

Барікова Анна Анатоліївна

Закінчила Київський національний університет імені Тараса Шевченка в 2015 р.

Аспірант кафедри адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, експерт Центру політико-правових реформ.

Автор понад 50 наукових, науково-практичних і науково-популярних праць.

До сфери наукових інтересів входять питання реформи адміністративного права, європейських стандартів захисту прав людини.

А.А. Барікова

А. А. Барікова

ЕЛЕКТРОННА ДЕРЖАВА: НОВА ЕФЕКТИВНІСТЬ УРЯДУВАННЯ

Наша електронна адреса:
<http://www.yurincom.com>
e-mail: sales@yurincom.kiev.ua

ЕЛЕКТРОННА ДЕРЖАВА: НОВА ЕФЕКТИВНІСТЬ УРЯДУВАННЯ

ВИДАВНИЦТВО ЮРІНКОВІ ІНТЕР

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ЦЕНТР ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ РЕФОРМ

А. А. Барікова

ЕЛЕКТРОННА ДЕРЖАВА: нова ефективність урядування

Монографія

Київ
Юрінком Інтер
2016

УДК 352/354.07:004](477)
ББК 67.9(4Укр)401.21
Б24

*Рекомендовано до друку Вченою радою юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 1 від 29 вересня 2016 р.)*

*Рекомендовано до друку Науково-програмною радою
Центру політико-правових реформ
(протокол № 1 від 29 вересня 2016 р.)*

Барікова А. А.

Б24 Електронна держава: нова ефективність урядування : моно-
графія / А. А. Барікова. — Київ : Юрінком Інтер, 2016. —
224 с.

ISBN 978-966-667-666-8

Книгу присвячено актуальним питанням реформування інформаційної сфери в Україні з огляду на процеси євроінтеграції, а саме: електронній демократії та електронному урядуванню. У праці використано зарубіжний досвід правової регламентації функціонування електронного урядування та електронної демократії, публічного управління у сфері обігу та охорони інформації.

Монографія стане в нагоді тим, хто на доктринальному та практичному рівнях пов'язаний з питаннями електронної демократії, електронного урядування, доступу до публічної інформації, гарантування інформаційної безпеки, зокрема науковцям у сфері інформаційного права, державним службовцям, представникам ЗМІ, викладачам, студентам, а також усім, хто досліджує тематику інформаційного та адміністративного права.

УДК 352/354.07:004](477)
ББК 67.9(4Укр)401.21

Відтворення всієї книги чи якої-небудь її частини
будь-якими засобами або в якій-небудь формі, у тому числі в Інтернеті,
без письмового дозволу видавництва забороняється

ISBN 978-966-667-666-8

© А.А. Барікова, 2016
© Юрінком Інтер, 2016

ЗМІСТ

Передмова	5
Електронна держава: реформи в Україні	8
1.1. Сутність електронної демократії.....	8
1.2. Форми електронної демократії	9
1.2.1. Електронна ідентифікація.....	10
1.2.2. Електронне голосування	11
1.2.3. Електронний парламент.....	33
1.2.4. Електронний суд	58
1.3. Державна політика у сфері електронної демократії.....	91
1.4. Електронна демократія в Європі	94
1.4.1. Австрія	97
1.4.2. Данія	98
1.4.3. Естонія	100
1.4.4. Ісландія	104
1.4.5. Італія	104
1.4.6. Латвія	105
1.4.7. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	105
1.4.8. Федеративна Республіка Німеччина	106
1.4.9. Фінляндія	108
1.4.10. Франція.....	108
1.5. Електронна демократія в Україні	109
Електронне урядування.....	116
2.1. Сутність електронного урядування.....	116
2.2. Практика європейських країн у сфері впровадження електронного урядування	121
2.2.1. Естонія	121
2.2.2. Швейцарія	122
2.3. Зовнішній прояв електронного урядування.....	123
2.3.1. Доступ до публічної інформації як передумова електронного урядування.....	123
2.3.2. Застосування електронних петицій.....	129
2.3.3. Електронні адміністративні послуги	138
2.4. Запровадження електронного урядування в Україні	143
2.4.1. Формування концепції електронного урядування.....	145

2.4.2. Проблеми щодо впровадження електронного урядування.....	148
2.4.3. Перспективи та основні цілі запровадження електронного урядування.....	149
2.5. Державна політика у сфері електронного урядування.....	150
2.5.1. Управлінсько-регуляторні характеристики електронного урядування.....	151
2.5.2. Публічне управління у сфері електронного урядування	153
2.5.3. Електронна публічна адміністрація.....	159
2.5.4. Електронний уряд.....	169
РЕКОМЕНДАЦІЇ щодо подальшого реформування правової бази й удосконалення практики реалізації електронної демократії та впровадження електронного урядування	188
Глосарій.....	197
Алфавітно-предметний покажчик	204
Список використаних джерел.....	207

ПЕРЕДМОВА

Нині інформатизація сучасного суспільства в Україні — це комплекс організаційних, правових, економічних, політичних, виробничих та інших процесів, пов'язаних зі створенням, запровадженням, застосуванням і розвитком комп'ютерних систем для задоволення інформаційних потреб, інтересів людини, суспільства, держави. Найсамперед окреслене має стосуватися змін у сфері електронної демократії щодо становлення та розвитку електронного парламенту, електронного голосування, електронного суду тощо; а також електронного урядування за напрямом запровадження його оптимальної моделі для України, яка б відповідала європейській практиці.

Відповідно до Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства — глобальне завдання у новому тисячолітті» інформаційне суспільство визначається як орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток потенціалу [35], що кореспондує аналогічній дефініції, поданій у Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки». Інформаційне суспільство слід розуміти як умовно визначену категорію, через яку розкривається рівень комунікації людей із застосуванням новітніх технологій створення, передачі, отримання, зберігання інформації. Роль інформації та комунікацій убагацьчується як визначальна характеристика формування та розвитку інформаційного суспільства. В умовах глобального інформаційного суспільства простежується перетворення способу життя людини в соціокультурному комунікативному просторі за напрямом віртуалізації соціальної реальності.

Наразі можна говорити про конфлікт цінностей інформаційного та традиційного суспільства у контексті здійснення науково-технічного прогресу. Цінності традиційного суспільства в Україні — здебільшого результат діяльності індивідів (товарна форма). Водночас в інформаційному суспільстві вони пов'язані з темпоральним комунікативним кіберконтинуумом в аспекті врахування трансцендентального прояву індивіда, істотного для організації структур спілкування. Віртуалізація сучасного суспільства пов'язана із забезпеченням мож-

ливості застосування характеристик віртуального світу, із-поміж яких Д. Іванов виокремлює умовність параметрів (штучні та змінні об'єкти); нематеріальність дії (зображений об'єкт відтворює просторово-часові характеристики поведінки речовинного об'єкта); ефемерність (свобода входу/виходу забезпечує можливість переривання та відновлення існування) [61, с. 373] .

Цей парадокс можна проілюструвати за допомогою категорії симуляції, запровадженої Ж. Бодрійяром. У концепції дослідника втрата реальності — це позбавлення можливості розрізнення знака-образу та референта-реальності. Ж. Бодрійяр виділяє чотири послідовні фази відношення між знаками та реальністю: образ є віддзеркаленням справжньої реальності; він маскує та перекручує справжню реальність; він маскує відсутність справжньої реальності; він не має ніякого зв'язку з будь-якою реальністю. Сучасність виступає як час переходу до відношення третього та четвертого порядків. Наразі знаки реального більш дієві, ніж сама реальність, а значить, присутня симуляція реальності. Соціальні інститути (ринок, держава, політичні партії, університет тощо) припиняють бути соціальною реальністю та модифікуються у віртуальну реальність, стають образами-симулякрами, які підміняють, але не відміняють саму реальність [191]. По суті, термін «віртуалізація» означає заміщення реальності образом-симуляцією із задіянням логіки віртуальної реальності, зокрема, за допомогою комп'ютерної техніки. Ці аспекти мають істотний вплив на визначення процедур і способів захисту прав осіб у випадку вчинення правопорушень у віртуальному просторі.

При цьому інформатизація охоплює взаємопов'язані організаційні, правові, політичні, соціально-економічні, науково-технічні та виробничі процеси, спрямовані на формування умов для задоволення інформаційних потреб людини та суспільства на основі створення, розвитку та використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, які побудовані на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки (інформатизація як процес за ст. 1 Закону України «Про Національну програму інформатизації» [146]; за розділом 1 Закону України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» [143]). У такому сенсі інформатизація сучасного суспільства в Україні виступає як комплекс організаційних, правових, економічних, політичних, виробничих та інших процесів, пов'язаних зі створенням, впровадженням, застосуванням і розвитком комп'ютерних систем для задоволення інформаційних потреб, інтересів людини, суспільства, держави.

Наприклад, в Інтернеті проводяться віртуальні аналоги реальних соціальних інтеракцій (від міжособових комунікацій до економічно-

го обміну та політичних трансакцій). Відбувається інтенсивне використання технологій віртуальної реальності, що характеризується заміщенням соціальної реальності її симуляціями (не тільки на рівні комп'ютеризації або користування мережею Інтернет) [33]. В українському інформаційному суспільстві простежується «незрілість» інтернет-спільноти, соціокультурні особливості якої, як і всього суспільства, зумовлені низьким рівнем інформатизації. Така «незрілість» спричинена диспропорціями в економічному житті традиційного суспільства, поляризацією за лінією «велике місто — місто — село», що призводять до відтворення в структурі інтернет-спільноти чітких вертикальних диференціацій за віком, статтю, матеріальним становищем, рівнем освіти [10]. На становлення розвиненого інформаційного суспільства в Україні негативно впливають також нестабільність політичної ситуації в країні та на міжнародній арені, інформаційні війни, недостатній рівень розвитку контенту, що стосується електронного урядування, онлайн-бізнесу, фінансових операцій, дистанційної освіти тощо, існування групи користувачів із недостатнім культурним і технічним капіталом, увага яких переважно спрямована не на інструментальні, а на розважальні та комунікативні можливості мережі.

Звідси інформаційно-комунікативний простір інформаційного суспільства можна тлумачити як реальність, що сприяє встановленню в індивідуальній та масовій свідомості особливих ціннісно-сміслових установок [9]. При цьому в інформаційному просторі засобів масової інформації, комп'ютерної мережі тощо спостерігається суспільна й особистісна віртуалізація, незалежна від культурного середовища, у якому відбувається соціалізація людини. Це позначається на переформатуванні сутності держави, переведенні її в електронний формат взаємодії з людьми, становленні та розвитку електронного парламенту, уряду та суду, модернізації традиційних інститутів звернень у контексті запровадження електронних петицій, розширенні параметрів доступу до публічної інформації з використанням електронних засобів зв'язку.

У монографії досліджено перспективи реформування сфери електронної демократії та електронного урядування. Сподіваємося, що ця робота буде корисною для подальшого становлення належного рівня правової регламентації електронної держави та розвитку інформаційного суспільства, а також для втілення в Україні європейських стандартів за напрямом удосконалення процедури доступу до публічної інформації, запровадження електронних петицій, покращення рівня правової охорони в інформаційній сфері.

ЕЛЕКТРОННА ДЕРЖАВА: РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

1.1. СУТНІСТЬ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

На початку ХХІ ст. утворилися сприятливі умови для синергетичного поєднання цифрового та демократичного сценаріїв суспільного розвитку. Демократія до цього періоду була продуктом свого часу, коли ефективно представництво обмежувалося відокремленістю в часі та просторі. Сьогодні ці бар'єри зникають завдяки комунікаційним технологіям, які є асинхронними та глобальними, тому демократія може розвиватися лише за умови, якщо демократичні інституції стануть більш сприйнятливими, доступними, підзвітними та укоріненими в інформаційному просторі.

Електронну демократію можна визначити як використання електронних інформаційно-комунікаційних технологій для розширення або покращення доступу до інформації й участі в демократичних спільнотах, процесах і комунікаціях [227, с. 152]. Відповідно, система «електронна демократія» складається з інформаційного забезпечення, обговорення та участі в процесі прийняття рішень [247, с. 200]. Доступ до інформації та доступність каналів зв'язку буде не послаблювати, а навпаки посилювати репрезентативність такої системи. Крім того, це підвищить народну довіру до державних органів, оскільки збільшення обсягу публічної інформації та обговорень створить набагато здоровіший та більш регулярно оновлюваний та прозорий мандат від народу для обраних ним представників [199, с. 110]. При цьому, на думку Л. О. Малишенка, електронна демократія

за допомогою нових технологій є не лише ефективним інструментом, споживацькою службою чи засобом зв'язку з громадськістю — вона здатна постійно створювати оновлюваний публічний простір і більш відповідальний демократичний устрій. У будь-якій сучасній країні впровадження елементів електронної демократії супроводжується й появою нових рис суспільства, що може викликати значні зміни як політичного устрою, так і політичного режиму держави в цілому. Зокрема, призвести до більш мобільної та прогресивної форми суспільства — конфігуративної [89].

Відтак, електронна демократія не є інформатизацією адміністративних процедур, а постає як сила, здатна оживити й оновити демократичний політичний процес, єдиний спосіб створення простору довіри та політичної взаємодії [31, с. 6]. У цьому контексті необхідно наголосити на тому, що *вузький підхід* до розуміння сутності електронної демократії стосується її сприйняття з технологічних позицій, тобто йдеться про використання інформаційно-комунікаційних технологій в діяльності публічної адміністрації, інформатизацію всіх сфер суспільного життя. *Широкий підхід* — пов'язаний з процесами забезпечення двосторонньої взаємодії громад і держави у забезпеченні впливу на всі процеси державного та суспільного життя в країні. Квінтесенцією електронної демократії є максимально широке залучення представників громадянського суспільства в процеси державотворення й оптимізація процедури взаємодії між ними й державою в особі уповноважених органів.

Слід розмежовувати електронну демократію й електронне урядування, яке з наведених юридичних категорій постає як використання широкого спектра інформаційно-комунікаційних технологій під час здійснення публічного управління й аналог бізнес-моделі, прийнятої підприємницьким сектором та адаптованої до сучасних потреб, що полягає в отриманні конкурентних переваг завдяки безперервному процесу вдосконалення, зосередження уваги на основних повноваженнях органів публічної адміністрації та реорганізації їхніх внутрішніх адміністративних процесів. Сутність, форми та механізм реалізації цієї категорії деталізовані в розділі 2 монографії.

1.2. ФОРМИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Концептуальні положення електронної демократії тісно пов'язані як з фундаментальними категоріями, на яких ґрунтується реалізація цієї форми народного волевиявлення та діяльності публічної адміністрації (сутнісними положеннями, стратегічними орієнтирами, стандартами та технологічною базою), так і з окремими формами

електронної демократії. На підставі п. 35 Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи CM/REC (2009) 1 від 18.02.2009 складовими елементами електронної демократії є, зокрема, електронний парламент, електронне законодавство, електронне правосуддя, електронне посередництво, електронне середовище, електронні вибори, електронний референдум, електронна ініціатива, електронне голосування, електронні консультації, електронні петиції, електронна агітація, електронне опитування та електронне спостереження. Це уможливорює використання електронної участі, електронних дискусій та електронних форумів [234]. На рівні країн-членів ЄС зараз зазвичай визнають такі форми електронної демократії: електронний парламент; електронне законодавство; електронний суд; електронне посередництво; електронні вибори; електронний референдум; електронне голосування; електронні петиції; електронні кампанії; електронне опитування.

1.2.1. Електронна ідентифікація

Одна з основних проблем, яку потрібно вирішити для розвитку електронної демократії, — проблема ідентифікації громадян. Для безпечного проведення виборів чи іншої взаємодії між громадянами й урядом громадяни повинні мати можливість ідентифікувати себе, причому ідентифікація має забезпечувати збереження персональних даних і давати змогу громадянам брати участь в обговореннях через Інтернет. У Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії, наприклад, для вирішення цієї проблеми ввели національну ідентифікаційну картку [31, с. 43]. При цьому всі з перерахованих вище форм електронної демократії відображають цілком нову парадигму методології публічного управління, зважаючи на появу нових форм здійснення демократичного представництва, модернізацію управлінського процесу. Необхідно зважати на специфіку всіх форм електронної держави з урахуванням чіткого й однозначного процесу ідентифікації кожної зі сторін таких правовідносин. Особливого значення це набуває для громадян.

Так, у європейській практиці зазвичай існує прив'язка електронної ідентифікації до спеціального коду (електронного ідентифікаційного коду, який є аналогом «паспорта-смартфона») і персональної адреси на державних порталах (електронної пошти). Використання зазначених технологій реалізовує інформаційну функцію (відображення існуючих правостановлювальних документів, відомостей про освіту, сплату податків, отримання пільг і субсидій тощо) і виконує правореалізаційну роль (здійснення електронних правочинів, прове-

дення голосування тощо). Як вказує Д. Шулер, «[н]астав час для поступового розмивання кордонів між інституціоналізованими органами й іншими групами людей по всьому світу: ті, хто сьогодні здійснює владу, повинні бути готовими взяти на себе більшу відповідальність у державному управлінні, таким чином повніше реалізуючи свій громадянський потенціал» [185]. Така практика може сприяти стабільності та систематичності, підвищенню активності у сфері реалізації конституційних прав, залученню громадян до політичної сфери, встановленню прозорості взаємодії публічної адміністрації та окремих індивідів.

Міністри ЄС взяли на себе зобов'язання розробити онлайн державні послуги для громадян і бізнесу. Серед ключових завдань для держав-членів і комісії вказано, що мета полягає в розширенні можливостей бізнесу та громадян за допомогою «електронного уряду». Сервіси побудовано навколо потреб користувачів, поліпшення доступу до інформації та їхньої активної участі в процесі вироблення політики, зокрема підвищення прозорості адміністративних процесів (прозорість сприяє підзвітності та довірі до уряду); залучення зацікавлених сторін у процеси державотворення в контексті активного розвитку та просування результативніших, корисніших та кращих методів ведення бізнесу та залучення громадян до участі в політичних процесах за допомогою більш дієвих методів на всіх рівнях, підвищення ефективності уряду, якості його рішень і послуг.

1.2.2. Електронне голосування

Зараз в умовах необхідності модернізації виборчих систем і наближення до європейських стандартів у цій сфері, а також оновлення процедури референдного процесу гостро постало питання про необхідність розроблення та правову регламентацію механізмів голосування в електронному варіанті. Як вказує Г. І. Шелудько, основною тенденцією в сучасному світі є послуговування у відповідному процесі інформатизованими та автоматизованими електронними засобами голосування. Розвиток інформаційних і комунікативних технологій багато в чому визначає суспільний і політичний прогрес кожної держави, що є актуальним для нашої країни. Одним з перспективних напрямів використання сучасних інформаційних технологій є розвиток електронного голосування [184, с. 76]. Зауважимо, що електронне урядування визначає фундамент електронної демократії [196].

У процесі введення електронного голосування активну роль відіграють інформаційно-комунікаційні технології як інструменти, потрібні для оновлення публічно-правових стандартів, що застосо-

вуються в межах інституту електронного голосування. З урахуванням публічно-сервісного спрямування держави на теренах європейських країн владні структури орієнтуються на формування цифрового середовища для вираження волевиявлення, зокрема й шляхом залучення представників громадянського суспільства (окремих громадян) до участі у виборах, референдумах із використанням інформаційно-комунікаційних технологій. У розвинених європейських країнах саме така організація голосування вважається перспективною формою демократії.

На рівні української та європейської доктрини поки що не закріплено єдиного визначення електронного голосування. Цю юридичну категорію розглядають у технологічному, процедурному, прагматичному, інституційно-функціональному, управлінському та ін. аспектах: одна з найбільш перспективних частин виборчого процесу [104]; складник електронної демократії, що являє собою область електронного голосування або прийняття рішень [230]; електронні вибори або електронний референдум, що передбачає використання електронних засобів хоча б при подачі голосів [235]; сукупність інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечують процес голосування та засновані на принципах електронного управління [104]; стаціонарна форма голосування (за допомогою спеціального обладнання), дистанційна форма голосування (за допомогою комп'ютера та Інтернету в будь-якій точці світу) [76].

З огляду на викладене, електронне голосування є формою електронної демократії, яка становить процедуру здійснення волевиявлення з використанням інформаційно-комунікаційних технологій чи обладнання; автоматизований процес підрахунку голосів у цифровому форматі. Це поняття може застосовуватися як в аспекті вираження волевиявлення під час виборів, так і при участі в референдумі.

На підставі положень наднаціонального права Європейського Співтовариства електронне голосування має численні переваги як перспективна форма електронної демократії, а саме: дозволяє виборцям віддати свої голоси на виборчій дільниці не лише свого виборчого округу; полегшує виборцю віддати свій голос; сприяє участі у виборах і референдумах всіх тих, хто має право голосу, а особливо громадян, які проживають або перебувають за кордоном; розширює доступ до процесу голосування для осіб з особливими потребами або тих, кому важко бути фізично присутніми на дільниці; підвищує явку шляхом надання додаткових каналів для голосування; приводить голосування у відповідність до останніх змін в суспільстві та підвищує використання новітніх технологій як засобу зв'язку та гро-

мадянської активності в прагненні до демократії; поступово знижує загальні витрати на проведення виборів або референдуму; доставляє результати голосування надійно та більш швидко; надає вищий рівень послуг із пропозицією різних можливостей для голосування каналами [235].

Електронне голосування сприяє формуванню оновленої моделі електронної держави за внутрішніми та зовнішніми параметрами на підставі використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, внаслідок чого суттєво вдосконалюється електронне урядування. Звідси випливає, що система електронного голосування має позитивні риси за такими характеристиками:

- темпоральний критерій — збільшення часу для роздумів і вираження волевиявлення через збільшення кількості днів для голосування (проведення впродовж кількох днів, коли, безумовно, чітко потрібно визначити перший та останній дні для голосування з конкретними годинами та хвилинами крайніх часових меж); істотне пришвидшення процесу підготовки до виборів і референдумів, а також підрахунку голосів за результатами голосування;

- переваги місця — відсутність потреби в прикріпленні виборця до виборчої дільниці, оскільки результати електронного голосування, незалежно від місця, однаково відображаються на сервері; особиста присутність на виборчій дільниці не обов'язкова (не потрібна);

- зменшення фальсифікаційних ризиків — збільшення достовірності безпосереднього й особистого волевиявлення в електронному форматі без стороннього впливу; забезпечення охорони та захисту від несанкціонованого втручання в систему; унеможливлення підробки бюлетенів через застосування таких можливостей, як електронний цифровий підпис, прив'язка до біометричних даних (унікальний код особи) та ін.; унеможливлення «виборчої каруселі» [76], бо, незалежно від кількості висловлених позицій під час електронного голосування, зараховуватиметься лише останній за часовими характеристиками голос;

- покращення діалогу та зв'язків між владою та суспільством — медіа-образи представників влади можуть впливати на формування позиції під час електронного голосування, а результати останнього визначають, хто увійде до влади; формують орієнтири правового, економічного, політичного, культурного та ін. розвитку країни; за результатами волевиявлення встановлюється діалог між владою та громадянським суспільством;

- психологічно-соціологічні переваги — результати голосування можуть бути базою для соціологічних досліджень; збільшення довіри до результатів голосування шляхом формування екзит-полів у

режимі реального часу з їхньою візуалізацією на екранах телебачення та плазмових моніторах у людних місцях [76]; система має факультативний характер (розрахована на громадян, що прагнуть висловити своє волевиявлення в цифровому середовищі); підвищення свободи волевиявлення (ускладнення психологічного тиску на виборців з огляду на дистанційний характер голосування); підвищення гнучкості під час волевиявлення (право кілька разів змінити свою позицію, що не вважається фальсифікацією, оскільки зараховується лише останній за часовими характеристиками голос);

- підвищення можливостей для свободи волевиявлення — диверсифікація засобів і пристроїв для здійснення волевиявлення (SMS, «електронні урни», електронна пошта, онлайн із використанням найрізноманітніших терміналів);

- простір для врахування потреб суспільства та вимог технологічного розвитку — потужності системи електронного голосування можуть використовуватися для суміжних проєктів (електронного парламенту щодо висловлювання позицій та ідей за конкретними законопроєктами або електронного уряду стосовно різноманітних програм за принципом «так» або «ні», опціями надати відповідь за анкетами, охарактеризувати переваги та недоліки проєкту з використанням інформаційно-комунікаційних технологій тощо).

Технологія електронного голосування

Проблематику голосування в цифровому форматі щодо технічних вимог, належних заходів безпеки, забезпечення об'єктивності підрахунку голосів тощо, а також шляхи її вирішення неодноразово обговорювали в Парламентській Асамблеї ЄС, визначалися на рівні доповідей Венеційської комісії Ради Європи — «Європейська комісія за Демократію через Право» стосовно перспектив реалізації віддаленого голосування (електронною поштою або в електронній формі) та його відповідності стандартам Ради Європи. З огляду на великий суспільний інтерес до впровадження електронного голосування, а також потребу в зменшенні фальсифікаційних ризиків під час імплементації відповідної практики здійснення волевиявлення вказана Венеційська комісія сформулювала засади європейської демократії, однаково придатні як для виборчих кампаній, так і для референдумів:

- універсальне право голосу — усі люди мають право голосу та підтримку вибору на визначених умовах незалежно від віку, громадянства та у визначений спосіб;

- рівні права голосу — кожна особа має рівну кількість голосів (одне право голосу або можливість голосувати декілька разів);

- свобода права голосу — особа має право сформувати та виявити власну думку у вільній формі без будь-якого примушування або впливу;

- таємність права голосу — особа має право обирати шляхом таємного голосування, зберігаючи в подальшому конфіденційність свого права вибору, і мати спроможність обов'язково захистити це право;

- пряме право голосу — вибір, зроблений особою, безпосередньо визначає відповідне рішення чи вибрану(-их) особу (або осіб) [76].

Звідси реалізація основоположних характеристик механізму вираження волевиявлення має зважати на легальні, процедурні та технологічні стандарти, застосовувані під час голосування та визначення результатів виборів або референдуму та які забезпечують належні процедури відповідно до встановлених вимог. Така система голосування повинна відповідати засадам безпеки, надійності, транспарентності, а також передбачати опції підтвердження, зміни голосу в достроковий період голосування та можливості переведу результатів у паперову форму, якщо виникне конфлікт інтересів.

Тобто необхідно, щоб система електронного голосування могла витримувати кібератаки, бути активною навіть у разі перебоїв з електропостачанням чи проблем із програмним забезпеченням, уможливлувати перевірку методів, рішень і стану її функціонування, гарантувати принцип таємності голосування. Для голосування за допомогою Інтернету потрібно мати належну правову базу, технічні можливості для ідентифікації особи та добре розвинену систему інформаційної безпеки, щоб виключити стороннє втручання в процес голосування. З часом технології для реалізації волевиявлення в електронному форматі мають вдосконалюватися. При цьому в українських реаліях цілком прийнятним для імплементації може бути швейцарський та естонський досвід у сфері електронного голосування.

Зауважимо, що технологія голосування за допомогою Інтернету викликає недовіру та побоювання експертів, які говорять про можливість стороннього втручання в процедуру голосування (віруси, атаки, виведення з ладу систем тощо). З правового погляду існує проблема дотримання основних принципів виборчого права, таких як таємниця голосування, гласність і достовірність результатів [44]. Водночас не можна не звернути увагу на очевидні переваги цієї моделі, порівняно з іншими формами голосування. До позитивних рис онлайн-голосування потрібно віднести інфраструктурні характеристики (доступність для осіб з обмеженими можливостями; перебування в межах однієї й тієї самої інфраструктури, зважаючи на процеси розвитку телекомунікаційної інфраструктури, яка зараз активно

формується й у віддалених регіонах України), оперативність (набагато швидший підрахунок голосів, порівняно з підрахунком паперових бюлетенів), екстериторіальність (можливість висловити своє волевиявлення з будь-якої території світу, де є доступ до Інтернету, без прив'язки до територіальної дільниці).

Технологічний аспект пов'язаний з дотриманням принципу рівності під час надання всіх варіантів голосування на пристрої, що використовується для електронного голосування. Електронний бюлетень, за допомогою якого віддається електронний голос, має бути вільним від будь-якої інформації про варіанти голосування, крім тієї, що чітко регламентована як необхідна. Системи електронного голосування повинні уникати показу інших повідомлень, які можуть вплинути на вибір [235]. До того ж система дистанційного електронного голосування не може дозволити виборцю мати при собі докази про зміст голосування. При цьому під наглядом уповноважених осіб інформація про голосування повинна зникнути з візуального, аудіального або тактильного дисплея, який використовується виборцем для подачі голосу, як тільки останній був відданий. Якщо ж паперове підтвердження електронного голосування від виборців вимагається на виборчій дільниці, то виборець не повинен мати змогу показати його іншій особі або використовувати як доказ за межами виборчої дільниці. Водночас бажано, щоб не було дублювання електронного та паперового форматів під час голосування на виборах чи референдумі.

Зауважимо, що перед голосуванням за допомогою системи (дистанційного) електронного голосування необхідно звернути увагу виборців на той факт, що електронні вибори або електронний референдум, на якому вони висловлюють свою думку за допомогою електронних засобів, є реальними виборами або референдумом. У разі запуску пілотних проектів тестування слід обов'язково повідомити учасників, що вони не беруть участі у реальних виборах або референдумі та повинні (коли випробування тривають у період виборів) одночасно проголосувати доступним(-и) для цієї мети каналом(-ами).

Експлуатаційні стандарти стосовно результатів електронного голосування передбачають застосування імперативних вимог, заборон як методів правового регулювання. Так, системи електронного голосування повинні запобігати обробці інформації про голоси, віддані в межах спеціально обраних підрозділів, які могли б розкрити індивідуальне волевиявлення виборців. Будь-яке декодування, необхідне для підрахунку голосів, здійснюється в найкоротший можливий строк після закриття періоду голосування. Системи електронного голосування повинні унеможливити оприлюднення кількості го-

лосів, відданих за будь-який варіант для голосування, до закриття «електронної урни» для голосування. Ця інформація має бути закрита для громадськості доти, доки не закінчиться період голосування [235]. Під час підрахунку голосів представники компетентного органу повинні мати можливість брати участь так само, як і будь-які спостерігачі, у підрахунку голосів. Запис процесу підрахунку голосів електронного голосування має містити, зокрема, відомості про початок і кінець, причетних осіб, результати підрахунку. У випадку будь-яких відхилень, що впливають на цілісність голосів, «пошкоджені» голоси записуються як такі. За європейською практикою аудит стосується перевірок систем електронного голосування. Висновки, зроблені в процесі аудиту, повинні застосовуватися на майбутніх виборах і референдумах [235].

Враховуючи викладене, зауважимо, що технічні стандарти у сфері запровадження електронного голосування мають базуватися на експлуатаційних і процедурних характеристиках і при цьому становлять фундамент для втілення такої системи голосування на практиці. Виходячи з європейського досвіду, зазначені технічні стандарти за сферою їхньої дії та значущістю можна розподілити на модель основних технічних вимог і власне технічні вимоги у сфері електронного голосування. Зокрема, модель основних технічних вимог пов'язана з такими категоріями, як доступність, суб'єктний склад та його характеристика, взаємодія виборця із системою електронних голосувань, технологічні аспекти застосування баз даних, інформаційне наповнення. Базисом у цьому сенсі є реалізація приписів щодо інформатизаційного забезпечення виборчого процесу зі зваженням на особливості вказаної вище моделі.

Інший варіант застосування інформаційних технологій полягає у використанні так званих «електронних урн», які можуть працювати без підключення до енергомережі й комунікаційної інфраструктури, що особливо актуально для держав, де виборчі дільниці розташовані в малонаселеній місцевості або на територіях з обмеженим доступом до телефонних ліній і відсутністю оптоволоконного сполучення з Інтернету [184]. Дійсно, саме незалежність від інфраструктури можна вважати вагомою позитивною рисою відповідної моделі, але слід зважати на ті обставини, що таку практику зазвичай мають не європейські країни, тому в аспекті інтеграції систем і мереж із європейськими не доцільно виходити за межі усталеної практики онлайн-голосування. Водночас до остаточного формування інфраструктури Інтернету і телекомунікацій, яка б покривала всю територію України, на перехідному етапі можна було б застосувати змішані технології (онлайн-голосування і «електронні урни»).

Стадії електронного голосування

Підготовча стадія електронного голосування містить, зокрема, етапи (у тому числі, для даних, що передаються на етапі голосування), положення стосовно збереження інформації, реєстраційні характеристики тощо. Безумовно, насамперед має зберігатися достовірність, доступність і цілісність інформації (йдеться про списки осіб, які мають право голосу (передусім виборців), і, якщо проводяться саме вибори, кандидатів). Джерело таких даних повинно бути аутентифікованим. Необхідно також вживати заходів із гарантування охорони та захисту відповідної інформації.

При цьому відомості конфігурації, створені на цій стадії, мають бути засвідчені електронним цифровим підписом від владних органів. Будь-які зміни таких відомостей погоджуються та підписуються в цифровому форматі до їх схвалення [245]. Тобто йдеться про те, що інформація про будь-які маніпуляції з об'єктами, на які поширюється охарактеризований вище правовий режим, має бути заздалегідь відома та погоджена (з урахуванням технічних заходів безпеки та встановлених на рівні закону формальностей). У вказаному контексті потрібно створити умови, щоб висування кандидатів і, за необхідності, рішення кандидата та/або компетентного виборчого органу прийняти висування, відбулося у встановлені терміни, щоб реєстрація виборців проходила в установлені терміни тощо.

Більш деталізованими є вимоги до основної стадії електронного голосування. Одразу наголосимо на тому, що вони поширюються також на процес передачі даних на завершальному етапі. Базові характеристики пов'язані зі встановленням гарантій та дотриманням вимог щодо цілісності інформації, технічного захисту, забезпечення дотримання строків, процедур у разі застосування дистанційного електронного голосування. На рівні вторинного права ЄС висловлюються рекомендації, згідно з якими повинна бути збережена цілісність даних, що передаються на підготовчому етапі (зокрема, відомості про виборців і списки кандидатів). Повинна здійснюватися перевірка автентичності джерела даних [235]. У цьому сенсі доцільно здійснювати перевірку конфігурації даних, отриманих на попередньому етапі. Будь-які зміни в конфігурації даних мають затверджуватися, засвідчуватися електронним цифровим підписом. Звідси важливо, щоб через систему електронного голосування виборцю надавався автентичний бюлетень. У разі дистанційного електронного голосування виборець повинен бути проінформований про засоби, щоб переконатися, що з'єднання з офіційним сервером було встановлено і те, що для голосування був представлений справжній бюлетень. Доцільно використовувати клієнтський компонент, через

який особи, які здійснюють голосування в електронному форматі, зможуть віддати свої голоси надійно та конфіденційно. Документ, який надаватиметься, повинен забезпечуватися електронним цифровим підписом, справжність якого особа, що голосує, може перевірити перед використанням. Крім того, має прийти підтвердження, що голосування відбулося, завдяки чому особа, яка проголосувала, може впевнитися, що її голос був доставлений без змін у системі електронного голосування.

На основному етапі важливим аспектом також є дотримання часових параметрів. Необхідно встановлювати той факт, що голосування відбулося в установлені строки. Як варіант, під час передвиборної конфігурації уповноважені органи генерують два токени для відкриття та закриття, засвідчені електронним цифровим підписом, які гарантують, що бюлетені подані тільки протягом дозволеного періоду голосування. Доцільно проставляти електронний цифровий підпис для кожного зашифрованого голосу з інформацією про час його створення. Це забезпечує зламостійка мітка на електронному голосі [245]. Отже слід передбачити достатні засоби для гарантування захисту системи, яка використовується для подачі голосу, від впливу, здатного змінити результат голосування.

Залишкова інформація про рішення особи, яка проголосувала в електронному варіанті, або про відображення її рішення повинна бути знищена після голосування. У разі дистанційного електронного голосування зазначена вище особа має отримати інформацію про те, як видалити (де це можливо) сліди голосів від використовуваного пристрою для подачі голосу. При цьому особа голосує з використанням підписаного в цифровій формі програмного компонента, що був відтворений на її пристрої для голосування (наприклад, персональний комп'ютер). Голоси, перш ніж відправитися на сервери, пов'язані зі здійсненням голосування, опечатуються (тобто стають зашифрованими) у програмному компоненті. Крім того, відповідний програмний компонент не повинен зберігати інформацію в тимчасових файлах і має видаляти всю інформацію після голосування (наприклад, переписує записи до їх видалення). Насамкінець розписка про голосування (яку виборець може використати, щоб переконатися, що його голос був доставлений в незміненому вигляді до системи електронного голосування) не повинна розголошувати намір особи (тобто зміст голосування).

Під час перехідного етапу запровадження електронного голосування з використанням «електронних урн» варто наголосити, що на основному етапі система електронного голосування спочатку має засвідчити відповідне право користувачів на голосування, аутентифі-

кувати вказаних осіб і гарантувати, що тільки відповідна кількість голосів на одного виборця подана та зберігається в електронній урні [235]. Аутентифікація цих осіб здійснюється, коли вони вперше підключаються до системи голосування, та потім — коли голосують. Кожен голос шифрується за допомогою відкритого ключа, наданого владним органом, і зрештою шифрування повинно мати електронний цифровий підпис відповідної особи. Це запобігає додаванню фіктивних бюлетенів в урну для голосування без створення загроз конфіденційності осіб, які голосують. Уповноважений орган має також надавати можливість усунути фіктивні та продубльовані голоси. Коли ж голоси розшифровані, то повинен відбутися процес перемішування, щоб «зламати» кореляцію між голосами та особами, які їх віддали, з метою захисту конфіденційності інформації.

Завершальна стадія електронного голосування втілюється на етапах постголосування, зокрема, під час підрахунку голосів, коли відбувається збереження цілісності інформації, наявності та цілісності засобів для електронного голосування. При цьому йдеться про функціонування електронного середовища, інфраструктурні питання, гарантування інформаційної безпеки, включаючи криптографічний інструментарій тощо. Зокрема, Комітет Міністрів Ради Європи деталізує аспект збереження цілісності даних, повідомлених на основній стадії електронного голосування (наприклад, відомостей щодо голосів виборців, списків кандидатів), коли потрібно здійснювати перевірку джерела автентичності [235]. У цьому контексті необхідно використовувати криптографічні методи захисту цілісності даних, отриманих під час голосування. Голоси повинні мати електронний цифровий підпис перед їх подачею. При використанні «електронних урн» також повинна забезпечуватися можливість особи застосовувати електронний цифровий підпис, у тому числі коли закінчується період голосування. Принагідно всі відомості повинні бути представлені в цифровому форматі і належним чином захищені під час виборчого або референдного процесу.

На етапі підрахунку голосів доміантною категорією є точність процесів і процедур. Усі дані, використовувані в процесі підрахунку, повинні мати електронний цифровий підпис, щоб гарантувати їхню достовірність і цілісність. Крім того, слід забезпечити видачу розписки про голосування, що дозволило б особам, які проголосували в електронному варіанті, переконатися, що їхні голоси були доставлені без змін в системі електронного голосування. Відповідні розписки засновуються на унікальних ідентифікаторах, згенерованих випадковим чином програмними компонентами з електронним цифровим підписом, які зашифровані з голосами, перш ніж останні

віддаються [245]. До того ж власне процес підрахунку голосів повинен бути відтворюваним, проходити в контрольованому та перевіреному середовищі та може бути запущений тільки з допомогою визначеної кількості членів уповноваженого органу. Для узгодження результатів повинна зберігатися можливість відтворення процесу підрахунку голосів відповідними представниками уповноваженого органу з використанням однакових засобів електронного голосування. У кінці процесу підрахунку голосів уповноважені органи повинні опублікувати результати разом зі списком унікальних ідентифікаторів остаточно підрахованих голосів. Це дозволить особам, які проголосували, перевірити правильність підрахунку своїх голосів. Відповідно, повідомлення про голосування постає інструментом, який особи, що проголосували, можуть використовувати, щоб довести неправильність підрахунку їхніх голосів. При цьому засвідчення підписом повідомлення про голосування унеможливорює будь-які шахрайські дії.

Здійснення електронного голосування в Європі

Європейські підходи щодо темпоральних рамок повідомлень і голосування тісно взаємопов'язані у виборчому процесі. Зокрема, дистанційне електронне голосування може починатися і/або закінчуватися до відкриття будь-якої виборчої дільниці. Дистанційне електронне голосування не повинно продовжуватися після закінчення періоду голосування на виборчих дільницях [235]. При цьому відповідні стандарти для категорії голосування передбачають вимоги доступності як одного з основоположних принципів, на якому заснована система електронного голосування в цілому. Окреслене поширюється на домовленості та діяльність у сфері кожного каналу електронного голосування, підтримку та керівництво щодо процедури голосування. У разі проведення дистанційного електронного голосування такі домовленості мають бути доступні через інший широко доступний канал комунікації. Якщо вирішено, що інформація про можливості голосування повинна бути розміщена на спеціальному веб-сайті, то вона оприлюднюється разом з іншими формами представлення такої інформації.

На теренах Європи діють такі процедурні гарантії у сфері електронного голосування: прозорість, підконтрольність і підзвітність, надійність і безпека [235]. Згідно з цими основоположними характеристиками необхідно забезпечити:

- формування програми становлення та розвитку електронного голосування та її економічне обґрунтування;

- створення законодавчої бази з питань вираження волевиявлення громадян в цифровому форматі та запровадження відповідного пілотного проекту;
- інформування щодо системи електронного голосування; введення інституту спостерігачів;
- розуміння та належний користувацький рівень в системі електронного голосування; право осіб застосовувати будь-який зі способів електронного голосування;
- доступність системи електронного голосування; здатність проіснувати, зокрема, несправності чи відмові в обслуговуванні;
- можливість перерахунку голосів, перевірки стану функціонування системи електронного голосування, у тому числі, щоб уникнути шахрайства або несанкціонованого втручання, вжиття заходів безпеки;
- вирішення інфраструктурно-технологічних питань у контексті чіткої регламентації компетенції публічної адміністрації, зокрема, щодо доступу, визначення кількісних і технологічних характеристик для «критичних» заходів;
- доступність і цілісність голосів, збереження їхньої конфіденційності та закритого режиму до процесу підрахунку; шифрування голосів у разі їх зберігання або передачі поза контрольованим середовищем;
- залишення голосів та інформації «запечатаними», поки дані зберігаються та можуть бути пов'язані. Перевірка достовірності інформації повинна відокремлюватися від впливу на рішення особи на заздалегідь визначеному етапі електронних виборів або електронного референдуму.

Потрібно уточнити, що європейська практика електронного голосування здебільшого зорієнтована на новітні технології, які можуть сприяти інформатизації виборчого та референдного процесів. Водночас саме електронне голосування стає одним з провідних складників електронної демократії та зумовлює становлення повністю цифрового суспільства та електронної держави. Наразі імплементація такого європейського досвіду є актуальною для України, зокрема, у частині процедури проведення виборів і референдумів відповідно до європейських реалій, у тому числі в аспекті системи електронного голосування онлайн, «електронних урн» і т.п.

Естонія — одна з перших європейських країн, яка забезпечила повноцінну реалізацію електронного голосування на практиці. У цій країні було чітко визначено темпоральні межі для традиційного та електронного голосування. Перше проводилося з 8 години ранку до 1 години наступного дня, а друге — з 8 години до 3 години наступ-

ного дня. Зараз в Естонії дотримуються підходу щодо голосування винятково через Інтернет. Прикладами застосування електронного голосування є вибори у Таллінні 2004 р., парламентські вибори 2007 р. та ін. Оперативність та ефективність запровадження системи електронного голосування в Естонії зумовлювалася існуванням розробленої правової бази щодо цифрової ідентифікації особи (щодо цифрових підписів, посвідчення тощо), яка набула чинності 2002 р. Тим не менше, процедура електронного голосування, що мала урядову підтримку, була втілена в життя лише в 2005 р. на виборах до органів місцевого самоврядування. Тобто саме 2005 р. Естонія стала першою країною в світі, яка використала систему електронного голосування на загальнодержавних виборах [76]. Перші парламентські вибори із залученням технологій електронного голосування відбулися 2007 р. Відсоток громадян, що віддають перевагу цій системі голосування, поступово зростає. Для прикладу: якщо 2005 р. у такий спосіб проголосувало лише 2 % естонських виборців, то на парламентських виборах 2011 р. цей показник сягнув 24 % [45].

Наріжним каменем ідентифікації була ID-картка, яка крім багатьох розширених особливостей захисту має машинно-читабельний код на мікрочіпі, що містить візуальні дані на картці, а також два цифрові сертифікати, призначені для перевірки особи власника картки та надання цифрових підписів (у разі втрати паролів можна звернутися до найближчого пункту обслуговування відділу громадянства та міграції департаменту поліції та прикордонної охорони або в банківську контору; оновити сертифікати можна за адресою sk.ee/id-kontroll/). Широке розгортання цифрових сертифікатів, яким довіряють, також дозволяє використовувати ID-картки в багатьох банківських операціях. Така ID-картка повинна використовуватися як засіб для здійснення програми електронної демократії [76].

В Естонії система електронного голосування базується на технологіях PKI (Public Key Infrastructure), що гарантує здійснення безпечної ідентифікації на базі цифрових підписів і ID-карток (засіб посвідчення особи та «старт-картка»). У процесі електронного голосування застосовується згаданий засіб ідентифікації, його зчитувач, драйвер для її використання на комп'ютері (із виходом в Інтернет). Реалізація волевиявлення через Інтернет можлива впродовж встановленого часу для дострокового голосування (від 10 до 4 днів до дня виборів). Гарантовано також право змінити голос у період дострокового голосування (немає верхньої межі спроб змінити електронний голос) як онлайн у встановлений період для дострокового голосування, так і традиційним способом від 6 до 4 днів до дня ви-

борів. Зараховується або електронний голос, або паперовий виборчий бюлетень.

У *Федеративній Республіці Німеччина*, зокрема в Цюриху, система електронного голосування має додаткові функції. Крім інтернет-голосування, в Цюриху система також дозволяє голосувати, надсилаючи SMS-повідомлення, а також через системи інтерактивного телебачення (ІТВ). Водночас на практиці немає статистичних даних, чи системи інтерактивного телебачення (ІТВ) знаходяться на стадії розробки, чи просто відрізняються від голосування через Інтернет. У 2007 р., однак, було оголошено, що SMS-голосування припиняється [213]. Причини такого кроку полягали в непопулярності цього засобу електронного голосування, базувалися на прагненні знизити складність системи електронного голосування, а також очікуваннях, що в майбутньому всі стільникові телефони матимуть доступ до системи інтернет-голосування.

Вказана система електронного голосування складається з кількох елементів, розміщених у різних місцях, які обслуговуються різними сторонами: з виборчої системи, яка збирає, перевіряє та опрацьовує відповідні дані; платформи для електронного голосування; центрів для відомостей (дата-центри) у різних громадах у межах кантону, які містять реєстраційні дані виборців; інтерфейсу користувача; технічних засобів (комп'ютера з інтернет-підключенням, мобільного телефону або системи інтерактивного телебачення). Усі ці елементи пов'язані один з одним в межах особливої публічної мережі передачі даних. Як у Женеві, виборець отримує реєстраційну інформацію листом із вказівкою на всі засоби голосування [217]. Щодо електронного голосування, то реєстраційний лист містить ID користувача, прихований пін-код, «відбитки пальців» для перевірки дійсності сертифікату браузера, а також спеціальний символ безпеки для подальшої аутентифікації. Крім того, в листі знаходиться таблиця кодів SMS, які можуть використовуватися в поєднанні із системою SMS. З метою безпеки ці коди різні для кожної людини.

Для того щоб проголосувати через Інтернет, користувач направляє браузер до веб-сайту для електронного голосування, а потім вводить свій ідентифікатор, після чого отримує та заповнює електронний бюлетень. Потім особа повинна переконатися, що ідентифікатор безпеки, відображений на веб-сайті для електронного голосування, відповідає коду, який він попередньо отримав у листі. Після цього йому пропонується ввести дату народження та пін-код, теж отриманий поштою, і тоді з'являється можливість подати бюлетень для голосування. Користувач отримує підтвердження. SMS-голосування здійснюється за подібною процедурою. Користувач генерує

проект SMS-повідомлення, що містить його ID користувача, код для конкретного голосування, у якому він бажає брати участь, а також код, що позначає потрібне голосування. Для отримання підтвердження особа надсилає SMS-повідомлення за номером, чекає на відповідь, а потім надсилає ще одне SMS-повідомлення зі своїм пін-кодом і датою народження [207].

Цюрихська система також містить вимоги з безпеки та конфіденційності, пов'язані з відповідними функціями. Дані про реєстрацію виборців передаються тільки від окремих громад з метою отримання реєстраційного листа та перевірки ідентифікації виборця під час використання системи електронного голосування. По суті, «віртуальний» реєстр створюється заново на кожен екземпляр, коли потрібні дані, наприклад, кожного разу, коли користувач здійснює електронне голосування на платформі, — але видаляється одразу після цього. Комунікації між комп'ютером інтернет-користувача та сервером платформи для електронного голосування шифруються, і сервери додатково захищені брандмауером. Віддані голоси зберігаються в базі даних у зашифрованому вигляді й одночасно зберігаються в сервісі Write Once Read Multiple (WORM) для додаткової безпеки. Пін-коди захищені печатками безпеки, щоб засвідчити, що люди, які подають паперові бюлетені, ще не проголосували електронним способом.

Цікавою є правова регламентація електронного голосування на централізованому рівні у *Франції*. Так, виборчий кодекс Французької Республіки передбачав можливість електронного голосування ще з 1969 р. На рівні актів центральних органів виконавчої влади визначався перелік технічних вимог до сертифікації комплексів електронного голосування, які використовуються без паперового носія. Окремим указом з 2009 р. встановлено правові аспекти здійснення відповідного виду голосування громадянами, які проживають за кордоном. У *Бельгії* взагалі ухвалено окремий закон «Про здійснення автоматизованого (електронного) голосування» від 11 квітня 1994 р. Необхідно вказати на той факт, що в Бельгії конституційно встановлений обов'язок громадян брати участь у голосуванні, за невиконання якого до особи застосовуються правові засоби (догана або грошовий штраф). Відповідно, можливість електронного голосування може спростити порядок реалізації вказаного обов'язку.

В умовах невизначеності ситуації щодо оптимального варіанту електронного голосування цікавим видається досвід *Швейцарії* в конкретизації рамкових законів за напрямом часткового перегляду Федерального закону «Про політичні права» від 17 грудня 1976 р. Ним дозволено Федеральній раді, проконсультувавшись із зацікав-

леними кантонами та муніципалітетами, проводити експерименти з електронного голосування. Кантони, в яких експерименти проходили успішно та без збоїв упродовж тривалого часу, могли подати до Федеральної ради запит на санкціонування проведення електронного голосування й надалі. Федеральна Рада могла скасувати проведення електронного голосування в будь-який час, незалежно від місця, часу або питання, яке ставилося на голосування [8]. Для експериментів було встановлено загальні вимоги до посвідчення особи виборця, таємниці голосування та прозорості. Федеральна рада повинна була здійснювати контрольні функції. При цьому вказаний закон закріпив положення про те, що в разі проведення експерименту стосовно електронного голосування кожен кантон мав самостійно визначити правила підрахунку голосів, процедуру голосування та підстави недійсності виборів у відповідному законі на локальному рівні.

У Швейцарії запроваджена система електронного голосування «EVoting» у межах реалізації стратегічного проекту «Vote électronique». Експериментальне електронне голосування відбулося вперше 2003 р. [160]. У 2004 р. вперше проведено референдум із використанням електронного голосування. Понад 2700 із 22 000 виборців передмість Женев проголосували в режимі онлайн. До цього в Швейцарії електронне голосування використовувалося на кількох місцевих виборах [76]. Під час цього голосування в цифровому форматі застосовувалося програмне забезпечення, створене спільно зі швейцарськими представниками та фірмою Wisekey, що спеціалізується в галузі ІТ-безпеки. Було введено карту виборця із 16-значним особистим ідентифікатором і 4-значним кодом безпеки та опціями щодо трьох способів голосування. Для виборців також створено спеціальний веб-сайт, на якому можна було шляхом уведення персонального коду отримати бюлетень для голосування, заповнити його, ввести код безпеки та проголосувати.

Для електронної процедури голосування влада в Женеві виділяє чотири стадії. При цьому ніякого додаткового програмного забезпечення не потрібно; натомість для користувачів функціонує веб-сайт для електронного голосування:

1. Для того, щоб бути перевіреною як особа, що має право голосу, е-виборець повинен увести індивідуальний ідентифікаційний номер. Він розміщений на бюлетені та змінюється для кожної спроби голосування. Звичайно, можна спробувати ввести випадкові числа, але шанси знайти існуючий номер один на п'ять мільярдів. Коли система розпізнає користувача як авторизованого виборця, він підключається до захищеного сервера.

2. Особа вважається такою, що проголосувала, після введення фактичних даних.

3. Система забезпечує підтвердження зробленого вибору та запитує підтвердження користувача. Особа повинна пройти попередню процедуру ідентифікації, зазначивши свою дату народження та пін-код зі свого виборчого бюлетеня. Пін-код знаходиться під гумовим ущільнювачем, який необхідно зняти, щоб побачити відповідний пін-код. Після зняття гумового ущільнювача бюлетень для голосування є недійсним і не може бути використаний в подальшому голосуванні поштою або в урну. Однак цим бюлетенем можна послуговуватися в разі, якщо виборець ще не віддав свій голос в електронному вигляді.

4. Особа отримує підтвердження, що її голос прийнятий та внесений в базу даних системи електронного голосування [217].

На сучасному етапі швейцарський уряд планує на парламентських виборах через мережу Інтернет забезпечити можливість проголосувати для більшості громадян, навіть тих, які перебуватимуть поза межами своєї країни [160]. До того ж необхідно зважати на той аспект, що швейцарська модель електронного голосування передбачає дві системи голосування: женевську та цюрихську. Специфікою першої є те, що всі офіційні документи надсилаються виборцям поштою за три тижні до дати голосування. З доданою карткою для персонального голосування виборці можуть надавати свої бюлетені поштою, в Інтернеті або в урну. Картка для голосування дійсна тільки для поточного голосування. По суті, це означає право голосу на виборах і забезпечує принцип «одна людина — один голос», оскільки такий голос не може бути використаний повторно.

Система електронного голосування в українських реаліях

Наразі в Україні використання електронного голосування знаходиться лише на стадії активного обговорення [70; 106]. Зрушення щодо введення електронного голосування поки що не спостерігаються. З погляду економічних переваг упровадження системи голосування в цифровому форматі має сенс, зважаючи на те, що одноразові витрати є істотно меншими, порівняно із систематичними витратами на традиційну систему голосування (утримання виборчих комісій, урн, формування списків виборців і бюлетенів у паперовому форматі тощо) та ще з набагато більшими витратами безпосередньо під час проведення виборчих кампаній. Принагідно електронне голосування гарантує безперебійний стан готовності системи до проведення голосувань і підрахунку голосів, а в період між виборами — для пришвидшення самоокупності її задіяння в різноманітних

проектах на комерційній основі чи за іншим призначенням, наприклад, у сфері надання послуг фізичним чи юридичним особам приватного права для проведення опитувань, голосувань тощо.

Необхідно звернути увагу на те, що чинна система голосування в Україні не забезпечує від адміністративного тиску, фальсифікацій, несанкціонованих втручань, підробок тощо. Вона є також громіздкою, витратною та консервативною, — потребує накладення великої кількості обмежень та має низку інших суттєвих недоліків, а саме: за термінами голосування; незахищеність від фіктивних і повторних голосувань; потребує виїзду членів виборчої комісії до інвалідів, хворих та інших категорій громадян, при цьому вільне волевиявлення і таємність їхніх голосувань не можуть бути гарантовані [76]. Окрім того, чинна система голосування в Україні є економічно обтяжливою, складною та нестабільною через істотний вплив людського чинника, часткове дублювання окремих стадій традиційної та електронної форм, взаємодії учасників в умовах конфлікту інтересів тощо.

При цьому введення повного циклу електронного голосування в Україні можливе, зважаючи на інтелектуальний потенціал людських ресурсів, зокрема високу комп'ютерну грамотність (ця характеристика може бути цілком прийнятною й для звичайних громадян, які зможуть реалізувати своє волевиявлення в цифровому середовищі); інфраструктурні можливості (покриття території України стільниковим та e-mail зв'язком); технічні ресурси (існування потрібного серверного обладнання у виборчих комісіях); психологічний аспект (бажання громадян застосовувати новітні технології у процесі здійснення свого волевиявлення на виборах чи референдумі). На основі цих характеристик зараз активно функціонують такі форми електронного волевиявлення: голосування за допомогою Інтернету; електронне голосування в кабінці (за допомогою «електронних урн»), а саме: голосування на своїй традиційній дільниці із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій [184].

Викладені пропозиції пов'язані з тим, що нинішні жорстко формалізовані українські процедури не відповідають новітнім європейським тенденціям, що викликає зниження відсотка політично активних виборців, а зважаючи на поточну політико-економічну ситуацію в Україні, — фізичну неможливість висловити своє волевиявлення, що викликає сумніви стосовно легітимності прийнятих рішень. Для вдосконалення системи голосування в Україні необхідно орієнтуватися на досвід європейських країн. При цьому електронне голосування дозволить зменшити вплив людського чинника, зекономити капітал, підвищити об'єктивність результатів голосування та гарантувати легітимність прийнятих рішень.

Доступність *моделі основних технічних вимог* забезпечується доступом до системи, який має бути відкритим упродовж визначеного Центральною виборчою комісією строку (терміну) для здійснення голосування, що дозволяє протягом цього строку (терміну) голосувати кілька разів за потреби [76]. Після цього в системі необхідно заблокувати опцію для голосування, зберігаючи при цьому можливість особи стежити за коректністю відображення в системі результату свого волевиявлення (до моменту після офіційного оголошення кінцевих результатів виборів чи референдуму). Опція знову повинна стати активною після офіційного повідомлення про початок чергової виборчої кампанії (референдуму). Вимоги щодо суб'єктного складу та висвітлення його характеристик мають показуватися з урахуванням взаємозв'язку учасників таких відносин: осіб, які мають право голосу та реалізують його; кандидатів. З другого боку, варто наголосити на факультативному характері останньої з указаних вище двох позицій, оскільки під час здійснення електронного голосування на референдумі йдеться лише про тих, хто голосує.

У цьому контексті всіх осіб, наділених правом голосу, за телеологічним критерієм можна класифікувати: на тих, які не бажають користуватися новими технологіями та віддають перевагу існуючим (процес голосування відбувається традиційно за допомогою паперових бюлетенів); тих, що спираються на електронну технологію голосувань, але не мають технічних можливостей (мобільних телефонів, персонального комп'ютера тощо) (реалізують своє право волевиявлення на дільницях, зокрема, користуючись кінцевими електронними пристроями будь-якої дільничої виборчої комісії, на яку виборцю зручніше потрапити); тих, які бажають скористатися електронними технологіями голосувань і при цьому мають власні технічні можливості [76]. Переваги цього підходу мають важливе значення для системи електронного голосування, оскільки стосуються категорій часової та просторової зручності, права змінювати свою позицію до моменту офіційного закінчення голосування, тому що складніше здійснити вплив із боку сторонніх осіб. Що ж стосується факультативної категорії учасників процесу електронного голосування, а саме кандидатів, які балотуються на виборах, то повинні застосовуватися електронні ідентифікатори таких осіб (за бюлетенями та виборчими списками). Окремої уваги потребує питання доведення інформації про відповідних осіб до основних реципієнтів із використанням електронних і друкованих засобів масової інформації, можливостей Інтернету, різноманітних засобів зв'язку, каналів телебачення та радіомовлення тощо.

Модель основних технічних вимог у сфері електронного голосування, враховуючи людиноцентричний та соціоцентричний підходи в межах здійснення електронної демократії, заснована також і на формулюванні механізму взаємодії виборця із системою електронних голосувань, який насамперед обумовлений правом доступу особи, що має право голосу та бажає проголосувати в цифровому середовищі, до системи електронного голосування. Ці питання також пов'язані з процедурами відкриття доступу в межах інформаційного забезпечення виборів або референдного процесу. У цьому сенсі неабияке значення мають технологічні аспекти застосування баз даних, на використанні яких побудована система електронного голосування.

Так, вказана система має забезпечити взаємодію кількох електронних баз даних і передусім електронного реєстру виборців з урахуванням режиму його функціонування; електронних бюлетенів чи виборчих списків; електронних голосувань виборців шляхом введення ними в систему власних біометричних параметрів або електронного підпису та цифрових ідентифікаторів відповідних кандидатів [76]. Тоді елементами відповідних баз даних у вигляді єдиного електронного реєстру можна вважати біометричні відомості осіб, які беруть участь в електронному голосуванні; інші ідентифікатори (наприклад, закрите поле з електронним цифровим підписом). При цьому йдеться як про збереження такої інформації, а також результатів волевиявлення, так і про можливість керування базою даних (зокрема, стосовно зміни інформації про особу).

У межах відповідної моделі інформаційне наповнення забезпечує кілька вагомих аспектів системи електронного голосування: право активного типу на інформацію стосовно можливості ознайомитися з відомостями про особу; процедура актуалізації інформації в базах даних. При цьому під час підготовчої та основної стадій електронного голосування кожна особа, яка має право голосу та намір здійснити своє волевиявлення в цифровому середовищі, у чітко регламентовані строки (терміни) повинна мати можливість перевірити інформацію про себе в електронному реєстрі (наприклад, на спеціальному порталі, веб-сайті Центральної виборчої комісії тощо). Не менш важливо забезпечити можливість особі внести зміни до наведених відомостей, виправити неточності чи помилки з використанням засобів авторизації в існуючій базі даних. Доцільно, щоб така процедура була доступною для особи з будь-якого терміналу (засобів мобільного зв'язку, персонального комп'ютера та ін.) або через безпосередній доступ до виборчої дільниці з подальшим внесенням змін до бази даних.

Власне ж технічні вимоги у сфері електронного голосування пов'язані з правилами доступності, взаємодії, експлуатації систем (для центральної інфраструктури та користувачів у контрольованому цифровому середовищі) і безпеки [235]. Зауважимо, що базовою характеристикою зазначених вимог є управління ризиками й архітектура системи електронного голосування, критеріями належного рівня функціонування яких є успішне завершення конкретних виборів чи референдуму, а також запровадження стандартів інформаційної безпеки (охорона та захист персональних даних, конфіденційної інформації тощо). До того ж потрібно встановити заздалегідь визначені ліміти у випадку збою служб або погіршення якості послуг. Особливості відповідного процесу на його підготовчій, основній та завершальній стадіях зумовлені наведеними стандартами у сфері електронного голосування.

Утім українські реалії запровадження правової регламентації електронного голосування поки що не відзначаються напрацьованою практикою. Так, з боку Центральної виборчої комісії у 2004 р. спостерігалися спроби запровадити електронну систему виборів, але далі намірів і коментарів щодо їх практичної реалізації на загальнодержавному рівні нічого не було зроблено. На місцевому рівні аналогічні спроби відбуваються в деяких регіонах, що додатково свідчить про актуальність проблеми запровадження електронних систем у сфері голосування. Наприклад, Миколаївська міська рада ухвалила резолюцію про «Просування технологій електронного управління й електронної демократії в Миколаєві». Відповідно до цього документа заплановано перехід із паперового на електронний документообіг з упровадженням систем електронного голосування [76].

Спеціальної правової бази у сфері електронного голосування в Україні немає, тому можна опосередковано застосовувати загальні положення окремих нормативно-правових актів із питань виборчого процесу, а також інформаційно-правового спрямування, зокрема, законів України «Про інформацію», «Про Національну програму інформатизації», «Про концепцію національної програми інформатизації», «Про телекомунікації» та ін. Крім того подавалося два законопроекти з питань правового забезпечення електронного голосування (обидва з них потім відкликано): Проект Постанови про схвалення Концепції запровадження системи електронного голосування в Україні, зареєстрований за № 10629 від 18 червня 2012 р., та Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» (щодо запровадження електронного підрахунку голосів виборців), зареєстрований за № 3329 від 27 вересня 2013 р. Саме тому вкрай необхідно ухвалити відповідний закон,

який би за зразком Західно-Центральної Європи регламентував процедуру електронного голосування. З другого боку, у 2016 р. в Україні розпочалися обговорення розробки законопроекту про електронний підрахунок бюлетенів. У тому числі розглядається можливість розробки спеціального законодавчого комплексу для електронного голосування. 13 квітня 2016 р. зареєстровано законопроект про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо електронного виборчого процесу за № 4404.

При цьому комплекс електронного голосування призначений для фіксації волевиявлення, підрахунку голосів, формування протоколу дільничної виборчої комісії про підрахунок голосів виборців [175, с. 77] або підсумкового документа за результатами референдуму. Тому доцільно розрізняти експлуатаційні та технічні стандарти здійснення електронного голосування, а також специфіку відповідного процесу на підготовчій, основній та завершальній стадіях. Експлуатаційні стандарти згідно з європейською практикою пов'язані з об'єктивними характеристиками (повідомленнями), суб'єктивним елементом (особами, які здійснюють волевиявлення), процедурними характеристиками (порядком голосування й оголошення результатів і здійсненням контрольних заходів) [235]. Зокрема, стандарти у сфері повідомлень стосуються насамперед чітких часових меж кожного з етапів та відповідних заходів у їхніх межах, а також співвідношення власне процедур виборів або референдуму з електронним голосуванням як цілого та частини (тобто електронне голосування не може бути розпочато до моменту офіційного повідомлення про початок виборів або референдуму, як і не може тривати після їх проведення); процедур інформування в цій сфері (вимоги якості, простоти, чіткості). У цьому контексті експлуатаційні стандарти стосовно кандидатів, очевидно, є факультативною характеристикою, оскільки під час проведення референдуму не передбачена участь кандидатів у відповідному процесі.

Провідну роль відіграє перехідний етап електронного голосування. Після закінчення встановленого періоду для електронного голосування жодна особа не повинна мати доступу до системи електронного голосування. Однак приймання електронних голосів має залишатися відкритим протягом достатнього періоду часу, щоб дозволити проходження повідомлення через канали електронного голосування в разі виникнення будь-яких затримок. Звідси слушними виглядають пропозиції, сформульовані Радою Європи, на підставі яких доцільно дозволити уповноваженим органам визначити період часу, упродовж якого система прийматиме голоси. Він може контролюва-

тися токенами (для відкриття та закриття), які мають електронний цифровий підпис від уповноважених органів. До того ж система повинна приймати тільки голоси осіб, які пройшли перевірку до заздалегідь встановленого часу закриття голосування [245].

Що стосується осіб, які висловлюють власне волевиявлення, то експлуатаційні стандарти мають комплексну природу: власне щодо таких осіб та їхніх правомочностей, а також матеріально-технічної та інформаційно-аналітичної бази в указаній сфері. Останні, зокрема, охоплюють питання ведення реєстру виборців, який повинен регулярно оновлюватися; стосуються системи аутентифікації користувачів під час здійснення електронного голосування та ін. Громадяни — учасники виборчого або референдного процесу повинні мати можливість користуватися процедурами інтерактивності (в аспекті отримання інформації, окремого додатка програмного забезпечення, вчинення додаткових дій тощо); перевірити (як мінімум) інформацію, яка зберігається про них у реєстрі виборців, і вимагати виправлення.

Зауважимо, що факультативна характеристика експлуатаційних стандартів стосовно кандидатів передбачає можливість уведення та розгляду кандидатів шляхом інтернет-висування. Список кандидатів, який буде згенерований та наданий в електронному вигляді, повинен бути доступним для громадськості й за допомогою інших засобів [235]. Голосування як один зі складників експлуатаційних стандартів у вказаній сфері базується на тому, що коли дистанційне електронне голосування проходить у той час, коли виборчі дільниці відчинені, то система повинна бути сконструйована таким чином, щоб запобігти будь-якій особі взяти участь у голосуванні більше одного разу.

1.2.3. Електронний парламент

Використання інформаційно-комунікаційних технологій у діяльності парламентів нині набуло свого розвитку у світовій практиці розвинутих країн та набуває у країнах, що розвиваються. Міжнародні організації за кордоном намагаються сприяти цьому процесу. Парламент як інституція використовує переваги, які забезпечуються інформаційно-комунікаційними технологіями, так само, як і інші публічні інституції. У такий спосіб концепція електронного парламенту була додана до концепцій електронного голосування, електронної участі тощо.

Парламенти й на попередніх історичних етапах свого розвитку активно використовували інновації та інструменти, що виникли в

результаті розвитку у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. Кожна нова велика інновація, така як телеграф, радіо та телебачення, призводила до зміни процесів державотворення й оновлення нормативно-правової бази. З появою Інтернету ці сподівання виникли знову. Використання інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету в діяльності парламентів є корисним в аспекті підвищення ефективності організаційних завдань, полегшення та підвищення оперативності опублікування та розповсюдження законопроектів, порядків денних та інших документів [226, с. 3].

Після появи Інтернету інформаційно-комунікаційні технології можуть розглядатися, з одного боку, як інструменти стимулювання та раціоналізації міжнародної співпраці парламентів, а з другого — як повноваження для трансформації взаємовідносин між парламентами та громадянами. Використання інформаційно-комунікаційних технологій дозволяє різним верствам суспільства залучатися до законодавчого процесу та мати тісний зв'язок із членами парламенту. Саме в запропонованому аспекті виявляється тісна взаємодія таких категорій, як електронний парламент, електронна демократія, електронна участь. Коли інформаційно-комунікаційні технології ефективно використовуються у трансформації відносин між обраними посадовими особами та громадянами, через поєднання інструментів та можливостей підвищується рівень демократичних зрушень в суспільстві.

Зважаючи на внесок практик електронного парламенту в діяльність відповідного законотворчого органу загалом, майже у всіх країнах світу змінюється формат взаємовідносин парламенту та громадянина, відбувається інституціоналізація демократичних принципів і цінностей, матеріалізація демократичних практик. Тобто інформатизація всіх процесів суспільного життя здійснює вплив і на інституційно-функціональні аспекти діяльності законотворчого органу. Це зумовлено формуванням загальної орієнтації держави на соціоцентризм і становлення цифрового суспільства.

Сутність електронного парламенту

У доктрині електронний парламент визначається як парламент, уповноважений бути більш прозорим, доступним і підзвітним шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій [226, с. 2]. При цьому інформаційно-комунікаційні технології використовуються, щоб забезпечити осіб більш доступними, ефективними та продуктивними послугами та оновити існуючі процедури та процеси. Використання таких технологій вже засвідчило їх істотну підтримувальну та полегшувальну роль у контексті ефективного забезпе-

чення виконання прав та обов'язків, наданих парламентаріям на конституційному рівні. Інформаційно-комунікаційні технології полегшують процеси законотворчості, здійснення представництва та нагляду за напрямом підвищення ефективності, імплементацію ідей публічної участі та покращення іміджу політиків загалом і парламенту, зокрема. По суті, електронний парламент — орган законодавчої влади, що як один із центрів концентрації політичної влади спрямований на забезпечення ефективної взаємодії між парламентаріями (народними депутатами) і представниками громадянського суспільства з використанням інформаційно-комунікаційних технологій на засадах верховенства права, прозорості, доступності та підзвітності діяльності.

Наразі слід вести мову про посилення загальних тенденцій цивілізаційних і демократизаційних зрушень, посилення ролі основоположних прав і свобод людини, громадянина в процесах державотворення та зміну очікувань суспільства від діяльності влади. Спираючись на соціальні вимоги та очікування, акцент необхідно ставити на переході від кількості до якості в практиці парламентаризму. Тобто особи вимагають, крім належної кількості послуг, здійснення відповідних видів діяльності більшої якості, ефективності та підзвітності з метою задоволення суспільних потреб. Такі очікування суспільства від парламентів охоплюють вчасне надання відповідей на питання, адресовані парламенту, онлайн-доступ до інформації, прийнятний рівень доступу до інформації щодо парламентарного процесу та ефективної взаємодії з парламентаріями.

Шляхи адаптації до форми електронного парламенту

Адаптація до форми електронного парламенту здійснює істотний вплив на структуру традиційних парламентів, їх компетенцію та повноваження, відносини між парламентами та іншими особами, зокрема громадянами. Оновлення формату взаємовідносин має відбуватися за такими напрямками: легальний (у законодавчому процесі — організація документообігу та здійснення ефективної міжнародної діяльності), комунікативний (соціальні мережі та веб-сайти — зменшення перешкод для вільного спілкування), технологічний (еволюція технологій, модернізація інформаційних сервісів), інтерактивний (покращання інституційно-функціональних параметрів взаємодії, посилення безпосередньої участі, запровадження інтеграції між парламентом і громадянами).

Якщо члени парламенту є інформаторами, то, зважаючи на виключне право парламентаріїв робити точні та раціональні рішення, а також можливість лише проінформованих громадян брати участь у

такому процесі (консультування, проведення переговорів тощо), то очевидна потреба в чіткій, доступній та актуальній інформації зумовлює той факт, що парламент повинен бути відкритим, прозорим і підзвітним [226, с. 4]. Коли ж парламентарії постають у ролі інформантів, то інформаційно-технічні підрозділи апарату відповідного законодавчого органу мають організувати та зробити доступними джерела інформації щодо підтримки законодавчих обов'язків депутатів, у тому числі, систематично надаючи інформацію службам народних обранців. У цьому разі інформаційно-комунікаційні технології, крім координації перебігу пленарних засідань та засідань комітетів, можуть покращити документообіг у сфері законодавчого процесу шляхом опублікування, відтворення, архівування та розповсюдження документів. При цьому завдяки базам даних, внутрішнім мережам, цифровим бібліотекам та іншим технічним засобам парламентарії мають достатній онлайн-доступ до великих за обсягом інформаційних ресурсів і документів, зокрема процесуальних, звітних, у розробці тощо.

Головні засади діяльності електронного парламенту

Відповідно до положень другого розділу Декларації про парламентську відкритість «Забезпечення прозорості парламентської інформації» визначено два головні принципи, які регламентують діяльність електронного парламенту в цій сфері: парламенти повинні орієнтуватися на політику заохочення прозорості; парламенти повинні забезпечити публікацію трьох типів інформації, а саме: про підгрунтя, громадські та особисті заходи та справи членів; управління й адміністрацію парламенту та парламентського персоналу, включаючи інформацію про бюджет; законодавчий процес, усі згенеровані документи, тексти законів і поправок, голосування, календар, звіти на пленарних засіданнях і засіданнях комітетів тощо [252]. У третьому розділі вказаної вище Декларації під назвою «Полегшення доступу до парламентської інформації» деталізовано, як парламенти можуть полегшити доступ до парламентської інформації: це має бути зроблено кількома каналами, шляхом надання доступу до медіа за допомогою потокового мовлення, шляхом полегшення фізичного доступу в стінах парламенту, зробивши парламентську інформацію доступною кількома національними та робочими мовами, включаючи діалекти, і безкоштовно.

Прагнення законодавчих органів надати громадськості доступ до цифрових версій парламентських записів у поєднанні з розширенням допоміжного технологічного базису висуває нові вимоги до систем управління документами. Тепер парламенти повинні підтриму-

вати постійний та зручний доступ до всієї документації з пленарних засідань і від комітету на різних мобільних пристроях з різним розміром екрана. Деякі парламенти вже прийняли «безпаперовий» підхід до пленарної діяльності шляхом надання депутатам планшетів для перегляду документів, які знаходяться в стадії розгляду на сесії [253]. Ефективне використання системи управління документами передбачає можливість парламенту продовжувати надавати паперові копії на вимогу, за необхідності або за бажанням окремих осіб, але насамперед з пріоритетом цифрових версій, які відображаються на мобільних пристроях, що використовує більшість членів парламенту на пленарних засіданнях. Система управління документами також повинна дозволити учасникам законодавчого процесу створювати особисті електронні бібліотеки або електронні дос'є.

Електронний документообіг парламентських документів

Розмаїття документації в законодавчому процесі та той факт, що цифрові формати дозволяють поєднувати частини «документа» в інших документах, представлені в різних стилях, під редакцією більш ніж однієї людини, і застосовувані для різних цілей, означає, що поняття електронного документа має визначатися дещо інакше, порівняно з паперовим. Так, паперові парламентські документи мають чітко регламентовану структуру, форму та інтелектуальну цілісність, а зміст і систему парламентських документів в електронній формі можна легко змінити. Водночас електронні документи для того, щоб вважатися допустимими та прийнятними, повинні підтримувати одну й ту ж референтну та інтелектуальну цілісність, як і їхні паперові версії.

Важливою умовою електронного документообігу парламентських документів є *стандарті відкритих документів*. Для парламенту, щоб продовжувати користуватися перевагами цих технічних досягнень, документація має бути побудована на відкритому стандарті, особливо для тегів елементів запису, щоб вони правильно відображалися на різних комп'ютерах і мобільних приладах для редагування, відображення, пошуку, обміну та збереження. Документи, розроблені в «пропрієтарних» форматах, можуть управлятися тільки з конкретного програмного забезпечення або на конкретному обладнанні від кількох постачальників (обмежуються варіанти, доступні для їх використання, обсяг задоволення майбутніх потреб), що збільшує грошові витрати на їх узгодження з оновленими стандартами [253].

Якщо парламент публікує свою документацію у формі відкритих даних, то не потрібно постійно її перетворювати в різні формати,

що створює безліч переваг для довгострокового зберігання, збереження, пошуку й обміну між системами. Деякі відкриті стандарти пропонують перенесення інформації та документації з використанням різних каналів, у тому числі через веб-сайти або програми (для використання в популярних планшетних пристроях). Одним із таких стандартів є XML (eXtensible Mark-up Language). Відтак, немає сумніву, що впровадження відкритих стандартів є стратегічним завданням для більшості парламентів, тим паче, що ці стандарти можуть бути складними під час уведення в дію та вимагають кваліфікованого персоналу. Наприклад, у 2012 р. 43 відсотки з тих парламентів, які мають системи управління документами для законопроектів, повідомили, що система використовує XML в якості стандарту. Порівнювані відсотки за опитуванням 2009 р. склали 34 відсотки [252]. Відповідна система може бути також застосована до управління документами з пленарних засідань і від комітетів, іншими документами, які перебувають в обігу в парламенті.

Планування діяльності парламенту щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій

Повноцінне використання XML-формату має численні переваги в організації роботи електронного парламенту в аспекті здійснення обміну документами, пошуку, встановлення зв'язків між документами та повторного використання, множинних форм виводу та каналів, узгодженості форматування, полегшення підготовки, збереження інформації та забезпечення доступу. При цьому дуже важливо здійснювати планування діяльності парламенту в аспекті використання інформаційно-комунікаційних технологій, а саме:

- існування ІТ-стратегії, яка відповідає політичним імперативам і стратегічним цілям парламенту;
- існування структурованого процесу для реалізації та дотримання методології управління проектами;
- наявність хорошої системи управління процесами та структури для моніторингу реалізації плану;
- розробка обґрунтованих бізнес-кейсів, щоб мотивувати появу нових ініціатив в області інформаційно-комунікаційних технологій, забезпечити економічно вигідний аналіз і заявку на фінансування;
- узгодження стратегії в області інформаційно-комунікаційних технологій та реалізація плану з бюджетного циклу в парламенті [253].

Планування діяльності парламенту в аспекті використання інформаційно-комунікаційних технологій повинно застосовуватися для отримання необхідних технічних аспектів та інфраструктури, за-

безпечення співпраці користувачів і захисту в цій сфері. Досягнення більшої прозорості в цьому контексті можливе на підставі стандартів відкритих документів:

- прозорість та участь — забезпечити парламентаріям, коли вони хочуть поліпшити прозорість і відкритість держави, усунути прогалини в праві шляхом створення/прийняття повного набору стандартів для забезпечення відкритої урядової інформації та полегшення мети поєднання інформації державного сектора; коли вони прагнуть визначити шляхи підвищення участі громадян: розпізнати нові канали, способи отримання інформації для громадян, якщо громадяни шукають таку інформацію, і краще використовувати інструменти як засіб підвищення інформованості громадян, ідентифікувати та надавати допомогу активним громадянам і державним службовцям; визначити шляхи вдосконалення електронних сервісів стосовно отримання інформації з використанням переваг веб, таких як час, економія грошей, простота та визначення шляхів їх удосконалення;

- безперебійна інтеграція даних — парламентська прозорість не просто досягається створенням парламентської інформації, доступної в читабельному форматі, органічно інтегрованої із зовнішніми джерелами інформації; протокол відкритих даних і додатки повинні показувати реальне покращання у сферах, обраних посадовими особами, державними службовцями та громадянами;

- відносини та співробітництво — більша прозорість при використанні відкритих документів та протоколу не може бути досягнута без тісної співпраці з урядовими установами та іншими організаціями (міжпарламентськими організаціями, зокрема ООН, ЄС, W3C, OASIS) [253].

Враховуючи викладене, можна розрізняти такі складники діяльності з планування: персонал у сфері застосування інформаційно-комунікаційних технологій, вище керівництво, парламентські комітети, користувачі в межах системи електронного парламенту, депутати, формальні групи державних службовців (консультативні, управлінські, спеціального спрямування), громадськість. У цьому контексті управління змінами є важливим для успішного впровадження нових систем. Важливо також визначити технічне рішення для бізнесу, яке має включати процедури, обіг інформації та технології. У довгостроковій перспективі збереження письмових парламентських документів у цифровому форматі матиме ряд складнощів, особливо зважаючи на необхідність проведення ефективної політики, імплементації передової практики управління та здатності пристосовуватися до постійно оновлюваних технологій. Різні організаційні одиниці в парламенті можуть дублювати функції управління, розподілу та збе-

реження його записів, і в цьому аспекті може бути складно розмежувати компетенцію та знайти компроміс. Потенційні конфлікти повинні вирішуватися вищим адміністративним керівництвом або, іноді, політичними структурами в парламенті.

Моделі організаційного співвідношення бібліотек і дослідницьких служб парламенту

За структурою апаратів парламентів можна встановити кілька моделей організаційного співвідношення бібліотек і дослідницьких служб: бібліотека та дослідницька служба є незалежними структурними підрозділами апарату парламенту (Італія, Норвегія, Польща, Словаччина, Словенія); бібліотека та дослідницька служба утворюють єдиний структурний підрозділ апарату парламенту (Ірландія); бібліотека та дослідницька служба входять до більшого департаменту апарату парламенту (Албанія); дослідницька служба входить до структури парламентської бібліотеки або бібліотека виконує дослідницькі функції (Угорщина, Люксембург); парламентська бібліотека є елементом дослідницької служби або департаменту (Австрія, Литва, Нідерланди, Румунія); бібліотека або дослідницька служба не входять до структури апарату парламенту (Естонія); дослідницька служба відсутня (Вірменія, Фінляндія) [182, с. 13—15].

У межах функціонування електронного парламенту ці структурні підрозділи можуть здійснювати інтеграційну (збір і систематизація інформації, створення архівів), інтеракційну (надання відповідей на електронні петиції, а якщо вони входять до структури апарату парламенту, на інформаційні запити в електронній формі), законопроектну (підготовка та оцінка проектів законів та інших нормативно-правових актів), навчальну (навчання персоналу парламенту, а також інших користувачів ефективно використовувати ресурси електронної бібліотеки, електронних баз даних Європейського Союзу, інших міжнародних організацій), ресурсостворювальну (підготовка електронних публікацій, електронних екскурсійних турів у парламенті) і дослідницьку функції.

Перспективні напрями діяльності електронного парламенту на сучасному етапі

Прозорість, доступність і підзвітність діяльності електронного парламенту мають сприяти реалізації публічного інтересу у сфері задоволення суспільних потреб відповідним органом законодавчої влади та врахування інтересів парламентаріїв за напрямом належного інформаційно-технічного та процедурного забезпечення. Зокрема, для на-

родних обранців актуальним питанням є створення та підтримка функціонування веб-сайтів, цифрових приймалень тощо, а також доступ до інформації в електронному варіанті та електронний документообіг у цілому в межах законодавчого процесу. Громадянське суспільство зацікавлене в наданні кожному члену суспільства можливостей комунікації, у тому числі онлайн, із депутатами та структурними підрозділами парламенту, існуванні цифрової присутності та прозорості діяльності парламентаріїв шляхом активного використання потенціалу соціальних медіа (блогів, особистих зареєстрованих сторінок в найбільш популярних соціальних мережах, персональних веб-сторінок тощо). До того ж необхідно заохочувати спілкування між цими доволі часто вкрай суперечливими соціальними стратами, у тому числі, за допомогою соціальних мереж (наприклад, відкрита «стіна» для записів як шлях проведення публічних дебатів чи обговорень).

Комунікативний напрям діяльності електронного парламенту

Сьогодні відбувається дуже швидкий перехід від індивідуальних дій (таких, наприклад, як просто перегляд телевізора) до дій колективних, які спонукають людей використовувати свій час для активного інформаційного обміну та обговорення спільних інтересів. Це може бути використано як впливовий інструмент політичної участі. Тобто громадяни вже опанували комунікаційне середовище онлайн — парламенти ж мають прислуховуватися до ідей, висловлених громадянами з новими ідентичностями, які активно використовують нові доступні канали комунікації, і реагувати на індивідуальні запити. Оскільки такий виклик потребує ефективної каналізації інформації, роль парламентських бібліотек і дослідницьких служб суттєво зростає [182, с. 11].

Комунікативний напрям діяльності електронного парламенту тісно пов'язаний з процесами, які зараз можна спостерігати в усіх сферах суспільства щодо зсуву в бік створення нових цінностей і виховання схильного до співпраці покоління у зв'язку з так званим «когнітивним надлишком». Цей феномен стає можливим завдяки активному використанню таких ресурсів, як YouTube, Facebook, Twitter тощо, та ілюструє, яким чином інформація та суспільний порядок денний можуть швидко поширюватися серед мільйонів населення.

Технологічний напрям діяльності електронного парламенту представлений в контексті еволюції технологій та модернізації інформаційних сервісів. Базовими характеристиками в цьому сенсі є технологічно-організаційні фази інформатизації всіх процесів у діяльності

парламенту: управління процесами документообігу (текстами); орієнтація на діяльність/процес. Відповідно підфазами є такі елементи: визначення технологічної архітектури електронного парламенту; додаткове опрацювання інших виробничих ланцюжків парламентських текстів і підтримка додатків архітектури електронного парламенту. При цьому операційними задачами в організації технолого-організаційних фаз можна вважати такі:

- переведення документообігу в парламенті з документоцентричного до контентоцентричного, управління за допомогою відкритого формату, на мові XML. Це дозволить побудувати й обробити документ як контекстну збірку ряду тексту (тексти створені та управляються автономно, можуть використовуватися повторно в разі необхідності);
- уведення унікального контентного репозиторію для парламентських документів;
- реалізація безпеки бази та інфраструктури для електронного підпису;
- розробка нової комплексної архітектури на основі визначення функцій, які «групуються» [253].

Враховуючи викладене, можна вести мову про формування цифрового середовища функціонування електронного парламенту, що складається з кількох придатних для застосування модулів (бек-офісний модуль для імпортування, редагування та опублікування документів, ведення документообігу в контексті управління версіями документів, дослідницькі модулі в межах інструментів баз даних суцільної бази даних парламентських документів тощо). Така інфраструктура та архітектура документообігу заснована на загальному семантичному ряді, спрямованому на впорядкування контенту індивідуальних документів та всіх пов'язаних інформаційних компонентів. Тому інфраструктура електронного парламенту за технологічним напрямом повинна містити такі елементи: створення баз даних (середовище продукту); семантичну мережу каталогізації та ведення документообігу (спільне середовище); автоматизацію у сфері архівування документів (середовище приймання даних) [226, с. 111].

Інтерактивність діяльності електронного парламенту стосується задоволеності споживачів наданими послугами, ефективності діяльності, точності, ціннісного критерію та загального ставлення до електронного парламенту. Цей напрям дозволяє перетворити користувачів із політично зацікавлених на політично інтерактивних громадян. Для цього потрібен розвинений двосторонній зв'язок між владою та членами громадянського суспільства шляхом створення веб-сайтів, використання електронної пошти, підписки на інформа-

ційні бюлетені, групи новин в електронному варіанті, надання контактних форм, членства на форумах із питань, визначених обраними представниками, а також забезпечення використання можливостей електронних гостей книг.

Іншою формою за напрямом інтерактивності є взаємодія із соціальними медіа, де взаємодію необхідно оцінювати через такі категорії: залученість — характеристика соціальної групи, яка є комунікатором; ампліфікація — співвідношення мовлення й участі, ймовірність повторної інтеракції; досяжність — обсяг поширюваності контенту через соціальні мережі; перегляд — кількість нових або втрачених послідовників за встановлений період; настрої — виявлення контенту, позитивна або негативна позиція в дебатах. У цьому сенсі є два основних моменти: гарна практика у сфері соціальних медіа (отримувати, відповідати, запитувати та обмінюватися інформацією); соціальні медіа працюють швидше, ніж влада, і є мінливими.

Електронні ресурси також повинні відображати форми за напрямом інтерактивності функціонування електронного парламенту: тексти виступів Голови Верховної Ради України, Першого заступника Голови Верховної Ради України, заступника Голови Верховної Ради України; парламентських слухань; законів зарубіжних країн; переклади нормативно-правових актів та аналітико-правові документи країн світу; публікації парламентів зарубіжних країн; популярних періодичних видань світу з питань права, політики, економіки, науки; універсальні видання — енциклопедії, словники та довідники; бібліографічні покажчики «Виступи Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України», «Актуальні проблеми законотворення», «Політика і політики України в дзеркалі періодичних видань», «Бібліотечні колекції»; каталоги Бібліотеки Конгресу США, Національної бібліотеки Нідерландів, офіційних публікацій Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та ін. [182, с. 33]. При цьому потрібно зауважити, що в забезпеченні функціонування відповідних електронних ресурсів основоположне значення мають парламентська бібліотека та дослідницькі служби, які в перспективі можуть бути переведені, зокрема, в Україні, на повністю електронний формат роботи. Ці структурні підрозділи постають як єдиний предмет парламентської комунікації, враховуючи їхню правову природу (інституційно-організаційну схожість).

Європейська практика функціонування електронного парламенту на сучасному етапі пов'язана з реалізацією основоположної функції парламенту, а саме: законопроектної роботи та проведення пленарних засідань, де обговорюються потреби та сподівання громадян.

Організація інформаційних потоків в електронній формі й введення телекомунікаційних та інших технологій у діяльність депутатів сто-сується режиму роботи та відображає внутрішні процедури парла-менту як інституції. Законодавчі органи на рівні світової практики розпочали використовувати інформаційно-комунікаційні технології, щоб підвищити ефективність роботи, а парламенти з модернізова-ними технічними ресурсами та можливостями фокусують діяльність на гармонізації операцій з існуючими адміністративними та інфор-маційними системами. При цьому значення має, яку правову при-роду (статус) мають парламентарії: чи є вони інформаторами, чи ін-формантами.

Нагальним питанням на сучасному етапі розвитку електронної демократії залишається інформування про діяльність парламентів із використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Зокрема, у межах дії концепції електронного парламенту відповідними шля-хами є: веб-сайти (Австрія, Албанія, Болгарія, Боснія, Вірменія, Ес-тонія, Ірландія, Ісландія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Угорщина, Чехія), публікації (Австрія, Ал-банія, Боснія, Вірменія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Сполучене Ко-ролівство Великої Британії та Північної Ірландії, Угорщина, Чехія), інформування про надходження (Австрія, Боснія, Вірменія, Естонія, Ісландія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ір-ландії, Угорщина), фототеки (Естонія, Ісландія, Угорщина), мультимедійна продукція (Австрія, Боснія, Естонія, Ісландія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Чехія), елек-тронні журнали (Австрія, Боснія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Спо-лучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Угорщи-на) [182, с. 7].

На світовому рівні *процеси міжпарламентського співробітництва* в електронному варіанті розвиваються доволі потужно. У контексті легального критерію за напрямом міжнародного співробітництва необхідно згадати Декларацію про парламентську відкритість, що закликає законодавчі органи й організації моніторингу парламент-ської діяльності до зміцнення співпраці та прихильності з метою забезпечення парламентської відкритості та залучення громадян до парламентської роботи. Декларація, на яку *inter alia* вплинула ініціа-тива партнерства відкритого уряду, гарантує, щоб нормативна база служила основою для діалогу між організаціями моніторингу парла-ментської діяльності та парламентами для просування відкритості парламентів та урядів і створення умов, щоб ця відкритість сприяла більшому залученню громадян, формуванню більш відповідальних і

представницьких інститутів, а зрештою — більш демократичного суспільства [252].

Зокрема, можна згадати про два проекти, які фінансуються Європейською комісією через секретаріат групи африканських, карибських і тихоокеанських держав, що орієнтуються відповідно на Карибське та Південне африканське співтовариство розвитку регіонів. Вони були реалізовані на рівні Відділу державного управління та розвитку Управління Організації Об'єднаних Націй, Департаменту з економічних і соціальних питань через Глобальний Центр ІКТ в парламенті, у партнерстві з Карибським центром з розвитку адміністрації (CARICAD) і парламентського форуму співтовариства розвитку Півдня Африки (SADCPF).

Створений Організацією розвитку стандартів структурованої інформації (OASIS) технічний комітет спрямовує свою роботу на Akoma Ntoso, що базується на мові XML та розвивається з 2004 р., ООН/ДЕСП (UN/DESA) у межах Плану дій з впровадження електронних парламентів в Африці [252]. Akoma Ntoso — це відкритий стандарт XML для всіх юридичних документів, які використовуються в парламентських процесах, що може розпізнати кожний тип документа в межах складного законотворчого процесу та документообігу. Спочатку розроблений для підтримки законодавчої діяльності парламентів африканських країн Akoma Ntoso наразі починає використовуватися іншими парламентами та інституціями й організаціями світу.

На теренах ЄС активно впроваджуються проекти як на рівні окремих країн, так і співтовариства в цілому щодо міжпарламентської взаємодії. Наприклад, варто згадати таку мережу, як Inter-Parliamentary EU information eXchange (IPEX), яка є платформою для спільного обміну інформацією між національними парламентами та Європарламентом щодо питань, пов'язаних із діяльністю ЄС [220].

У цілому можна стверджувати, що за напрямом міжнародного співробітництва у сфері функціонування електронних парламентів потрібно зважати на стратегічні плани використання інформаційно-комунікаційних технологій, модель керівного комітету та структур у вказаній сфері, загальні сервіси, загальні стандарти структури інформації, політику управління інформацією та практикою, парламентські приватні хмари зі спільним доступом, загальний облік заявок, технології дослідження процесів, формальну відповідність процесу, команду у сфері дії централізованих стандартів, методологію проекту, оцінки після здійснення, процес оновлення інфраструктури. При цьому акцент потрібно робити на консолідації люд-

ських і фінансових ресурсів, передбачуваності і когерентності програм у межах регіональних і міжпарламентських мереж, урахуванні суспільних потреб при здійсненні пошуку досяжних та ефективних рішень.

Транс'європейський досвід функціонування електронного парламенту

Прикладом реалізації технологічно-організаційних характеристик діяльності електронного парламенту на транс'європейському рівні можна вважати досвід Європарламенту. Європейський парламент має свою вкладку на його сторінці в Facebook, де зареєстровані депутати Європарламенту. Інструмент був також розроблений, щоб полегшити Facebook-чати в реальному часі з конкретної тематики між членами Європейського парламенту та громадянами. Крім того, розробляються можливості, щоб громадяни могли задати питання членам парламенту через їхній профіль. Ще одна інноваційна ініціатива Європейського парламенту — newshub, тобто сторінка, яка збирає все, розміщене депутатами Європарламенту на Facebook, Twitter, Flickr, YouTube, і показує множинність і різноманітність думок у межах Європейського парламенту [252].

У Європарламенті було запроваджено веб-інструмент AT4AM, розроблений як частина більш широкої програми «e-Parliament» і спрямований на поглиблення та спрощення законодавчого процесу в Європейському парламенті шляхом створення контенту на основі XML від надходження заявки Європейській комісії до остаточної публікації закону. При цьому використовується стандарт XML — Akoma Ntoso. У межах встановленої процедури в AT4AM проект пропозиції від Європейської комісії та членів Європейського парламенту надходить у форматі Word. Поправки, подані користувачами своєю рідною мовою, компілюються в один великий багатомовний документ. Поправки можуть бути представлені для подальшої передачі безпосередньо в веб-браузері. AT4AM інтегрований із системою цифрового підпису Європейського парламенту. Документ направляється в правову службу та сервіс перевірки. Редагування документа здійснюється через допоміжний інструмент для поправок, також заснований на XML. Це дозволяє відстежувати зміни, робити коментарі, копіювати текст у файли MS Word і Akoma Ntoso XML [252]. Звідси основними перевагами впровадження AT4AM є доступність, якість і можливість багаторазового використання. Так, інструмент охоплює всі 23 мови Європейського Союзу та дозволяє негайний доступ до всіх мовних версій вихідного тексту. Час формування проекту, перевірки та внесення поправок різко скорочується. Напри-

клад, більш ніж 100 000 поправок були розроблені протягом першого року використання. Покращена якість дозволяє зосередитися на розробці пропозицій та забути про проблеми компонування. Поправки зберігаються як окремі об'єкти і, отже, доступні для подальшого повторного використання.

Європарламент має намір зробити доступною версію AT4AM з відкритим вихідним кодом для будь-якого парламенту та установи, зацікавленої у використанні цього інструменту. Відкритий AT4AM буде забезпечений всіма найважливішими характеристиками, які використовуються в Європейському парламенті, зокрема й редагування в рядку, багатомовною підтримкою та опцією експортування в MS Word і XML Akoma Ntoso. Код Open AT4AM вийде під європейською ліцензією з відкритим вихідним кодом EUPL. Немає сумніву в доцільності використання такого інструменту в Україні, зважаючи як на вимоги євроінтеграції, що стосуються й конвергенції на технологічному рівні, так і необхідність застосування передових технологій в інформатизації діяльності Верховної Ради України.

У *практиці функціонування електронного парламенту в країнах-членах ЄС* втілено тенденції запровадження стандартів доступності, генеральних пошукових систем, проектів хмарної готовності, платформ з відкритим вихідним кодом, специфічних характеристик інтерактивності, у тому числі, проект із використання iPad.

На веб-сайті парламенту *Іспанії* запропоновано, наприклад, доступ до інформації різними мовами, FAQ генеральну пошукову систему, стандарти доступності та мапи веб-сайту. Веб-сайт також забезпечує доступ до календаря заходів із затвердженням законодавством, сторінку для молоді, віртуальний тур Сенатом і доступ до аудіовізуального архіву. Сенат Іспанії також представив веб-сторінки за допомогою інструментів, що дозволяють громадянам взаємодіяти з установою [252]. Тобто на теренах європейських країн питання взаємодії, крім специфічних характеристик інтерактивності, стосуються зовнішньоорганізаційного аспекту функціонування інституцій (зокрема, електронного документообігу).

Зокрема, мережа ECPRD була створена в *Італії* (1977 р.), а потім її почали використовувати 68 парламентські асамблеї, а також Європарламент і парламентська палата Європейської конференції голів парламентів [243]. Зараз цю систему намагаються інтегрувати з Akoma Ntoso. Наразі реалізовано проекти Пов'язаних Відкритих Даних (Linked Open Data) зі стандартом W3C, Відкритих Платформ для Документів (Open Platforms for Documents) (PAD).

Нещодавно італійський парламент реалізував конкретні проекти у сфері застосування текстових редакторів. Розробка редакторів по-

чалася в 2006 р. Вони засновані на редакторі MS Word та використовують програмне забезпечення з відкритим кодом, таке як бібліотека iText, FOP, Saxon і Tidy, що дуже зручно для бібліотек при переведенні з XML-файлу в PDF-файл. Ці редактори дозволили Сенату швидко відійти від друку на типографії до електронного документообігу зі збереженням при цьому хорошої якості текстів і скороченням витрат на ліцензії на програмне забезпечення.

Так було перенесено всі пошукові системи від пропріетарних платформ до платформ із відкритим вихідним кодом, заснованому на Apache Solr, із можливістю опублікувати на офіційному веб-сайті законодавчі акти у форматі PDF-файлів шляхом використання системи управління документами з відкритим вихідним кодом (Alfresco). Сенат також планує використовувати Alfresco Share як інструмент обміну документами між членами парламенту для оптимізації роботи комітетів і вдосконалення процедури проведення пленарних засідань [252]. Відповідний досвід може становити інтерес для впровадження в Україні, оскільки процедури є технологічно зручними та простими в застосуванні, а також економними.

Італійський досвід свідчить про більшу експертно-семантичну спрямованість інтерактивності електронного парламенту. Так, відповідні завдання щодо комунікативної здатності надаються експертам із парламентської документації, а не медіа. Такий персонал має «природні» знання, які визнаються передумовою «адекватності шляху», семантичною однорідністю між навігацією та цілями користувача [226, с. 113]. Для цього необхідне систематичне підвищення лінгвістичних навичок в електронному середовищі. Тоді вузькоспеціалізовані експерти, які мають безпосередній досвід роботи в парламенті, зможуть суттєво підвищити якість зазначених вище документів. Іншим нагальним питанням у межах інтерактивності є спроможність надавати інформацію про діяльність парламенту, використовуючи мову громадськості, а не спеціальну правову чи політичну спрямованість. При цьому можуть виникати контрверсійні питання.

У Нідерландах діє проект із використання iPad, у межах якого через спеціалізовані додатки всі документи публікуються та надаються членам Сенату за допомогою планшетного пристрою [241]. Про iPad-проект вперше оголошено в 2010 р., коли був розроблений бізнес-план. Проект офіційно запущений 13 вересня 2011 р., коли кожен сенатор отримав iPad2 зі спеціалізованими додатками. Орієнтовно 140 000 Євро щорічно було збережено в бюджеті з моменту запуску проекту та протягом одного року його функціонування [252]. Тобто витрачені кошти було повністю повернено та збільшилася дохідна частина бюджету.

Основними перевагами проекту є зменшення паперового документообігу, а відповідно й зменшення розподілу витрат. Недоліки пов'язані з повною залежністю від технологій та необхідністю зміни методів роботи. Незважаючи на деякий початковий опір користувачів, проект був добре сприйнятий сенаторами, отримав величезний та несподіваний інтерес засобів масової інформації на національному та міжнародному рівнях.

У *Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії* в 2005 р. робота з електронними документами взагалі не здійснювалася в палатах і комітетах, ІТ контролювали та вимикали, а управління всіма справами здійснювалося на внутрішньому рівні. Основним завданням у 2005 р. було імплементувати найкращі практики в надання, підтримку та експлуатацію інформаційно-комунікаційних технологій в парламенті [252]. У 2012 р. культура інформаційно-комунікаційних технологій виглядає зовсім інакше. Після широкого розповсюдження мобільних пристроїв для комунікації та надання інформації, що змістилося в бік надання послуг, у парламенті Сполученого Королівства почали переосмислювати своє головне завдання в галузі ІТ. Так, стали використовувати економічно орієнтовані підходи, які були прийнятними для учасників ринку програмної продукції для встановлення доступної на ринку продукції та забезпечення організаційної готовності людських ресурсів. Особливо детально розглядалися послуги, які могли управлятися внутрішньо та які з них могли бути отримані від третіх сторін. До внутрішніх послуг віднесли такі: бачення, стратегію та планування; процедурні послуги (законопроекти та інші парламентські документи), консультування та підтримку клієнтів; реалізація власних проектів парламенту. Інші послуги, такі як система електронної пошти, файлового сховища, магазину додатків, людських ресурсів та обладнання, можуть бути на аутсорсингу.

У січні 2012 р. парламент запустив великий проект хмарної готовності. Було визначено можливі сфери, де хмарні технології могли би використовуватися: інфраструктура (мережі, сервери), додатки інфраструктури (бек-офіс додатків), додатки та інформаційні послуги (Інтернет, веб-додатки) і бізнес-послуги. Окрему увагу було приділено різним типам хмарних сховищ інформації: приватним (тим, що утворювалися та керувалися особою), віртуальним приватним (загальним службам) і публічним (послугам, які купувалися як товар) [252]. Що стосується організаційних питань, то орієнтувалися на безпеку послуг; правомочності щодо інформації (власність); надійність мережі, щоб отримати доступ до послуг; відповідність законодавству; існування угод; «чутливість» даних.

Зараз у Сполученому Королівстві намагаються збільшити строк використання хмарних сервісів у діяльності парламенту (щодо ІТ-послуг, зовнішньої та внутрішньої спрямованості). Ці послуги надаватиме парламент із мобільної платформи, яка може працювати з багатьма різними типами систем та обладнання, забезпечивши економію майже 1,5 млн фунтів [252]. Невирішеними залишилися питання володіння, вилучення та інтеграції даних і безпеки.

У Сполученому Королівстві в 2012 р. членам парламенту також почали надавати планшети для використання в кімнаті для засідань після проведення обмежених випробувань і пілотних проектів із конкретними комітетами. Парламентарії були поінформовані про переваги використання планшетів, зокрема, про кращу можливість пошуку та індексування, підвищену мобільність. Відгуки від членів парламенту були позитивним, і в результаті до кінця 2012 р. більшість комітетів стали переходити в безпаперове середовище [252]. Інтерактивний напрям функціонування електронного парламенту базується на усталених моделях роботи G2B, G2C і G2G. При цьому інформаційно-комунікаційні технології можуть використовуватися в парламенті за двома базовими напрямками, пов'язаними з внутрішньоорганізаційними та зовнішньоорганізаційними аспектами функціонування законодавчого органу. По-перше, це підвищення ефективності внутрішніх процесів і переведення парламентської адміністрації в більш ефективний та дієвий режим роботи. Прикладом такого використання є бази даних. По-друге, використання інформаційно-комунікаційних технологій з метою наближення до громадян за рахунок підвищення доступності відповідної інформації та полегшення взаємодії та участі. У цьому контексті можна виокремити чотири рівні фаз застосування інформаційно-комунікаційних технологій у парламентах при взаємодії з громадянами:

- інформування (односпрямований розподіл статичної та не завжди оновлюваної інформації);
- комунікація (надання інформації, яка оновлюється та зрозуміла всім);
- взаємодія (можливість взаємодії через різні інструменти та сервіси);
- участь (залучення громадян у процес прийняття рішень).

У *Швейцарії* в межах дії стандартів XML існують такі модулі, як клієнтська «нарізка» (Cutter client), клієнтський запис (Transcription client), клієнт-комполітор (Composer client), керівник (Supervisor). Cutter client дозволяє користувачу, який присутній на парламентській сесії, створювати послідовності з приблизно п'яти хвилин, застосовуючи та знімаючи критерій часу. Ці послідовності потім мо-

жуть надаватися іншим особам і транскрибуються майже одночасно для покращення розшифровки.

За допомогою цієї системи користувач вставляє інформацію: ім'я доповідача, його статус, використовувана мова та тематика виступу. Через Transcription client користувач отримує доступ до всієї інформації, введеної користувачем Cutter client. Після входу в систему користувач автоматично отримує доступ до першої послідовності, яка ще не була розшифрована. Використовується редактор XML для забезпечення внутрішніх процесів. Composer client застосовується для перевірки транскрипції. Це дозволяє користувачеві поставити всі послідовності разом, переходити від однієї послідовності до іншої та переконатися в правильності та повноті даних. Модуль Supervisor дозволяє користувачеві перевірити стан послідовності, хто зробив транскрипцію та змінити пріоритети транскрипції в разі необхідності [252]. Нещодавно введено новий модуль Web TV, завдяки якому стало можливим надавати веб-касти засідань обох палат парламенту, створити архів відео у форматі MP4. Кілька років тому всі модулі було об'єднано в єдину систему, яка функціонує на одному ноутбукі, що цілком зручно та економно і може бути імплементована в українських реаліях.

Запровадження електронного парламенту в Україні спирається на інформаційно-аналітичну систему «Електронний парламент», до якої входять такі елементи: електронна приймальня народного депутата України (стаціонарний і мобільний офіс), електронний комітет, електронну Погоджувальну раду, електронну бібліотеку та архів, електронну залу пленарних засідань, електронний документообіг і контроль виконання доручень Верховної Ради України, систему електронного цифрового підпису, комплексну систему захисту інформації, інтегровану базу даних законотворчого процесу [157]. Цей проєкт повинен був реалізуватися в діяльності Верховної Ради України за напрямом повноцінного електронного документообігу ще в 2015 р. відповідно до Програми інформатизації законотворчого процесу у Верховній Раді України на 2012—2017 роки, але лише в 2016 р. відбулися істотні зрушення в цьому напрямі.

Отже, до складників «Електронного парламенту» належать:

- електронна приймальня народного депутата (стаціонарний і мобільний офіс) — інформаційна система для реалізації парламентаріями та їхніми помічниками-консультантами своєї компетенції 24/7/365;
- електронний комітет — інформатизація процедур прийняття рішень у залі засідань комітету Верховної Ради України (автоматизація процесів);

- електронна погоджувальна рада — центр ситуативного аналізу для підтримання діяльності Верховної Ради України стосовно планування та підготовки пленарних засідань;
 - електронна бібліотека й архів — мережева збірка парламентської інформації, доступна народним депутатам, працівникам Апарату Верховної Ради України та членам громадянського суспільства;
 - електронна зала пленарних засідань — місце для впорядкування процесів електронного голосування та підрахунку голосів (системи стенографування, ведення аудіо- й відеотрансляцій та архіву пленарних засідань Верховної Ради України);
 - електронний документообіг і контроль виконання доручень — комплекс процедур, який забезпечує цифрову обробку документів: загальний електронний документообіг, реєстрація та контроль проходження законопроектів, листи та звернення громадян в електронній формі (електронні петиції), обробка депутатських запитів та доручень Верховної Ради України, кадри, законодавство України, міжпарламентські зв'язки;
 - система електронного цифрового підпису, що додається або логічно поєднується з відповідним набором і дає можливість засвідчити його цілісність та ідентифікувати підписувача (програмний комплекс «aCrypto»);
 - інтегрована база даних законотворчого процесу — інтелектуальний інструмент для оптимізації законотворчого процесу у Верховній Раді України за допомогою інформаційних лінгвістичних систем (словників, тезаурусів, систем обробки та аналізу тексту) [157].
- При цьому складники електронного парламенту повинні забезпечувати відкритість, прозорість і доступність цього законодавчого органу. Зараз питання полягає не просто у встановленні зв'язку між парламентами й громадянами, а й здійсненні такого з'єднання якнайлегше та якнайкраще. У межах електронного документообігу парламент повинен проявляти активність у збиранні та поширенні інформації своєчасним і точним способом і у форматі, що дозволяє його легко використовувати повторно.
- Основою програмного комплексу «Е-Парламент» є відповідні автоматизовані системи Верховної Ради України для реалізації процедур законодавчого процесу, автоматизації документообігу, кадрового забезпечення, функціонування інформаційно-пошукових систем та ін., наприклад, комп'ютерна технологія інтегрованої обробки текстів законопроектів для підготовки до розгляду Верховною Радою України («ЗАКОНОТВОРЕЦЬ»), інформаційно-пошукова система «ЗАКОНОДАВСТВО», системи відкритого електронного голосування «РАДА», «Графіт», інформаційно-пошукова система «Ад-

міністративно-територіальний устрій України». Важливу роль при цьому відіграють системи електронної взаємодії інформаційних ресурсів та підтримки діяльності.

Зазначений вище програмний комплекс також має у своєму складі Єдиний веб-портал Верховної Ради України та інтегровані до нього веб-сайти Голови Верховної Ради України, комітетів Верховної Ради України, депутатських фракцій, структурних підрозділів Апарату Верховної Ради України; системи електронної взаємодії інформаційних ресурсів (СЕВ ІР), органів виконавчої влади (СЕВ ОВВ), електронних документообігів (СЕВ ЕД); систему обліку контрольних елементів «Арт-Лейбл», призначену для обліку обігу контрольних елементів майна для отримання інформації з контрольного елемента про місцезнаходження майна та відповідальних за нього, систему «Універсальна торгова площа». Для забезпечення електронного документообігу у Верховній Раді України запроваджена система «Арт-офіс». Для проведення соціометричних досліджень щодо державних службовців та іншого персоналу функціонує система «Art-Socius» [157].

В Україні комунікативний напрям діяльності електронного парламенту більше представлений на офіційних веб-сайтах: веб-сайті Голови Верховної Ради України, веб-сайтах депутатських фракцій, веб-сайтах комітетів Верховної Ради України, веб-сайтах структурних підрозділів Апарату Верховної Ради України, Єдиному веб-порталі Верховної Ради [157].

3 лютого 2016 р. розпочалося масштабне впровадження Електронного парламенту у Верховній Раді України за трьома етапами: технічне переозброєння, навчання народних депутатів та працівників Апарату Верховної Ради, а також промислова експлуатація (до 1 вересня 2016 р.), що уможливить, на думку Голови Верховної Ради України В. Гройсмана, «створити систему, яка дозволить відбутися українському Парламенту як парламенту європейського зразка — відкритому, публічному, інклюзивному, націленому на якісні реформи, ефективність прийняття рішень, підконтрольність і підзвітність самих народних депутатів, у тому числі, щодо прозорості роботи перед суспільством і громадянами» [18]. По суті, поставлена мета узгоджується з європейськими стандартами інформатизації діяльності парламенту та дозволить в інтерактивному сервісному режимі налагодити ефективну взаємодію між органом законодавчої влади та громадськістю, у тому числі із залучення інструментів електронного урядування. Фундаментом такої оновленої парадигми взаємодії виступають категорії доступності, прозорості, відкритості, гарантування технічного захисту інформації, впровадження дистанційної

роботи членів парламенту та забезпечення ефективного громадського контролю за прийняттям рішень Верховною Радою України.

На сучасному (першому етапі) йдеться про оцифрування документів, модернізацію робочих місць (діловодів, працівників юридичного та науково-експертного управління, комітетів), запровадження Wi-Fi та мережевої інфраструктури, оновлення серверних ресурсів, створення модельної зали для засідань комітетів, перехід на безпаперову роботу парламенту (електронні комітети, електронний порядок денний пленарного засідання, електронні протоколи, електронні приймальні), забезпечення функціонування сервісу електронних петицій, порталу відкритих даних [18]. Подальше забезпечення інформатизації діяльності парламенту повинно спиратися на інфраструктурні, інформаційно-навчальні та комунікативні тактичні кроки (розробку й імплементацію програмних рішень; навчання народних депутатів і працівників Апарату Верховної Ради України; введення новітніх електронних продуктів і сервісів; налагодження результативної співпраці з громадськістю та приватним сектором).

Відповідна сукупність веб-порталів, систем, комп'ютерних технологій забезпечує інфраструктурно-технічні аспекти взаємодії складників цих комплексів та інших інформаційних ресурсів, учасників законодавчого процесу між собою, а також парламенту з публічною адміністрацією, автоматизацію процесів обліку майна та стану фінансових зобов'язань, ведення електронного документообігу й обробки офіційного електронного документу, повноцінне впровадження електронного цифрового підпису, у тому числі із додаванням посиленого сертифіката відкритого ключа, при створенні документів, соціометричні дослідження відносин персоналу, здійснення державних закупівель в електронній формі тощо.

Хмарна архітектура електронного парламенту

Реалізація такого масштабного проекту, як Програмний комплекс «Е-Парламент» повинна використовувати хмарну архітектуру. Для цього передусім необхідно виконати побудову «парламентського хмарного» Центру Обробки Даних (далі — ЦОД) з перспективою на те, що ЦОД Верховної Ради може стати загальнодержавним центром хмарних обчислень для реалізації програми розвитку електронного уряду. У «хмарі» Верховної Ради України будуть розмішені всі обчислювальні ресурси (мережі передачі даних, сервери, пристрої зберігання даних, додатки та сервіси), які на основі моделі роботи хмарних технологій можуть оперативного надаватися кінцевим користувачам, розробникам додатків і сервісів, архітекторам інформаційно-комунікаційних технологій [32].

При цьому перевагами таких хмарних технологій та послуг можна вважати: доступність — доступ до мереж із будь-якого терміналу, доступність послуг; інтегративність — об'єднання потужностей (ресурсів) для вирішення поставлених завдань, взаємодія споживачів і постачальників в аспекті здійснення контролю за основними параметрами послуг; автоматизацію — облік спожитих ресурсів, оцінювання наданих послуг; автономність — щодо серверного часу, обчислювальних потреб, швидкості доступу та обробки, обсягу збереження даних.

У цьому контексті використання потужностей ЦОД та можливостей програмного комплексу «Е-Парламент» повинно відбуватися за такими моделями:

- SaaS (Software as a service) — програмне забезпечення як послуга;
- PaaS (Platform as a service) — платформа як послуга;
- IaaS (Infrastructure as a service) — інфраструктура як послуга [157].

В українських реаліях побудови «парламентської хмари» наразі виникають вирішувані технологічні та економічні питання. Тим не менше, гарантування інформаційної безпеки пов'язане із соціально-технологічними чинниками, оскільки зумовлене рівнем недовіри суспільства до хмарних сервісів, а не низькою якістю технічного забезпечення. Перебої підключення, які не дозволяють вважати систему повністю безперебійною, вирішуються через запланований комплекс заходів відповідно до Програми інформатизації законодавчого процесу у Верховній Раді України на 2012—2017 роки. Адаптація програмного комплексу під індивідуальних користувачів реалізується повною мірою, оскільки процедури обробки інформації мають уніфікований характер. Повноцінне функціонування цього комплексу виявиться менш витратним, ніж за умов нинішньої ситуації та призведе до економії бюджетних коштів, збільшення дохідної частини бюджету.

При цьому на рівні європейських країн використання хмарних сервісів у діяльності парламентів базується на оновленій парадигмі основоположних засад функціонування технологій, вирішує дещо інші завдання, порівняно з українським досвідом, і спрямоване на реагування на більш масштабні та серйозні виклики. Наприклад, основними проблемами хмарних сервісів Європейського парламенту визнано забезпечення конфіденційності, відповідальності (SLA), безпеки та ціноутворення [252]. Індикатор Wi-Fi був розроблений в Брюсселі, Страсбурзі та Люксембурзі в усіх конференц-залах та офісах. Вихід до мережі здійснюється або через базову систему аутен-

тифікації з використанням імені користувача та пароля або за допомогою більш складних систем із використанням токенів.

Безпаперова програма, запущена 2010 р., спрямована на реалізацію основного завдання, що полягає в заміні файлів, складених для групи та засідання комітету, електронними файлами, з якими можна ознайомитися за допомогою індивідуальних мобільних пристроїв. При цьому економія коштів — це лише невелика частина загальної користі, яку безпаперове середовище може запропонувати, а саме мобільність, оскільки автоматизація ведення записів і документів робить їх доступними в будь-який час і в будь-якому місці з будь-якого пристрою. У рамках безпаперової програми є два основні проекти: проект електронного комітету та проект електронного засідання. Проект електронного комітету забезпечує прийняття все-в-одному рішень, роблячи доступними документи та дослідження членам із 23 комітетів Європейського парламенту через будь-який мобільний пристрій. Проект електронного засідання (досі ще в експериментальній фазі) призначений для заміни документів, надрукованих під час засідання комітету. Заявка, побудована на iPad, тепер доступна на будь-якому мобільному пристрої [252]. У вказаному контексті потрібно розглядати такі основні моменти: для підвищення мобільності проект повинен розглядатися як велика система; хмарні обчислення повинні використовуватися в якості прискорювача; зосереджуватися потрібно не на пристрої, а на користувачі, що є споживачем послуг.

З огляду на зазначене, можна сформулювати такі пропозиції для України щодо впровадження хмарних технологій у діяльність Верховної Ради України: вихід до мережі має здійснюватися або через базову систему аутентифікації з використанням імені користувача та пароля, або за допомогою більш складних систем із використанням токенів; заміна всіх паперових документів електронними файлами, з якими можна ознайомитися через будь-який термінал; увести в обіг приватні хмари та віртуальні приватні хмари (загальні служби) із прискореними хмарними обчисленнями; розподілити систему послуг на внутрішні (стратегію та планування; процедурні послуги (законопроекти та інші парламентські документи), консультування та підтримку клієнтів; управління власними проектами парламенту) та інші послуги (система електронної пошти, файлового сховища, магазину додатків, людських ресурсів та обладнання, які можуть бути на аутсорсингу); зосереджуватися необхідно не на пристрої, а на користувачі. За напрямом запровадження хмарних сервісів потрібно також звернутися до більш прикладаного аспекту, а саме визначення терміналів (кінцевого обладнання), які можуть бути прийнятні-

ми як спеціалізовані додатки до процедур в межах функціонування електронного парламенту (як централізована система). При цьому всі пристрої повинні бути зареєстровані в єдиній системі Верховної Ради України.

Принцип SMART у діяльності електронного парламенту

Діяльність електронного парламенту має орієнтуватися на такі принципи: прозорість — відкритість і спільне використання публічної інформації у формах, зручних для користувачів; підзвітність — державний чиновник зобов'язаний пояснити та обґрунтувати свої дії громадянам, які мають право та можливість задати питання публічній посадовій особі; відповідність — ступінь, за яким державні чиновники повинні сприймати, реагувати та відповідати потребам і сподіванням всіх громадян.

До Регламенту Верховної Ради України та Закону України «Про комітети Верховної Ради України» доцільно внести зміни, які передбачатимуть посилення прозорості діяльності Верховної Ради України, у тому числі інформування в електронній формі, зокрема, як вказує О. Чебаненко, оприлюднення на веб-сторінках комітетів планів роботи відповідних комітетів протягом чергової парламентської сесії, звітів про діяльність комітетів; планів-графіків роботи над законопроектами та проектами актів парламенту; інформації про дату, час, місце проведення відкритих засідань комітетів та слухань у комітетах; річних звітів про діяльність комітетів; протоколів відкритих засідань та результатів голосувань з питань порядку денного відкритих засідань; матеріалів та стенограм слухань у комітетах, а також рішень, прийнятих за результатами слухань; оприлюднення кошторису Верховної Ради України та результатів його виконання [182, с. 35].

При цьому національні парламенти, враховуючи вплив змінюваних вимог суспільства, повинні трансформувати основу своєї діяльності на базі концепції електронного парламенту, яка широко застосовується на світовому рівні. Парламенти, як і будь-які інші інституції, мають відповідати зовнішнім змінам. Для розвитку інституту електронного парламенту з метою реалізації поставлених перед ним цілей, щоб бути ефективним, необхідно керуватися принципом SMART (i.e. specific, measurable, attainable, relevant, time-bound), коли функціонування складників електронного парламенту засноване на таких категоріях, як конкретність, вимірюваність, досяжність, актуальність і фіксованість за строками (термінами).

Отже, ключовими характеристиками законодавчих змін можна вважати інфраструктурні питання, послуги, визначення способу користування, тренування персоналу, комунікацію між парламентом і

членами громадянського суспільства. Основним досягненням у цьому контексті буде створення такого електронного середовища діяльності парламенту, яке б відповідало уявленням репрезентативності, прозорості, доступності, підзвітності та ефективності за умов полегшення та підвищення координації роботи та співпраці між усіма учасниками відносин у сфері функціонування електронного парламенту. Роль інформаційно-комунікаційних технологій в цих процесах стосується вдосконалення зв'язків між перерахованими характеристиками та передбачає допомогу парламенту у виконанні власних повноважень (з метою підвищення якості інформації, покращення доступу, посилення ефективності при організації роботи тощо).

І.2.4. Електронний суд

Розвиток інформаційного суспільства пропонує інший варіант правосуддя — електронний, тобто на базі інформаційно-комунікаційних технологій, що містить автоматизацію судових процедур і спрощення інформування зацікавлених осіб через Інтернет, засоби мобільного зв'язку тощо. Активне використання інформаційно-комунікаційних технологій та їх законодавче закріплення сприяли появі в юриспруденції нових понять: електронне правосуддя, електронне судочинство, електронний суд або суд онлайн тощо [84, с. 104]. Тому наразі вагоме значення має модернізація української інформаційно-комунікаційної системи судів за напрямом уведення повноцінної моделі електронного суду.

Запровадження електронного суду є результатом фактичного використання новітніх технологій та їх законодавчого закріплення в галузі судочинства. Унаслідок такої саморегуляції суспільства, коли інформатизація, автоматизація, віртуалізація процесів є невід'ємним складником усіх сфер життєдіяльності, можна помітити позитивні зрушення в галузі судової реформи, а саме: підвищення відкритості та доступності судочинства, загальної ефективності та прискорення всіх судових процедур, ускладнення корумпованості та інших негативних явищ, що викликають обурення і формують правовий нігілізм у населення протягом десятиліть [84, с. 104]. При цьому акумулюється весь існуючий досвід стосовно надійності інфраструктури та перевірки автентичності документів.

Сутність електронного суду

Потенціал охоплення електронного правосуддя дуже широкий. В Україні електронний суд впадає у тандемі з легальним закріпленням можливості застосування новітніх технологій в європей-

ському правовому полі. Європейська практика з питань електронного підпису та електронної ідентифікації особливо актуальна для електронного суду, де встановлення достовірності актів має важливе значення. Принагідно конкретні проекти мають розроблятися та втілюватися швидко. Тому можна вказати, що зазначена майбутня діяльність повинна визначатися таким чином, щоб сприяти здійсненню правосуддя.

У цьому контексті електронне правосуддя є специфічною галуззю в межах більш загального «парасолькового» регулювання у сфері електронного уряду, для якого характерним є застосування інформаційно-комунікаційних технологій у всіх адміністративних процедурах [246]. Н. В. Кушакова-Костицька тлумачить означену правову категорію як використання у судочинстві сучасних інформаційних технологій. Це передбачає автоматизацію та здійснення онлайн таких функцій, як подача позовної заяви, додатків до неї і надання відгуків на позови в електронному вигляді, доступ до судових актів, надання «електронних» доказів, розгляд справи онлайн, розсилка учасникам процесу через Інтернет або через SMS інформації про поточну справу, функціонування веб-сайтів судів, на яких можна знайти інформацію з конкретного розгляду [84, с. 105].

Власне електронний суд можна вважати формою електронної демократії, яка стосується суцільної інформатизації всіх ланок та інстанцій судового процесу, судових процедур та ін. з метою забезпечення ефективності здійснення правосуддя та задоволення публічного інтересу в цій сфері. Відповідна дефініція охоплює цілий спектр юридичних категорій: електронний документообіг, електронний документ, електронне досьє, електронні справи, електронний підпис, електронні платежі, електронний розпорядок, електронне цитування, електронна самопомога, електронне повідомлення тощо. У цьому сенсі в межах електронного суду домінує організаційно-процедурний аспект, наприклад, щодо можливості застосувати механізми арбітражу або альтернативного вирішення спорів (ADR), навіть коли вони перебувають у віданні неюридичних органів. При цьому чітко виражений адміністративний характер зазвичай має діяльність у сфері ведення реєстрів, оскільки стосується суб'єкта публічної адміністрації, відповідного виду діяльності з публічного управління, специфіки законодавчого регулювання тощо.

Електронна система судочинства має низку очевидних переваг: своєчасність інформування юристів; економія часу, витрат на друк документів тощо. Серед її ключових особливостей сьогодні слід виділяти: електронне заповнення позовних документів; консультація в електронній формі стосовно інформації та документів, що ви-

користовуються в процесі судочинства; проведення судових засідань в електронній формі; електронні запити та надання електронних копій; можливість використання електронної адреси, на яку користувачі системи можуть отримувати інформацію з канцелярії суду або від юристів [84, с. 105]. При цьому електронний суд постає такою правовою категорією, яка шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій дозволяє повною мірою реалізувати концептуальні засади основоположних принципів здійснення правосуддя (верховенства права, відкритості та прозорості та ін.), модернізувати діючі судові процедури в аспекті наближення до європейських стандартів, скоротити процесуальні строки та витрати, покращити інформаційне наповнення та реагування на інформаційні запити в межах конкретних судів, завдяки чому буде гарантовано дотримання базових положень у сфері відкритості інформації.

Основною метою електронного правосуддя є забезпечення допомоги, щоб правосуддя здійснювалося більш ефективно, у тому числі в межах усієї Європи, в інтересах громадян. Першою відмінною рисою пріоритетних проектів має бути те, що вони допомагають фахівцям-юристам працювати більш ефективно, а громадянам отримати справедливе та законне рішення суду. Вони також повинні сприяти реалізації існуючих європейських інструментів у сфері правосуддя і, потенційно, залучити всіх або переважну більшість держав-членів ЄС [246], а також сприяти введенню у цей інформаційний простір тих країн, які реалізують концептуальні положення європейської моделі електронного суду. Отже, необхідно наголосити на тому, що реалізація в судовому процесі наведеного телеологічного базису не вказує однозначно на існування електронного суду чи електронного правосуддя. Безумовно, залежно від втілених нововведень це вдосконалення чинної системи, але про електронний суд (правосуддя) в чистому вигляді можна вести мову під час законодавчого закріплення таких понять і кореспондуючих процедур у цій сфері.

Запровадження регіональних правил судочинства

І. О. Ізарова зазначає, що новим етапом стане період запровадження регіональних правил судочинства, які забезпечать стабільні економічні відносини в одному цивілізаційному просторі, вагомого значення набуває електронна система правосуддя, запроваджена в ЄС, що дає можливість забезпечити поглиблену співпрацю у сфері розбудови спільного правового простору [63, с. 266]. Така діяльність має базуватися на визначальних характеристиках відповідно до сутності електронного суду:

- просторовий аспект — прив'язка до території, яка обумовлює довготривале збереження та економічну ефективність проектів і практичну користь для фізичних та юридичних осіб і судових органів; за видами судочинства: кримінальне, адміністративне, цивільне тощо (електронний суд як простір реалізації судових процедур в цифровому форматі);

- владно-територіальні питання — насамперед йдеться про децентралізацію, у тому числі в межах різноманітних незалежних та взаємодіючих національних систем в ЄС, коли на країни покладається обов'язок забезпечити імплементацію та управління національних судових систем з метою полегшення взаємодії між ними; централізація також можлива, коли є конкретні ситуації необхідності прийняття економічно вигідного рішення або коли було введено в обіг відповідний правовий засіб;

- технічний аспект — втілюється через взаємодію, що дозволяє взаємоз'єднання систем і мереж, застосування централізовано ухвалених рішень; причому активно проявляється комплексна природа цього елемента (через зв'язок з організаційними, правовими та семантичними аспектами), яка гарантує гнучкість концепції електронного суду;

- психологічні характеристики — добровільність участі в проєктах електронного суду (правосуддя) у межах дискреційних повноважень, за винятком передбачення на рівні правового інструментарію вимоги запровадити (імплементувати) конкретний проєкт.

При цьому до недоліків і перешкод для повноцінного впровадження електронного суду можна віднести об'єктивно існуючі та ті, які є упередженими (суперечать принципу верховенства права). Зокрема, об'єктивними характеристиками можна вважати недостатність технічного забезпечення судів, питання гарантування інформаційної безпеки, невідповідність компетенції частини суддів та інших працівників судових органів вимогам, які висуваються до користувачів сучасними технологіями (особливо актуально щодо людей старшого покоління). Упередженість ЄС проявляється через психологічні аспекти бажання приховати судову інформацію, що нерідко пов'язане з корупційними питаннями.

Європейські програми та проєкти електронного суду

Прикладом практичного втілення регіональних правил судочинства можна вважати європейські програми «Justice Programme» і «Rights, Equality and Citizenship Programme» 2014—2020 [237]. Загальною метою електронного суду визначено створення справді європейського простору правосуддя, заснованого на взаємній довірі, а також спри-

яння судовій співпраці в цивільних і кримінальних справах, допомозі в семінарах для суддів, прокурорів та інших юристів. Відповідно до ст. 6 Програми щодо прав, рівності та громадянства підтримується подальший розвиток і фінансування порталу e-Justice. Фактично запровадження електронного суду стало визначним досягненням у розвитку електронної юстиції [62, с. 223].

На рівні ЄС наразі успішно діють численні проекти у сфері електронного суду. Наприклад, у Словенії функціонує автоматизована система виконання справжніх документів (Automated system for enforcement of authentic documents — COVL). Йдеться про центральний департамент забезпечення виконання на базі автентичних документів. Ця система спирається на досвід таких провідних країн-членів ЄС, як Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, ФРН і Фінляндія в контексті стратегічних напрямів і рішень. У COVL застосовуються відкриті стандарти та програмне забезпечення, щоб запобігти «замиканню» на конкретних постачальниках. Для групування документів використовується інтерфейс B2G.

COVL передбачає підключення до зовнішніх реєстрів для отримання даних, необхідних для судової процедури, у тому числі локалізації активів боржників. Використовуються XML-форми для автоматичної перевірки даних на різних реєстрах і попередження подвійного рівня (червоний для блокування та жовтий). Цікавим аспектом є створення економічних стимулів для використання системи (зменшення розміру мит). Не вимагається відправка доказів, просто тип документа та номер посилання. Запроваджуються чіткі санкції за зловживання у виконавчому провадженні. Також створено автоматизовану систему поштового відправлення для автономної частини процедури [190].

У межах системи діє така процедура: подача документів, у тому числі в паперовій формі поштою; реєстрація та подальша електронна реєстрація на спеціальному електронному порталі; внесення електронних платежів; електронне правосуддя (здійснення процесуальних дій в електронній формі); CMS (iVpisnik); процес розгляду позовів суддями та діяльність працівників суду в цифровому форматі; діяльність центрального офісу (оцифрування, дистанційна реєстрація й обробка даних). Характерною рисою COVL є перехід від децентралізованої системи, заснованої на паперовій основі, до централізованої автоматизованої процедури (єдиної національної юрисдикції). При цьому для ідентифікації з метою виключення вимоги щодо підпису використовуються кредитні картки.

Для європейських країн характерним також є об'єднання інформаційних систем (ІС) в кілька правоохоронних органів в адміністра-

ції (наприклад, судів, прокурорів, поліцейських і тюремних служб), а також із статистичним бюро за умови досягнення інтероперабельності різних ІС і забезпечення безпеки даних. Переваги підключення також можуть мати зовнішньо орієнтовану спрямованість, наприклад, двосторонній зв'язок між судовими органами (судами та трибуналами) і юристами [234]. Прикладами можна вважати Естонську центральну базу даних електронних файлів (Estonia's E-File central Database), Іспанську систему електронних повідомлень Lexnet (Spain's Lexnet system of e-Notifications).

Європейська практика функціонування електронного суду охоплює такі складники: доступ до інформації у сфері юстиції (інформація через портал електронного правосуддя, реєстри, семантично структурована мережа), доступ до суду та позасудових порядків у ситуаціях транскордонного характеру (комунікації між судовою владою та суб'єктами приватного права, між судовими органами), «горизонтальні» питання (визначення пріоритетів в роботі, моніторинг законодавчих пропозицій), зовнішні зв'язки, структура управління, послідовність виконання [229]. На рівні проекту Стратегії європейського електронного правосуддя 2014—2018 деталізовано шляхи імплементації за основними цілями електронного правосуддя: Європейський портал електронного правосуддя (European e-Justice portal), взаємодія, законодавчі аспекти, Європейська правова семантична мережа, взаємодія реєстрів, мережі, співпраця між користувачами відповідних порталів в системі європейського електронного правосуддя, здійснення перекладів, права та обов'язки у сфері електронного правосуддя, кадрове підвищення, фінансування, зовнішні зв'язки, Багаторічний план заходів щодо електронного правосуддя 2014—2018 (Multiannual action plan on e-Justice 2014—2018) [203]. У цьому сенсі більш повно втілюється принцип доступності правосуддя на підставі ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

На теренах Європи у сфері електронного суду діють акти конвенційного та рекомендаційного характеру, наприклад, Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. зі змінами та доповненнями; Висновок № 2 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про фінансування та управління судами для забезпечення ефективності судових органів і виконання ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод від 23 листопада 2001 р.; Рекомендація № R (95)11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно відбору, оброблення, подання та архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах від 11 вересня 1995 р.; Рекомендація Rec (2003)15 Комітету міністрів Ради

Європи державам-членам «Про архівування електронних документів у правовій сфері» від 9 вересня 2003 р.; Рекомендація Rec (2003)14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про можливість взаємодії інформаційних систем у сфері правосуддя» від 9 вересня 2003 р.; Рекомендація Rec (2001)3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання судових та інших юридичних послуг громадянам з використанням новітніх технологій від 28 лютого 2011 р.; Рекомендація Rec (2001)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо рентабельності розробки і зміни конструкції судових і юридичних інформаційних систем від 28 лютого 2011 р.

Транскордонні європейські моделі електронного суду безпосередньо стосуються правосуддя, забезпечуючи взаємодію між національними судовими системами, обмін даними та документами між правовими доменами.

Портал <https://e-Justice.europa.eu> є спільною власністю Єврокомісії та кожної держави-члена щодо інформації, рекомендацій, онлайн-форм і встановлення «дорожніх знаків» для громадян, юристів і публічної адміністрації [234]. www.e-codex.eu є проектом у сфері електронного правосуддя в межах 14 країн-членів (і 1 асоційованого члена) для досягнення здатності до взаємодії між національними судовими системами, починаючи з трьох суто «паперових» процедур: «малі» позови (із невеликою сумою вимог), Європейське платіжне доручення, Європейський ордер на арешт [234]. З іншого боку, необхідно зауважити, що зараз кількість країн-партнерів підвищилася до 20 і з'явилася ще одна країна, яка перебуває на етапі приєднання до цього проекту. Описані зміни здійснюються під егідою www.esens.eu.

e-CODEX (e-Justice Communication via Online Data EXchange) необхідно розглядати в кількох аспектах: масштабний проект ЄС, який співфінансується Європейською Комісією; рішення з електронної доставки (e-Delivery) із «агностичним контентом» для обміну даними та документами між правовими доменами; інформаційна інфраструктура з використанням технологій, організаційних систем, правил та угод для гарантування безпечних транскордонних судових послуг, які є перформативними. По суті, метою цього проекту є покращення транскордонного доступу осіб до правових засобів у Європі, поліпшення взаємодії між правовими органами в межах ЄС.

У цьому контексті «деякі країни дозволяють громадянам почати судову процедуру онлайн і безпечно обмінюватися інформацією із судовими органами під час такої процедури. Наразі існує ризик того, що громадяни як не зможуть правильно знайти те, що шукають, так і не зрозуміють цього ... Судові процедури можуть бути тривалими

та складними, що робить ще більш важливим управління очікуваннями громадян, починаючи з таких процедур і скеровуючи їх через процес» [212]. e-CODEX може виступати безпечною та надійною платформою для обміну документами та даними між громадянами, бізнесом, урядами та судовими органами на національному та транскордонному рівнях.

Вказаний проект забезпечує участь партнерів насамперед через їхні міністерства юстиції або через своїх представників, а також участь інших установ, таких як CCBE, CNUE, Національна дослідницька рада Італії та OASIS. Бюджет становить 24 млн євро (внесок ЄС: 12 млн євро). e-CODEX функціонував з грудня 2010 р. до грудня 2013 р. Дію цього проекту було продовжено до лютого 2015 р., а згодом пролонговано до травня 2016 р. Зараз e-CODEX перетворився з пілотного проекту на постійний структурований механізм поширення та об'єднання юрисдикцій органів судової влади в Європі.

Цікавою є організаційна структура e-CODEX, зумовлена базовою ідеєю протидії основним викликам і загрозам, яка поділяється на три основних рівні, що зі свого боку мають підсистеми, у межах взаємодії яких превалює питання безпеки:

- управління проектами та сталість (WP 1);
- комунікації (WP 2);
- пілотні проекти й експерименти (WP 3), засновані на реальних справах — питання сумісності (технологічної, нормативної, організаційної), перформативності і цикл довіри, сталість, досягнення критичної маси користувачів, утримання та здатність до розвитку, інтеграція vs стандарти інтерфейсу, існуючі та здатні до повторного використання компоненти рівня ЄС, різноманітність національних рішень [248]: ідентифікація (WP 4) — eID для фізичних і юридичних осіб, їхніх статусу та компетенції; електронний цифровий підпис; передача документів і даних у безпечний спосіб та електронні платежі (WP 5); стандарти для документів і семантика (WP 6), які через категорію безпеки становлять ще одну підсистему: архітектура (WP 7).

Спираючись на технічні характеристики, охарактеризований вище проект побудований на основі платформи для доставки (e-Delivery platform), яка через шлюзи приєднується до конекторів і серверів в аспекті eCM для передачі й отримання. Шлюзи в мережі зумовлюють також можливість встановити зв'язок між національним з'єднувачем в межах національної системи електронного суду. При цьому підсистеми WP 4, WP 5, WP 6 входять до eCM для передачі та відповідно забезпечують створення та передачу документів

(PDF, XML, інших додатків); додавання токену Trust-OK, переведення у відповідність до стандартів e-CODEX; забезпечення з'єднання, форматування до eBMS3.0. Шлюз, приєднаний до eCM для отримання, має на меті отримання інформації та виведення з eBMS3.0. Власне ж eCM для отримання забезпечує перевірку токену Trust-OK, трансформацію з e-CODEX до національних стандартів (конектор); отримання й обробку даних (сервер).

До транскордонних європейських моделей також потрібно відносити *пілотні процедури з теоретично високим рівнем процедурної стандартизації та представленням множинних форм обміну інформацією*, засновані на нормативному регулюванні ЄС, наприклад, Європейське платіжне доручення (European Payment Order) (EPO) згідно з Регламентом (ЄС) № 1896/2006; Малі претензії (Small Claims) (SC) відповідно до Регламенту (ЄС) № 861/2007; Європейський ордер на арешт (European Arrest Warrant) (EAW) на підставі Рамкового рішення Ради 2002/584/ЈНА; Безпечний транскордонний обмін критичними юридичними відомостями (Secure cross-border exchange of sensitive judicial data) відповідно до Рамкових рішень Ради 2003/577/ЈНА (щодо блокування та вилучення), 2006/783/ЈНА (щодо взаємного визнання ордерів на вилучення), Європейської регіональної правової рамки кооперації (EURegio cooperation framework) (обмін відомостями в кримінальному провадженні); Взаємне визнання фінансових санкцій (Mutual recognition of financial penalties) згідно з Рамковим рішенням 2005/214/ЈНА; Синхронну комунікацію — застосовується до реєстрів юридичних осіб (Synchronous Communication — applied to business Registers) на підставі Директиви 2012/17/ЕU, що вносить зміни до Директиви Ради 89/666/ЕЕС і Директив 2005/56/ЕС, 2009/101/ЕС. Функціонування цих проектів насамперед залежить від національних органів (судів), процедур (наприклад, повідомлення, сплати мит тощо), що створює значні ускладнення для потенційних користувачів.

Специфічним при цьому є досвід таких європейських країн: щодо запровадження єдиної національної юрисдикції для онлайн-процедур (Словенія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії); переходу від децентралізованої системи, заснованої на паперовій основі, до централізованої автоматизованої процедури, використання XML-форми для доступу та автоматичної перевірки даних на різних реєстрах і попередження подвійного рівня, створення економічних стимулів для використання системи електронного суду (зменшення розміру судового збору) (Словенія); інтеграції системи електронного суду з базами даних поліції, прокуратури та виконавчої служби, органів та установ виконання покарань (Естонія);

введення спеціальної ідентифікаційної картки для користувачів системи електронного суду (Естонія); надсилання електронних документів (формату PDF і XML), на яких повинен проставлятися електронний цифровий підпис (Італія).

В *Австрії* одним із найбільш вдалих прикладів впровадження e-CODEX до національної системи можна вважати австрійський підхід. Так, система має два компоненти: MS National Solution — містить ЕРО, VJ, реєстр юридичних осіб і земельний реєстр, які через JMS запити взаємодіють із ERV (Elektronischer Rechtsverkehr), що, у свою чергу, через веб-службу взаємодіє з частиною спеціального конектора (MS specific Connector part); MS e-CODEX e-Delivery Component — включає конектор (e-CODEX DOMIBUS Connector), що через веб-служби з'єднання серверів взаємодіє зі шлюзом (e-CODEX DOMIBUS Gateway), який через ebMS приєднується до європейської системи доставки (European e-Delivery) [248]. Для України також актуальною є участь у подібних транскордонних проектах. Австрійська модель впровадження подібних ініціатив на правовому, організаційному та технічному рівнях може бути взята за зразок під час зближення систем та уніфікації процедур.

Оригінальна *Естонська* система електронних файлів об'єднує бази даних поліції (MIS), прокуратури (ProxIS), судів (KIS), тюремних служб (VangIS), які взаємодіють між собою. Установлена база має вагому дієву силу за такими категоріями: електронне посвідчення, електронний підпис і послуги електронного правосуддя.

Зауважимо, що становлення естонської моделі електронного суду подібне до українських реалій. Так, у 2002—2005 роках у межах KOALA відбувалася публікація судових рішень в Інтернеті (при цьому також велася статистика). Натомість вже в 2006—2013/2014 роках у межах KIS (сумісність — X-ROAD) було забезпечено реалізацію основних функцій системи управління документами. Надалі Естонія продовжувала розвивати систему електронного суду. Із 2008 р. було введено обробку платіжних доручень в електронному вигляді. У 2013/2014 роках почала роботу система KIS2 (сумісність — E-FILE) — сучасна система документообігу для судів. Водночас Верховний Суд мав окрему систему з I і II інстанціями до 2014 р.

Унікальним аспектом функціонування охарактеризованої вище системи електронного правосуддя естонського зразка стало використання електронної ID-картки — комплексного інструменту при проектуванні електронних послуг. У цьому сенсі діє веб-базована інформаційна система Public e-File, що дозволяє сторонам і їх представникам брати участь у цивільному, адміністративному, кримінальному процесах і процесі щодо розгляду та вирішення справ про

проступки в електронному вигляді [248]. Якщо естонець входить у цей портал, він може бачити всі документи, доставлені йому у будь-якому судовому розгляді. Комунікація забезпечується через повідомлення електронною поштою, коли доставляється новий документ. Користувач системи Public e-File може визначити e-mail, який він хоче використовувати для отримання повідомлень. Потрібно уточнити, що кожен естонець має адресу електронної пошти @eesti.ee. При цьому повідомлення містить посилання на документ і примітку, де зазначено, щоб зайти на портал, потрібно увійти в систему, використовуючи національне електронне посвідчення особи. Якщо документ має бути підписаний, знову ж таки використовується національний електронний засіб ідентифікації. У провадженні за платіжними дорученнями, яке зараз повністю електронне, єдиним каналом, який можна використовувати, щоб порушити справу або спілкуватися з судом, є Public e-File. Для інших проваджень Public e-File також широко вживається, але доступні альтернативні способи (електронна пошта, листування тощо).

В Італії в 2014–2015 роках запровадили повністю електронне цивільне судочинство (TOL), але загальна схема взаємодії учасників процесу та функціонування системи може становити інтерес в українських реаліях. Так, система розсилки електронної пошти є сертифікованою (PEC) (уведено 2011 р.), застосовується двохетапна аутентифікація користувачів під час входу на спеціальний портал, а при надсиланні електронних документів на них проставляється електронний цифровий підпис (використовується формат PDF і XML). Із 2013 р. на рівні закону встановлено вимогу щодо виключно електронної взаємодії між судами (а наприкінці 2014 р. — ще й в кримінальному процесі) [248]. Успіх італійської моделі зумовлений простотою системи, адекватною зміною вимог законодавства відповідно до вимог цифрового суспільства, найвищим рівнем здатності до реалізації на всіх рівнях безпеки та конфіденційності, використанням структурованих даних для автоматичної подачі в бази даних всіх учасників, поступовістю введення (тільки коли за достатнім рівнем розвитку обов'язковість ставала можливою).

У Польщі цивільні грошові спори та вимоги, зокрема й комерційні та трудові суперечки, незалежно від суми позову, розглядають онлайн у 6-му цивільному відділі Люблінського західного регіонального суду. Подача позову відбувається в електронний спосіб через веб-сайт <https://www.e-sad.gov.pl/> з автоматичною сплатою судового збору [163]. Передумовою для цього стало внесення змін до польського Цивільно-процесуального кодексу (січень 2009 р.). Крім того,

діє єдина судова юрисдикція. Вживається традиційний для європейських країн спосіб заохочення до подачі позовів в електронній формі у вигляді зниженої ставки судового збору.

Водночас із моменту відкриття та до жовтня 2011 р. судом із 2 000 000 позовів, які надійшли до нього, платіжний наказ було видано у 1 600 000 справ. Тобто електронне судочинство в Польщі є не лише дуже популярним, а й доволі ефективним способом швидкого та ефективного розгляду цивільних грошових суперечок [163].

Процедура звернення до суду є традиційною: подача позову, підтвердженого доказами (конкретні документи не прикріплюються, а наводиться лише перелік інформації). Після цього референт суду, отримавши позов, перевіряє обґрунтованість сформульованої в ньому вимоги. Коли ж дійде висновку, що вона обґрунтована, то електронна система готує проект платіжного наказу, на якому ставить електронний цифровий підпис референта. Копія цього документа через електронну систему надсилається позивачу, а відповідачу копія проекту наказу та копія позову надсилається традиційним способом — поштою. Якщо ж вимога буде визнана необґрунтованою, наказ не видається, а справа переправляється для детального розгляду в звичайний суд [163].

Право вибору форми здійснення правосуддя належить відповідачеві. Насамперед це пов'язано з отриманням інформації поштою чи в електронній формі. Цікавим є той факт, що після одноразового обрання цифрового формату взаємовідносин із судом особа позбавляється права перейти на традиційну форму. Якщо ж відповідач зможе в установлений законом спосіб анулювати проект платіжного наказу, то судочинство здійснюватиметься в традиційній формі звичайним судом.

У *Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії* діють два проекти щодо грошових позовів онлайн і позовів, пов'язаних із правом володіння: MCOL і PCOL. Так, MCOL має успішну історію. Цей проект був заснований на вже встановлених базах (організація, ID тощо), розвивався поетапно та запровадив єдину національну юрисдикцію для всіх видів судочинства. Специфікою MCOL можна вважати функціональне спрощення за допомогою правил виключення, зменшення зв'язку відносно самостійних підсистем для сприяння вирішенню проблем загального характеру, а також введення законодавчого регулювання з метою підтримання створених сервісів. Одним із прикладів змін у підсистемах є Урядовий Шлюз (Government Gateway), що забезпечує посвідчення особи, оплату й облік для MCOL.

PCOL донедавна мав менш успішну історію. Необхідно зауважити, що при функціонуванні цього проекту були численні проблеми, які з 2016 р. стали вирішуватися. Незважаючи на те, що при впровадженні PCOL було реалізовано багато функціональних можливостей MCOL, бажаний результат не був досягнутий (залежно від критеріїв складності процедур, типології осіб, які звертаються до суду, очікувань). У 2013 р. PCOL був повністю переглянутий командою у сфері цифрових послуг MoJ з ідеєю «вивести користувача на передній план» [248]. До речі, потрібно зауважити, що MCOL також переглядається відповідно до тієї ж філософії, і він зараз в «альфа» стадії (основний прототип послуг, який відповідає основним потребам користувачів, створюється та тестується користувачами).

Функціонування електронного суду в Україні пов'язане із здійсненням судової реформи, що супроводжується як зміною адміністративних процедур, удосконаленням організаційно-функціональних заходів, так і власне наданням законодавчих ініціатив. Інформатизація системи судочинства за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій є одним із головних напрямів розвитку інформаційного суспільства [155]. З огляду на наближення України до стандартів «західної демократії», проведення інформатизації всіх процесів суспільного та державного розвитку в нашій державі, активізацію процесів запобігання корупції постає потреба в суцільному оновленні формату здійснення правосуддя.

Тобто йдеться про цифрове середовище, у якому окремі судові процедури базуються на використанні інформаційно-комунікаційних технологій, забезпеченій на належному рівні автоматизації процесів, активному інформуванні реципієнтів інформації через різноманітні канали комунікацій. У цьому контексті насамперед йдеться про аудіо-запис і проведення судових засідань із використанням Інтернету, електронний документообіг, дотримання гарантій щодо доступу онлайн до публічної інформації, а також до інформації, пов'язаної зі здійсненням правосуддя на всіх стадіях судового процесу.

Чинне нормативно-правове забезпечення діяльності електронного суду охоплює положення інформаційного законодавства у сфері доступу до публічної інформації, електронного документообігу, електронного цифрового підпису, захисту персональних даних; процесуальних кодексів, Закону України «Про судову систему і статус суддів»; підзаконного правового регулювання, а саме: Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 2006 р. № 740, Концепції галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи, Положення про

автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого рішенням Ради суддів України від 26 листопада 2012 р. № 30, Інструкцій з діловодства у відповідних судах; підзаконних актів, прийнятих Державною судовою адміністрацією України, зокрема наказу «Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу» від 31 травня 2013 р. зі змінами, внесеними наказом від 14 червня 2013 р., а також ухвалених вищими судовими органами України, наприклад, наказу Вищого адміністративного суду «Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу» від 20 січня 2015 р. № 3.

Профільного закону, який би регламентував суто питання здійснення інформатизації судової системи поки що в Україні не існує, але можна застосовувати окремі правові норми, що містяться в нормативно-правових актах різної правової природи: у законах «Про судоустрій і статус суддів» (ч. 2 ст. 11; ч. 3 ст. 11; ч. 2 ст. 72; ч. 1 ст. 73; п. 2 ч. 2 ст. 76; ч. 3 ст. 97; ч. 4 ст. 100; ч. 5 ст. 103; ч. 8 ст. 105; п. 8 ч. 1 ст. 149), «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки» (п. 1 Розділу I, п.п. 1, 5, 7, 9 Розділу III, п. 1 Розділу IV), у Концепції галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи тощо.

При цьому діє Концепція електронного суду України, яка передбачає подачу позовів з віддаленого комп'ютера (автоматизованого робочого місця), відправку документів в електронному вигляді, обмін даними про справи та документів між автоматизованими системами різних виробників; визначає формат файла обміну даними у справі (*.xml) та SMS-повідомлення, формат файлу при надсиланні документа в електронному вигляді (html-файл, що відповідає стандарту консорціуму W3C специфікації HTML 4.01.), формат квитанції про прийом файлу в електронному вигляді тощо [78].

Безумовно, доцільно було б ухвалити окремий Закон України «Про електронний суд», який би регламентував питання електронного документообігу в судовому процесі, а також процедури проведення повністю електронних судових засідань (наприклад, наказне провадження в цивільному процесі): подання до суду учасниками процесу електронних документів, надсилання судом учасникам судового процесу електронних документів, ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, Єдиного реєстру електронних судових справ тощо.

Водночас, перші зрушення на шляху до запровадження електронного суду на законодавчому рівні в Україні все ж відбуваються.

Так, на розгляді Верховної Ради України перебуває законопроект про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження наказного провадження у цивільному та господарському судочинстві [158]. Передбачається подання та розгляд всіх процесуальних документів у межах електронного наказного провадження з винесенням рішення по суті у формі електронного судового наказу. З урахуванням компетенційної спроможності та матеріально-технічної бази судів наведено пропозиції розгляду таких спорів за правилами виключної підсудності. Так, у межах господарського судочинства справи про стягнення грошової заборгованості в порядку електронного наказного провадження повинні розглядатися господарським судом Чернігівської області (виключна підсудність) [158]. Натомість розгляд цивільних справ віднесено до підсудності Броварського районного суду Київської області (вимоги про стягнення грошової заборгованості за правочином, вчиненим у письмовій (у тому числі, електронній) формі з установленим розміром грошової заборгованості) [158]. При цьому право оскарження електронного судового наказу не передбачено, за винятком випадків його перегляду за нововивленими обставинами (судом першої інстанції за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання (перебування) або місцезнаходженням боржника).

*Взаємодія державних органів
при здійсненні електронного судочинства*

Використання електронних засобів зв'язку можливе не тільки в межах судів загальної юрисдикції, а й у виконавчому провадженні та в ході реалізації рішень Європейського суду з прав людини. Так, у процесі взаємодії Державної виконавчої служби України та Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини щодо збору необхідних документів та інформації під час розгляду заяв зі скаргами на невиконання рішень судів, вжиття заходів щодо їх термінового виконання та заходів із виконання рішень Європейського суду вони обмінюються запитами та інформацією, яка направляється поштою та засобами електронного зв'язку [139]. При цьому виявляється швидкий характер процедури обміну інформацією в межах електронного суду з використанням інформаційно-комунікаційних технологій на всіх стадіях судового процесу. Така оперативність може позитивно впливати на стан функціонування судової системи України, сприяючи її зближенню та взаємодії з транскордонними проектами, які діють в ЄС, що зі свого боку підвищить ефективність реалізації курсу на євроінтеграцію.

*Функціонування організаційно-технічної бази
«Єдина судова інформаційна система»*

Запровадження електронного суду в Україні спирається на функціонування організаційно-технічної бази «Єдина судова інформаційна система» (далі — ЄСІС) у частині формування інформаційного простору судів загальної юрисдикції, Державної судової адміністрації України, інших органів та установ судової системи та створення передумов для міжвідомчого обміну інформацією (http://court.gov.ua/tul6/info_suddi/conzercia/). Система ЄСІС має три рівні доступу: 1) загальний (доступ до загальнодоступної судової інформації, у тому числі, зовнішнім користувачам); 2) відомчий (доступ працівникам суду та Державної судової адміністрації України до службової інформації, що не потребує спеціального захисту); 3) закритий (доступ чітко визначеним особам до закритої інформації). Закритий рівень доступу не має фізичного зв'язку з відомчим рівнем і виконується згідно з вимогами законодавчих нормативно-правових актів з питань захисту інформації [84].

Найбільший зовнішній прояв і зв'язок з користувачем системи електронного суду має саме загальний рівень доступу, оскільки передбачає двосторонню взаємодію між судовою владою та представниками громадянського суспільства у вигляді як доступу до інформації, інформування, так і участі в процесуальних діях (подання процесуальних документів в цифровому форматі з використанням електронного цифрового підпису, одержання автоматичного повідомлення різними засобами зв'язку про зміну стану своїх справ і прийняття нових документів у справі, а також повного тексту процесуальних документів у справах, де користувач є стороною процесу).

Імплементация проекту «Електронний суд»

Застосування в українських реаліях практики європейського судочинства стосується, зокрема, введення в дію проекту «Електронний суд», який передбачає обмін електронними документами між судом та учасниками судового процесу й електронний доступ до правосуддя. Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції та інших установ судової системи встановлює, що одним з основних моментів цієї програми є скорочення термінів розгляду судових справ і підвищення доступу до правосуддя на основі комплексного використання новітніх інформаційних технологій [77]. Реалізація проекту «Електронний суд» у цьому контексті забезпечує доступність правосуддя, прозорість судових процедур, повністю електронний документообіг, швидкий та оперативний обіг інформації.

ції зі збереженням, а, очевидно, й посиленням її якості, здійснення платежів в електронному варіанті (сплата судового збору, державного мита). Це знизить навантаження на суддів, скоротить строки розгляду справ, зменшить розмір платежів (на початковому етапі як заохочення щодо залучення осіб до процедур у межах електронного суду).

При цьому необхідно зауважити, що проект «Електронний суд» є центральною ланкою процесу запровадження повністю електронного суду в Україні після прийняття Указу Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», Концепції галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції та інших установ судової системи, де головною метою створення та функціонування Єдиної судової інформаційної системи є інформаційна та технологічна підтримка судочинства на принципах дотримання балансу між потребою громадян, суспільства та держави у вільному обміні інформацією та необхідними обмеженнями на її розповсюдження [77]. Базисом такого проекту є створення відкритого доступу представників громадянського суспільства (насамперед йдеться про учасників судового процесу) до суду та до інформації з використанням новітніх технологій (інтернет-ресурсів, засобів зв'язку), розміщення в приміщеннях судів інформаційно-довідкових кіосків, введення повноцінного електронного документообігу (у тому числі, із застосуванням електронного цифрового підпису, формування єдиного архіву тощо), взаємодію з електронними базами даних інших суб'єктів публічної адміністрації.

В Україні вже реалізовувалося надсилання електронних повісток (за умови попередньої реєстрації), спілкування з канцелярією суду через e-mail (на цьому потрібно наголосити в позовній заяві та просити, щоб спілкування здійснювалося електронною поштою). Реєстрація судових рішень здійснюється через Єдиний державний реєстр судових рішень. З 2007 р. почали запроваджувати автоматизовану систему документообігу в судах (параметри безпеки прив'язані до пароля конкретного працівника, внутрішньої сітки), яка була недосконалою: часто не зберігала дані, не працювала, дублювалася в журналах судових засідань.

З 2010 р. заведена нова система документообігу в судах (відповідальною за процес є Державна судова адміністрація України). Перед органами судової влади постійно постає питання інформаційної безпеки в судах. Звичайно, функціонування системи покращується, але зараз вона відіграє допоміжну роль. Саме тому в аспекті приведення української практики за цим напрямом у відповідність до єв-

ропейських вимог гостро постає питання про потребу запровадження такого інституту, як електронний суд.

Із 17 червня 2013 р. у всіх місцевих і апеляційних судах загальної юрисдикції введено порядок обміну електронними документами між судом і учасниками судового процесу в частині надсилання судом таким учасникам процесуальних документів в електронному вигляді, паралельно з їх паперовим аналогом. Отримавши позитивну оцінку з боку юристів-практиків, було продовжено впровадження проекту електронного судочинства. На підставі наказу Державної судової адміністрації з 1 жовтня 2013 р. у всіх місцевих і апеляційних загальних судах запроваджено проект щодо надсилання судами учасникам судового процесу (кримінального провадження) текстів судових повісток у вигляді SMS-повідомлень [150].

В українських реаліях проекти у сфері електронного суду поки що не мають транскордонного забарвлення та стосуються насамперед питань забезпечення функціонування національної судової юрисдикції в цифровому середовищі. Нині розроблено відповідну нормативно-правову базу, яка визначає порядок використання засобів Інтернету, роботи з електронною поштою, користування персональним комп'ютером, використання комп'ютерних програм, розміщення та постійне оновлення інформації на веб-порталі «Судова влада України». У результаті українські судді вже мають сертифіковані електронні підписи, доступ до Інтернету за технологією ADSL, у судах запроваджено спеціалізоване програмне забезпечення для автоматизації судового документообігу. Усі органи судової влади мають можливість використовувати власні сторінки або розміщувати інформацію на веб-порталі «Судова Влада України» за адресою <http://court.gov.ua/> [84, с. 107]. Додатково існує офіційна соціальна мережа «Феміда».

Принагідно запровадження інформаційних технологій у судах — це шлях до прозорості в діяльності судів, один зі способів забезпечення доступу до судочинства, деперсоніфікації взаємовідносин людини, громадянина у взаєминах із представниками судової влади, що виступає основою для створення єдиного «пункту контакту» громадян і організацій зі судовими структурами, що стає ще одним важелем у протидії корупції в судочинстві [17]. Окреслене пов'язано з тим, що зараз в Україні електронний суд повноцінно втілюється на рівні надсилання процесуальних документів, судових повісток. При цьому користувач (учасник судового процесу) має право обирати два шляхи отримання інформації: SMS (для судової повістки) та/або електронна пошта (для процесуальних документів у справі в межах відповідного процесу). Безумовно, при цьому зберігається право

особи також отримувати вказані документи в паперовій формі. Варто наголосити на тому, що стаціонарні мережі, через які надсилаються процесуальні документи в електронній формі, функціонують більш ефективно, ніж системи для отримання повісток через засоби зв'язку, оскільки в стаціонарних мережах усі дії здійснюються через персональний «електронний кабінет» судді, а в другому прикладі передача й обробка інформації дещо затримується через відсутність можливості впливати на технічні параметри функціонування операторів телекомунікаційних мереж.

Система електронного суду, звичайно, має не суто «deskriptivний» характер, бо виконує різні види дій (початок судових процедур, активація різноманітних заходів, наприклад, арешту тощо), змінюючи соціальний порядок, який вона описує. Електронний суд також відзначається складністю своєї мультимедійної природи (в аспекті використання електронного цифрового підпису, засобів ідентифікації, процедур «розподілу ролей» тощо). При цьому він має часові межі компонентів (і для постачальників компонентів), цілі, вимоги, враховує інтереси користувачів. За темпоральним аспектом акцент зміщується на сталість і здатність до розвитку.

Модернізація електронного суду в Україні зумовлена потребою в спрощенні порядку функціонування інформаційно-комунікаційних систем і в забезпеченні стабільності. Принциповим є створення динамічного простору для розробки рішень з урахуванням концепцій скеровуваної складності та виправданого спрощення при забезпеченні взаємодії між правовими, технологічними, організаційними та інституційними сферами. При цьому беруться до уваги існуючі ресурси (бюджет, компетенція, інформаційно-комунікаційні технології, ринок постачальників, управління тощо) та інноваційний підхід (під час підготовки попередніх планів, бутстрепінгу та ін.). Принциповою зміною є запровадження правового регулювання щодо електронного документообігу в судовому процесі, зокрема, в аспекті внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (щодо вдосконалення наказного провадження).

Для отримання процесуальних документів в електронному вигляді слід зареєструвати поштову скриньку електронного суду на офіційному веб-порталі судової влади України за адресою mail.gov.ua. Реєстрація відбувається шляхом заповнення відповідної реєстраційної форми, у якій зазначаються: найменування для юридичних осіб або прізвище, ім'я, по батькові для фізичних осіб та фізичних осіб — підприємців; для юридичних осіб — ідентифікаційний код юридичної особи, для фізичних осіб і фізичних осіб — підприємців — ідентифікаційний номер платника податків — фізичної особи (у разі від-

сутності ідентифікаційного номера — серія та номер паспорта громадянина); адреса місця перебування або місця проживання; адреса особистої електронної пошти (e-mail), номери телефонів (факсів); інформація про особу, яка внесла дані (ПІБ, посада, номер телефону); дата та час заповнення, які проставляються автоматично; згода суб'єкта персональних даних на обробку персональних даних (для фізичних осіб) [126].

Водночас реєстрація на веб-сайті не є фінальною процедурою для отримання процесуальних документів в електронній формі: після цього етапу необхідно подати до суду заявку про відповідний намір (із дати подання такої заявки до суду та її реєстрації в автоматизованій системі документообігу на зареєстровану електронну адресу користувача пересилатимуться всі процесуальні документи в електронному варіанті, підписані електронним цифровим підписом судді). Зазвичай строк отримання вказаних документів в електронній формі становить не більше однієї години. Принагідно необхідно наголосити на тому, що введення електронного цифрового підпису в межах проекту «Електронний суд» перебуває лише на початковій стадії.

Із 20 січня 2015 р. у Вищому адміністративному суду України запроваджено надсилання процесуальних документів електронною поштою учасникам судового процесу. Відповідно до Тимчасового регламенту обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу, затвердженого наказом Вишого адміністративного суду України від 20 січня 2015 р. № 3, кожен учасник судового процесу має можливість отримувати копії тексту судових рішень, повісток-викликів і повісток-повідомлень в електронному вигляді паралельно з документами в паперовому вигляді. Заявка засвідчується особистим підписом та подається до канцелярії суду або надсилається поштою (за адресою: вул. Московська, 8, корпус 5, м. Київ, 01029). Копії тексту процесуальних документів, виданих після дати подання вказаної заявки до суду, будуть надходити в електронному вигляді на зареєстровану електронну адресу учасника судового процесу в домені mail.gov.ua, зазначену в заявці [177].

При цьому фігурує вимога з дублювання паперового й електронного документообігу, що навряд чи можна вважати виправданою практикою з огляду на очевидну достатність дій із авторизації особи на веб-сайті. Тому на рівні наказу Вишого адміністративного суду України «Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу» від 20 січня 2015 р. № 3, Тимчасового регламенту обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу, затвердженого

наказом Вищого адміністративного суду України від 20 січня 2015 р. № 3, бажано вдосконалити процедуру щодо запровадження повністю електронного документообігу, застосування електронного цифрового підпису з метою здійснення ідентифікації належним чином.

*Можливість надсилання судової повістки
у вигляді SMS-повідомлення*

Порядок надсилання учасникам судового процесу текстів судових повісток у вигляді SMS-повідомлень визначає, що їх формування та надсилання здійснюється засобами автоматизованої системи документообігу в електронному вигляді шляхом SMS-повідомлень [121]. З метою складання тексту, ведення обліку та відправлення судової повістки як SMS-повідомлення використовується автоматизована система документообігу суду, у якій відповідний документ додається до електронної обліково-статистичної картки справи. Надалі здійснюється автоматичне відправлення та доставка SMS-повідомлення. При цьому з метою недопущення дискримінації потенційний користувач системи електронного суду може вказати номер будь-якого оператора мобільного зв'язку. SMS-повідомлення від суду надходять до абонентів мобільних операторів (Київстар, МТС, Life) під коротким альфанумеричним ім'ям SUDPOVISTKA (замість номера телефону відправника). Для абонентів операторів SDMA (PEOPLEnet та Інтертелеком) SMS-повідомлення від суду надходять під коротким номером 4116 [100]. Процедура створення можливостей для отримання такої інформації є аналогічною отриманню процесуальних документів в електронній формі, але має дещо спрощений порядок: одразу передбачено право подати до суду заявку встановленої форми (форма розміщена на офіційному веб-порталі судової влади України, але є можливість отримати бланк заявки безпосередньо в призначенні суду).

Водночас суперечливою видається практика заповнення паперових заявок з метою отримання електронного доступу, тому бажано перевести цей процес у повністю цифровий варіант, наприклад, через інформаційно-довідкові кіоски. Процесуальні підстави для втілення охарактеризованої вище процедури закріплені на рівні процесуальних кодексів, які діють в Україні. Наприклад, у ч. 6 ст. 74 Цивільного процесуального кодексу України йдеться про можливість повідомлення або виклику в суд зокрема за допомогою засобів зв'язку, які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику [181]. До того ж зміст відповідного документа про виклик встановлюється в ст. 75 Цивільного процесуального кодексу України. Натомість у господарському процесі інформування про виклик здійснюється тради-

ційним шляхом. У ст. 64 Господарського процесуального кодексу України встановлено порядок надсилання ухвали про порушення провадження у справі за повідомленою господарському суду поштовою адресою [30]. Тобто потрібно наголосити на тому, що на підставі загального курсу інформатизації судового процесу доцільно внести зміни до вказаного вище кодексу щодо розширення шляхів виклику осіб до господарського суду.

Згідно з ч. 3 ст. 33 Кодексу адміністративного судочинства України судовий виклик або судові повідомлення осіб здійснюється, зокрема, шляхом надсилання тексту повістки, складеного згідно зі ст. 34 цього Кодексу, електронною поштою, телефонограмою [71]. Вимоги до змісту зазначеного документа визначено на рівні ст. 34 Кодексу адміністративного судочинства України. Відповідно до ч. 1 ст. 135 Кримінального процесуального кодексу України особа викликається, зокрема, шляхом надіслання повістки про виклик електронною поштою чи здійснення виклику за допомогою телефону [80]. Зміст такого документа регламентується на рівні ст. 137 Кримінального процесуального кодексу України. Враховуючи викладене, вагоме значення в межах судів загальної юрисдикції має належне інформування учасників судочинства про час і місце розгляду справи, що повинно забезпечуватися в межах функціонування електронного суду. Повертаючись до охарактеризованої вище процедури SMS-інформування, слід зауважити, що в електронному реєстрі автоматизованої системи документообігу автоматично фіксується результат доставки користувачеві відповідного SMS-повідомлення. З другого боку, досі зберігається дублювання традиційного паперового документообігу: відповідальний працівник апарату суду роздруковує таке повідомлення та долучає його до матеріалів справи, що навряд чи можна назвати економним і раціональним шляхом. Доцільно ввести повністю електронний документообіг як мінімум за вказаним напрямом.

Автоматизована система документообігу суду

На думку Р. Куйбіди, Рада суддів України затвердила положення про діловодство за нормами, які нівелюють автоматизований розподіл справ. За його словами, збори суддів зможуть визначати основи формування колегії суддів, тобто фактично право формувати колегії суддів дадуть головам судів без здійснення повторного автоматизованого розподілу справ [91]. Суперечливим видається й абзац 2-4 п. 2.3.29 Положення про автоматизовану систему документообігу суду від 26 листопада 2010 р. № 30 щодо справ і процесуальних документів, які не підлягають автоматизованому розподілу [119]. По

суті, проілюстроване формулювання правових норм щодо можливості відходу від застосування автоматизованої системи документообігу суду (далі — АСД) викликає чимало застережень в аспекті надмірної кількості оціночних понять, відсилення до суддівського розсуду тощо. Це нівелює положення процесуальних кодексів, у яких йдеться про специфіку функціонування АСД. До того ж нинішня ситуація в Україні свідчить про рівень правової культури суддів та інших працівників судових органів в аспекті неповної неупередженості та незаангажованості. Звідси гостро постає питання про легітимні способи захисту інформації в АСД.

Комп'ютерні програми для забезпечення документообігу суду

Зараз у місцевих та апеляційних загальних судах функціонує комп'ютерна програма «Д-3», в господарських та адміністративних — КП «ДСС» (документообіг спецсудів). Ці програми розроблені й адмініструються ДП «Інформаційні судові системи». Але в Україні є 3 суди, які використовують інші АСД, розроблені спеціально для них. Це Верховний Суд, Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ та Апеляційний суд м. Києва [91]. Водночас існування унікальної АСД прямо суперечить законодавчим положенням, відповідно до яких у всіх судах має стояти єдина АСД. Таку суперечність можна пояснити, враховуючи історичний шлях запровадження АСД. На момент повсюдного введення АСД у діяльність судів (1 січня 2011 р.) аналогічна система на базі іншого програмного забезпечення вже функціонувала у вищих спеціалізованих і в багатьох апеляційних судах, включаючи Апеляційний суд м. Києва (зазвичай запроваджувалася за рахунок підтримки з боку зарубіжних країн у межах фінансування за іноземними проектами: надання техніки, програми). Загалом, основним аргументом небажання переходити на нову АСД з боку відповідних судових установ була технічна недосконалість нової системи. При цьому впродовж 2009—2011 років на рівні Державного бюджету України витрати на впровадження АСД не закладалися. З другого боку, нинішня ситуація може зумовити «випадіння» цих унікальних АСД із загальної системи й некоректне відображення інформації та результати роботи судів, що унеможливуватиме повноцінну реалізацію принципу доступності.

Для того щоб впровадити АСД, наприклад, в адміністративних судах, були вимушено використані кошти, виділені на забезпечення Реєстру судових рішень. Через це в серпні 2010 р. Рахункова палата вказала на неефективне використання бюджетних коштів Державній судовій адміністрації та ДП «Інформаційні судові системи». Проблема полягала в тому, що Державна судова адміністрація не набула

права власності на програмне забезпечення інформаційних систем судових органів, у тому числі, Єдиний державний реєстр судових рішень. Власниками таких інформаційних систем і додатків на той момент були комерційні структури, які через ДП «Інформаційні судові системи» надавали право користуватися програмними продуктами на платній основі, що тягло значні витрати [91]. Йдеться про компанію «Арт-Мастер», а також групу пов'язаних з нею фірм (розробка автоматизованих систем для судів, електронних реєстрів і баз даних для державних установ) і компанія Softline (у 2000 р. займалася розробкою автоматизованих систем, зокрема для Апеляційного суду Києва).

При цьому вже з 1 січня 2011 р. до компетенції ДП «Інформаційні судові системи» перейшов обов'язок із забезпечення роботи АСД (зокрема, витратна частина). Враховуючи скрутне матеріальне становище зазначеної юридичної особи, цього ж року ухвалено рішення Ради суддів України стосовно передачі в розмірі до 30 % коштів, одержаних від сплати збору на інформаційно-технічне забезпечення судових процесів, конкретним органам судової влади з метою фінансування діяльності із забезпечення функціонування АСД. Підґрунтям була договірна база між ними та ДП «Інформаційні судові системи», хоча необхідно наголосити на тому, що положення договорів були економічно обтяжливими та дискримінаційними для судів і територіальних управлінь. Тому така договірна практика не прижилася. Враховуючи викладене, потрібно також зауважити, що зараз у зв'язку з невизначеністю прав на програмне забезпечення (АСД) відбуваються гучні судові процеси щодо оспорування переходу прав до ДП «Інформаційні судові системи».

Автоматизована система документообігу Верховного Суду України

У п. 1.4.6 Положення про автоматизовану систему документообігу суду в редакції рішення Ради суддів України від 2 квітня 2015 р. № 25 закріплено використання Верховним Судом України АСД, відмінної від систем інших судів, а в п. 1.4.8 встановлено, що ДП «Інформаційні судові системи» вказану вище систему не адмініструє [119]. Специфічний правовий статус АСД Верховного Суду України в історичному вимірі впливає ще й з легальних передумов організаційного забезпечення діяльності апарату суду: ст. 150 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (у редакції, що діяла до внесення змін Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд»), Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого рішенням Ради суддів України від 26 листопада 2010 р. № 30.

За словами Я. Романюка, голови Верховного Суду України, незаконного втручання в роботу автоматизованої системи Верховного Суду за час її роботи зафіксовано не було. На його думку, це позбавлено сенсу, адже той факт, що справа потрапить до якогось конкретного судді, на результат розгляду справи або заяви не впливає. З 2010 р. у Верховному Суді всі справи по суті розглядаються суддями в складі цілої судової палати, а то й двох, трьох палат і навіть всім складом суду. Суддя, якому АСД розподілила справу, бере участь у розгляді справи на рівних умовах із усіма суддями. Навіть більше, приймаючи рішення про допуск справи до провадження, суддя теж не може відмовити одноосібно — це питання розглядає колегія суддів [91]. Дійсно, така позиція підтверджується положеннями чинних правових норм, зокрема, абзацом 3 ч. 1 ст. 360; ст. 360-2 Цивільного процесуального кодексу України, ст.ст. 111-21, 111-23 Господарського процесуального кодексу України, абзацом 3 ч. 1 ст. 240; ст. 241 Кодексу адміністративного судочинства України, абзацом 3 ч. 1 ст. 451; ст. 453 Кримінального процесуального кодексу України.

До того ж у 2014 р. Рахункова палата України за результатами проведеної перевірки не виявила порушень у тому, що Верховний Суд замовив для «КВАЗАР-МІКРО ТЕХНО» (платформа СУБД Oracle) розробку окремої автоматизованої системи діловодства. Крім того, було зроблено висновок, що система, яка діє у Верховному Суді України, більш досконала, працює ефективніше, ніж інші, і може служити прикладом для вдосконалення загальної автоматизованої системи Державної судової адміністрації України [91]. Це обумовлено якісним функціональним забезпеченням такої АСД у контексті повної автоматизації процесів незалежного ведення обліку всіх здійснюваних дій (можна тлумачити як «аудит подій»). Тобто потрібно зауважити, що будь-яке втручання в систему фіксується в «аудиті подій», а спеціально уповноважена особа систематично здійснює моніторинг за цим напрямом. У цілому програмне забезпечення Єдиної автоматизованої системи діловодства Верховного Суду України задовольняє повною мірою всі вимоги щодо функціонування таких систем, які прописано в Положенні про автоматизовану систему документообігу суду. У цій АСД також враховано вимоги інформаційно-технічного забезпечення в аспекті обігу інформації закритими (захищеними) каналами.

Забезпечення інформаційної безпеки в межах функціонування електронного суду, чіткої правової регламентації процедур протидії інформаційним загрозам, у тому числі кібератакам, а також процедур забезпечення правового режиму формування й обігу судової інформації є вкрай необхідним для з'ясування статусу осіб (учасників

процесу, адміністраторів тощо), процесів зберігання, зміни, передачі користувачеві та знищення інформації, деталізації положень щодо юридичної відповідальності в цій сфері. Безумовно, при цьому необхідно створити належний рівень забезпечення судового захисту особи. Відтак, слід наголосити на ключовій ролі АСД у забезпеченні функціонування електронного суду. Нагальними проблемами зараз є вразливість цієї системи та можливість незаконного втручання в її роботу, хоча при цьому встановлено кримінальну відповідальність за відповідне правопорушення.

Основним зі способів захисту інформації можна вважати запровадження комплексної системи захисту інформації. На підставі ч. 2 ст. 8 Закону «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» державні інформаційні ресурси або інформація з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, повинні оброблятися в системі із застосуванням комплексної системи захисту інформації з підтвердженою відповідністю. Підтвердження відповідності здійснюється за результатами державної експертизи в порядку, встановленому законодавством [140]. До того ж на підставі положень цього закону та інших актів інформаційного законодавства відповідальність за захист інформації несе її власник. Звідси виникає проблема щодо визначення власника програмного продукту, оскільки тут має місце поєднання публічного та приватного інтересу: представлення державних інтересів із ширшим обсягом правомочностей та відповідно обов'язків, включаючи відповідальність, а з іншого боку — формальна невідповідність щодо режиму права власності на програмний продукт у бік віднесення прав на нього до приватних суб'єктів.

За напрямом реалізації принципу оперативності та його позитивного впливу на процеси запровадження електронного суду дещо суперечливим видається положення п. 14 Правил реєстрації користувачів та роботи в системі обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу, згідно з яким адміністратор не несе відповідальності за відмову в отриманні особою кореспонденції, технічні обмеження сервісу «Електронний суд» або за технічні збої в наданні послуг сервісу «Електронний суд», зберігання кореспонденції, файлів або інших даних в електронному сервісі «Електронний суд», доставку пошти, збереження адреси особи, а також за спричинення будь-яких збитків особі при наданні або ненаданні послуг сервісу «Електронний суд» [126]. Принагідно слушними є доктринальні підходи, на підставі яких для перетворення суспільства в сучасне інформаційне суспільство важливим є не лише обсяг інформації, інтенсивність обігу інформації й обміну інформа-

цією, але й її якісні показники. Інформаційне суспільство навряд чи зможе постати без формування методики та поширення культури опрацювання інформації [72].

Створення та роздруковка протоколу розподілу справ між суддями були визначені нормами Положення про АСД в редакції до 21 січня 2011 р., коли ця норма була скасована рішенням Ради суддів України. Причиною внесення цих змін стали звернення ДП «Інформаційні судові системи» і судів про те, що роздруковка протоколів — зайва трата часу та коштів [91]. Водночас вказана процедура передбачає можливість здійснити перевірку щодо втручання в роботу АСД у Верховному Суді України, Вищому спеціалізованому суді України з розгляду цивільних і кримінальних справ та Апеляційному суді м. Києва через відсутність інформації в ДП «Інформаційні судові системи» про структуру бази даних АСД.

Побудова комплексної системи захисту інформації

Як зазначили в Softline, у 2010—2011 роках за замовленням відомства вони розробляли «Комплексну інформаційну систему Апеляційного суду Києва» та очікували, що клієнт замовить захист в одного з партнерів компанії. На момент припинення договірних відносин система «Апеляція», за словами представників Softline, комплексної системи захисту інформації не мала [91]. Це, очевидно, мало істотний вплив на події, які мали місце з розподілом справ в Апеляційному суді м. Києва в 2011—2015 роках, і зробило зміни, що вносяться в систему, недоступними для перевірок Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації, яка перевіряє роботу систем із встановленою комплексною системою захисту інформації.

Принагідно зауважимо, що рішення, які розробляються на виконання замовлення, є програмним продуктом, що як кінцевий результат повинен мати відповідний рівень захисту. Водночас охарактеризовані вище захисні системи та механізми стосуються зовнішнього формату взаємовідносин (захисту від зовнішніх загроз, у тому числі, від незаконного втручання), але не гарантує захисту системи від внутрішніх чинників, а саме: втручання в роботу конкретних осіб. Несанкціонована доробка програмного продукту без створення та функціонування комплексної системи захисту інформації цілком можлива, тим паче якщо в суді працюють колишні розробники цього ж незахищеного програмного продукту, як це мало місце в Апеляційному суді м. Києва.

Безумовно, у випадку реалізації еталонної схеми функціонування відповідного програмного продукту суди повинні направляти інформацію до центральної бази даних (реплікуватися) для того, щоб

у ДП «Інформаційні судові системи» була резервна копія, і якщо у них щось «полетіло» (вимкнулося світло, стався збій у роботі техніки тощо), можна було відновити дані. Якщо суд щодня реплікується, у ДП «Інформаційні судові системи» знають, що цей суд працює з АСД. Тобто це визначається саме за активністю внесення рішень до Реєстру. Примітно, що на Раді суддів 5 червня 2015 р. було вирішено, що документообіг автоматизованих систем Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та Апеляційного суду м. Києва повинен бути синхронізований з центральною базою даних до 1 листопада 2015 р. [91].

Враховуючи викладене, слід зробити акцент на надміру ускладнень та довготривалій процедурі побудови комплексної системи захисту інформації як ліцензованого виду діяльності. Надання цієї послуги в Україні є бюрократизованим процесом і вимагає участі зовнішньої кількості осіб. Така послуга має чітко визначену кількість етапів і стадій, які представлені в їхніх межах: підготовчий етап (з'ясування загальних вимог до комплексної системи захисту інформації в межах автоматизованої системи, визначення моделі загроз), етап із проектування (розробка технічного завдання та його узгодження з Адміністрацією Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, розробка техноробочого проекту, попередні випробування), етап засвідчення, оцінки та перевірки (проведення державної експертизи та видача експертних висновків), засвідчувальний етап (отримання атестата відповідності).

Обов'язковим суб'єктом у межах цієї процедури є замовник, який надає документи, укладає договір і підписує спільний протокол або додаткову угоду до договору з організатором експертизи, узгоджує порядок проведення експертизи, виконує доробку комплексної системи захисту інформації в інформаційно-комунікаційних системах або засобу технічного захисту інформації, може звернутися до Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України з пропозицією щодо здійснення контролю за проведенням організатором експертизи експертних робіт, у разі затвердження результатів експертизи отримує експертний висновок, отримує зареєстрований Атестат відповідності на підставі позитивного рішення щодо експертизи комплексної системи захисту інформації в інформаційно-комунікаційних системах [122].

При цьому після проведення описаної вище процедури (навіть у разі позитивного вирішення питання) все одно залишається низка проблемних моментів. Зокрема, гостро стоїть питання визначення особового складу порушників принципів і правил роботи з АСД,

зокрема суддями або працівниками апарату. Це зумовлено процедурними аспектами: для проведення перевірок бракує ініціативного критерію (подання скарги на ім'я начальника апарату суду чи голови Державної судової адміністрації України, звернення сторін у справі, ініціатива з боку правоохоронних органів тощо). Тільки після засвідчення факту втручання в роботу АСД (наприклад, існування зареєстрованої скарги) розпочинається перевірка, яку здійснюють технічні фахівці ДП «Інформаційні судові системи» стосовно інформації про суддів, з яких був проведений автоматичний вибір, включаючи кількісні параметри.

Що ж до формування, дослідження та оцінки доказової бази істотне значення має протокол про законність розподілу справ між суддями, одночасно з яким в АСД в межах автоматизованої процедури створюється звіт про відповідний розподіл (судді можуть вільно переглядати обидва документи без права внесення змін чи доповнень). Фіксація результатів здійснюється на рівні звіту про розподіл справ, де зазначається вичерпний перелік суддів конкретного суду, а окремим списком — тих, що були виключені з автоматичного розподілу (обов'язково повідомляються причини невключення).

*Процедура притягнення винуватої особи (осіб)
до відповідальності за правопорушення,
які посягають на функціонування електронного суду*

Якщо за результатами перевірок у діяннях особи буде виявлено та встановлено факт правопорушення, то розпочинається процедура притягнення винуватої особи або осіб до відповідальності. На підставі ст. 152 Закону «Про судоустрій і статус суддів» персональну відповідальність за функціонування автоматизованої системи документообігу несе керівник апарату суду [151]. З другого боку, правопорушення у вигляді незаконного втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду становить склад злочину, відповідальність за скоєння якого передбачено ст. 376-1 Кримінального кодексу України з 5 червня 2009 р., коли було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження автоматизованої системи документообігу в адміністративних судах» № 1475-VI.

В історіографічному сенсі в Україні лише 11 червня 2012 р. Бахмацький районний суд Чернігівської області постановив обвинувальний вирок за ст. 376-1 Кримінального кодексу України. Як впливало з вироку, голова Глухівського міськрайонного суду, маючи право доступу до автоматизованої системи документообігу суду КП «Документообіг загальних судів», але не маючи достатніх навичок у

роботі з комп'ютером, використовуючи психологічний тиск на своїх підлеглих — керівника апарату суду та спеціаліста з інформаційних технологій, внесла в таблицю АСД суду за січень і лютий 2011 р. завідомо неправдиві дані, у зв'язку з чим було незаконно проведено автоматичний розподіл двох кримінальних справ [23]. Водночас на рівні суду апеляційної інстанції цей вирок було скасовано.

За даними Генеральної прокуратури України, в 2013 р. не було розпочато жодного кримінального провадження за ст. 376-1 Кримінального кодексу України. У 2014 р. таких кримінальних проваджень було зафіксовано вже шість, проте повідомлення про підозру вручено не було, а в трьох випадках провадження були закриті. Із січня до травня 2015 р. за ст. 376-1 відкрито чотири кримінальні провадження, із них один вже закрито [91]. По суті, об'єктивні та суб'єктивні причини впливають на те, що притягнення осіб до відповідальності за розглядуваною статтею практично не відбувається. У цьому контексті можуть бути ситуації, коли в діяннях особи явно відсутній склад правопорушення, але можуть бути спірні ситуації, у яких винесення судом виправдувального вироку не обумовлено всіма обставинами справи.

Мають місце й спроби незаконного втручання в АСД, про що можна зробити висновок відповідно до деяких ухвал, зокрема, про доступ до речей і документів. Наприклад, Пролетарський районний суд Донецька 5 вересня 2013 р. надав слідчому прокуратури тимчасовий доступ до повної та автентичної бази даних автоматизованої системи КП «Д-3» і можливість вилучення її копії, яка перебувала у володінні Калінінського районного суду Донецька. Необхідність доступу була обумовлена тим, що частина бази даних, подана на експертизу, не містила прихованих службових об'єктів, які фіксують дії користувачів системи КП «Д-3» [180]. Серед зумовлюючих чинників такої негативної практики функціонування електронного суду можна назвати процедурні аспекти, коли ініціюється та проводиться досудове розслідування, наприклад, результати аудиту, перевірок і заходів із контролю.

Так, на підставі матеріалів аудиту стану діяльності Калінінського райсуду за період з 1 січня до 30 жовтня 2011 р. встановлено порушення вимог Положення про АСД в частині автоматичного розподілу судових справ, що здійснювався відповідно до наказу Державної судової адміністрації від 29 грудня 2012 р. № 179. При цьому в п. 2 протоколу загальних зборів суддів Калінінського райсуду Донецька від 11 січня 2011 р. вказувалося, що всі призначення суддів автоматично здійснюються згідно з розпорядженням голови суду. Водночас на практиці за відсутності відповідних розпоряджень не автома-

тично були розподілені 1140 справ [180]. У подальшому на підставі цих відомостей спеціальна комісія Державної судової адміністрації проводила розслідування щодо визначення навантаження на окремі категорії осіб (голову суду та суддів, які не займають адміністративну посаду). Необхідно вказати, що розглядуваний спір було вирішено в позасудовому порядку на підставі подання звернення суддів до Державної судової адміністрації (доказовою базою при цьому був PrintScreen інформації про навантаження на суддів, яка висвітлювалася в АСД). У цьому сенсі також доцільно зауважити, що на легальному рівні дійсно передбачено можливість зменшення навантаження на суддю, який займає адміністративну посаду, але відповідний коефіцієнт визначається зборами суддів, а не одноосібно керівником апарату суду чи іншим органом.

Державна судово адміністрація за результатами перевірки встановила, що деякі справи розписувалися суддям, які були у відпустці. Також виявлено, що одне кримінальне провадження вносилося до системи тричі за одну хвилину на підставі розпорядження в. о. керівника апарату суду. Крім того, як з'ясувала комісія, після 18.00 в реєстраційних картках справ здійснювалося коригування з робочого місця керівника апарату райсуду, який на той момент був у відпустці, а розподіл здійснював його заступник. Утім, як виявилось, шукати винуватих було запізно — людина, яка проводила розподіл із порушеннями, встигла звільнитися за власним бажанням [91]. Тож висновок Державної судової адміністрації виявився типовим для таких ситуацій: було встановлено відсутність належного контролю за ефективністю роботи апарату суду, але жодну з осіб не притягнуто до відповідальності. Саме тому вкрай важливо враховувати ще й організаційний та психологічний аспекти, а саме: головуючий повинен бути обізнаний із системою автоматичного розподілу справ, бо в протилежному випадку він не зможе контролювати відповідно до закону діяльність керівника апарату суду.

Отже, проекти у сфері електронного суду містять мультидоменні, гетерогенні об'єкти, які формуються в результаті дії сукупності різних правових, організаційних і технологічних компонентів, що забезпечують послуги електронного правосуддя. Це надзвичайно велика за обсягом інформаційна система з відповідною інформаційною інфраструктурою, коли електронний суд стає ядром кожної судової процедури та послуги. Йдеться про компоненти харду та софту, численних користувачів, обсяги відомостей, де межі стають часто розмитими, бо вони розвиваються та використовуються багатьма суб'єктами (стейк-холдерами, різноманітними організаціями тощо).

Судові спори у сфері електронного суду

26 травня 2015 р. у Господарському суді м. Києва було зареєстровано два позови до ДП «Інформаційні судові системи»: від ТОВ «Інститут математики та системного аналізу» щодо КП «Д-3» і від ТОВ «Юртех» щодо КП «ДСС». Предметом позовів було порушення авторських прав на програмне забезпечення. Так, у прохальній частині йшлося про стягнення компенсації та зобов'язання ДП «Інформаційні судові системи» припинити користуватися цим ПЗ, знищити всі екземпляри та виплатити по 2 грн за кожен програму, оскільки ДП «Інформаційні судові системи» нібито скопіювало програми «Арт-Майстра», створивши програми «ДСС» і «Д-3» після розірвання договорів з ним у 2011–2012 роках на основі попередніх розробок. На думку ДП «Інформаційні судові системи», усі авторські права законно належать державі [91].

На рівні суду першої інстанції позовні заяви та додані до неї документи були повернуті позивачам без розгляду з огляду на формальні причини: невідповідність штрих-коду на фіскальному чеку номеру, зазначеному на описі вкладення до рекомендованого листа [179]; усі додані до позовної заяви без номера від 22 травня 2015 р. копії доказів не завірені належним чином, оскільки не відповідають вимогам, зазначеним у п. 5.27 Національного стандарту України ДСТУ 4163-2003 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації», а тому не можуть вважатися судом належними доказами, що підтверджують викладені в заяві обставини, а також на підтвердження сплати судового збору позивачем подано платіжне доручення, не оформлене належним чином (зважаючи на відсутність підписів відповідальних осіб і відбитку печатки платника (позивача) [178]. З другого боку, аналіз матеріалів відповідних справ засвідчує, що є серйозні сумніви в тлумаченні судом поданих доказів як неналежних.

У практиці судів апеляційної інстанції також немає узгодженої позиції щодо розуміння доказової бази за спорами у сфері електронного суду. Так, що стосується розгляду апеляційної скарги ТОВ «Інститут математики та системного аналізу», то опис вкладення містив короткий виклад штрих-кодового номера, на відміну від номера, зазначеного на фіскальному чеку, а саме: на описі вкладення в цінний лист від 22 травня 2015 р. було зазначено штрих-кодовий номер 09705820, а на фіскальному чеку від 22 травня 2015 р. № 5569 — 0303509705820. Опис вкладення підтверджує перелік документів, надісланих адресату. Ідентифікація поштового відправлення здійснюється за номером фіскального чека, який вказує на те, кому та

коли відправлено лист, опис вкладення — які документи направлялися [123]. Тому суд вирішив, що скарга підлягає задоволенню на підставі положень ч. 2 ст. 34; ст.ст. 56, 57, 63, 65 Господарського процесуального кодексу України; п.п. 2, 59, 61, 62 Правил надання послуг поштового зв'язку, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 5 березня 2009 р. № 270. Матеріали справи 6 липня 2015 р. направлено на розгляд у господарський суд м. Києва.

ТОВ «Юртех» також подав апеляційну скаргу до Київського апеляційного господарського суду. Власне після дослідження всіх матеріалів справи на рівні суду апеляційної інстанції було виявлено невідповідність висновків, викладених в ухвалі місцевого господарського суду, обставинам справи і порушення з боку Господарського суду м. Києва норм матеріального права. Дослідивши копії доказів, доданих до позовної заяви, яка була повернута місцевим господарським судом позивачу, колегія суддів встановила, що кожна сторінка документів містить відмітку про засвідчення копії документа та складається зі слів «Згідно з оригіналом», особистого підпису особи, яка засвідчує копію, її ініціалів і прізвища, дати засвідчення копії. Натомість результати дослідження платіжного доручення № 806 від 22.05.2015 засвідчили, що його оплата здійснювалася шляхом перерахування коштів за допомогою електронного цифрового підпису. Крім того, платіжне доручення в нижній його частині містило відмітку банку про те, що електронний цифровий підпис є коректним із вказівкою на ID-ключі [124]. Звідси 30 червня 2015 р. апеляційна скарга була визнана такою, що підлягає задоволенню, а оскаржувана ухвала Господарського суду м. Києва — скасуванню з направленням справи на розгляд місцевому господарському суду.

Загалом, якщо виходити з позицій системно-структурного підходу, то права на інформаційні системи судових органів (АСД) повинні належати (і належать) державі в особі уповноважених органів. Це також зумовлено необхідністю встановити належний рівень захисту таких систем від зовнішніх загроз. З другого боку, у розміщеному на веб-сайті Держспецзв'язку переліку програмних продуктів і пристроїв, які відповідним чином захищені з погляду закону, немає жодної автоматизованої судової системи. У цьому простежується явна незахищеність АСД від інформаційних загроз. Нинішні параметри функціонування АСД не вирішують питання створення умов, за яких неможливо буде здійснити втручання в АСД з боку суддів чи інших працівників суду.

Так, на практиці чітко помітна диспропорція в розподілі справ, якої при автоматизованому розподілі бути не повинно. Станом на

2015 р. голова Апеляційного суду м. Києва А. Чернушенко значився головуючим в 42 справах, в основному пов'язаних з арештом майна. У 42 справах значився головуючим і суддя Валерій Лашевич, у 31 — суддя Віктор Глиняний, тоді як судді Іван Рибак — у 7 справах, Дмитро Сокурєнко та Валентина Волошина — в одній кожен [91]. До того ж у відповідному суді АСД, починаючи з 2011 р. (на момент припинення договірних взаємовідносин між Апеляційним судом м. Києва і Softline), стала містити окреме вікно із списком суддів, яких можна як призначати для розгляду справ, так і скасовувати їх призначення в ручному режимі. У цьому контексті виникає багато питань про достатність підстав для такого «доопрацювання» системи та законність відповідних дій. Причому це лише поодинокий приклад нерівномірного розподілу справ між суддями. Шляхом вирішення такої ситуації може бути як суто прагматичні дії у вигляді запобігання корупції, встановлення жорсткої спеціалізації суддів («не менше двох суддів на одну спеціалізацію»[119] згідно з абзацом 2 п. 2.3.10 за останніми змінами від 5 червня 2015 р. чинного Положення про автоматизовану систему документообігу суду від 26 листопада 2010 р. № 30), так і створення умов для виховання правосвідомих громадян, які з огляду на свої морально-етичні постулати поведінки не будуть зацікавлені в незаконному втручанні в роботу АСД.

І.З. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Державна політика країн, які орієнтуються на стандарти демократії та верховенства права у сфері становлення та розвитку електронної демократії, має вирішувати такі завдання: забезпечення порядку реалізації державної політики та здійснення громадських обговорень онлайн; налагодження взаємодії між суб'єктами пприватного та публічного права; розробка механізмів використання інструментів електронної демократії суб'єктами владних повноважень; забезпечення достатності, належної якості, кількості та доступності публічної для залучення громадськості в процеси реалізації політики, до демократичного діалогу; оптимізацію економічної, територіальної, соціальної (у тому числі, гендерної) структуризації суспільства для створення рівного доступу до демократичного процесу [31, с. 10].

До основних напрямів державної політики в цій сфері можна віднести такі:

- покращення рівня правової регламентації щодо становлення та розвитку електронної взаємодії фізичних осіб і публічної адміністрації;

- постійне та безперешкодне застосування інформаційно-комунікаційних технологій щодо гарантування права як окремих людей, так і колективних утворень у формуванні та реалізації державної політики;
- створення мережевої комунікаційної культури на засадах верховенства права, рівності, свободи самовираження та партнерства;
- формування та введення в дію взаємопов'язаних інформаційно-пошукових та інформаційно-аналітичних систем, веб-порталів тощо;
- посилення взаємодії публічної адміністрації з міжнародними партнерами, інститутами громадянського суспільства та експертами у створенні й оновленні законодавчої бази та стандартів у сфері електронної держави.

Основним завданням у відповідній сфері визнано «електронну підтримку демократії» [234] (відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи CM/REC (2009) 1 від 18 лютого 2009 р.). При цьому до електронної демократії входять усі засоби, що уможливають для громадян контроль процесу реалізації політики в публічній сфері. Під час здійснення електронної демократії можуть використовуватися прийоми, які посилюють транспарентність політичного процесу, сприяють прямому залученню та участі громадян, покращують формування громадської думки шляхом створення нового простору інформації та її осмислення. Відтак, державна політика у сфері електронної демократії в умовах активних реформаційних процесів повинна спиратися на багатоаспектні інформаційно-комунікаційні потоки за двосторонньої взаємодії публічної адміністрації та приватних осіб.

В епоху адміністративної реформи інструменти електронної демократії мають органічно вбудовуватися в структуру та культуру урядування. Уряд та народні обранці повинні визнати, що демократична інтерактивність передбачає двосторонній потік енергії. Безумовно, прозорість є ключовою ознакою демократії (а Інтернет покликаний відігравати основну роль у тих політичних культурах, де панують утаємниченість, корупція і приховування фактів та інформації) [31, с. 7]. Для України же запровадження електронної держави неможливе без адекватного соціоцентричного реформування вказаної сфери в аспекті підвищення прозорості сектору публічної інформації з гарантуванням права на приватність у просторі обігу масової інформації, не пов'язаної з діяльністю публічної адміністрації.

Стандарти публічної участі громадськості в процесах державотворення

На початкових етапах зародження електронної демократії на європейському рівні цей процес спирався на технолого-інституційні процедури взаємодії публічної адміністрації з ініціативними суб'єктами. У ЄС, як і в США, становлення електронної демократії відбувалося еволюційним шляхом. Фактично потреби державних органів у використанні інструментів електронної демократії реалізовували компетентні фахівці технічного профілю. Така діяльність мала форму експерименту, як наприклад проект «Онлайн-демократія для громадян» у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії (1996), під час реалізації якого акцент робився на створенні й введенні в дію електронних мереж для користування громадянами та формування бази для електронних форумів (дискусій) [193]. Тоді саме у місцевому самоврядуванні публічні адміністрації Скандинавських країн та Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, незважаючи на відсутність законодавчої регламентації та недостатність ресурсної бази, також почали запроваджувати маломасштабні проекти у сфері електронної демократії. У подальшому становлення електронної демократії в ЄС відбувалося в непрямих формах (зокрема голосування через Інтернет, обговорення рішень публічної адміністрації в режимі онлайн), напівпрямих формах (публічне обговорення законопроектів із використанням інформаційно-комунікаційних технологій та первинне голосування в Інтернеті), відкритих формах (проект «демократія з відкритим кодом», безпосередня участь тощо).

Стандарти публічної участі є дуже практичним і «зручним» інструментом реалізації державної політики у сфері електронної демократії. Для полегшення застосування стандартів участі громадськості у Білій книзі також запропоновано до відповідних інструментів відносити інформацію про використання електронної участі, залучення громадськості через електронні засоби зв'язку, наприклад, через Інтернет або мобільний телефон. Основними цілями у вказаній сфері є:

- підвищення прозорості та передбачуваності;
- удосконалення системи електронної участі та комунікації;
- розробка нових моделей співпраці;
- проекти, які передбачають більш ефективну участь;
- просування соціальних мереж [252].

У цьому сенсі відповідно до новітніх підходів ЄС насамперед ідеться про створення нового середовища обігу інформації, у тому

числі, публічної, реалізацію права на Інтернет як основоположного, електронні форми звітності публічної адміністрації за проведену роботу, забезпечення населених пунктів сучасними технологіями та проведення освітніх кампаній щодо перспектив електронної демократії для суб'єктів приватного права.

І.4. ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ В ЄВРОПІ

Електронна демократія в Європі має чітко окреслені стратегічні орієнтири, які визначають практику її реалізації. Стратегічні документи з електронної демократії в країнах-членах ЄС за своєю природою можуть бути класифіковані: на електронну демократію в межах Стратегії інформаційного суспільства (Естонія); Стратегію електронного урядування з елементами електронної демократії та електронного включення (Угорщина, Латвія, Словаччина, Словенія); спеціальний програмний документ для електронної демократії, офіційні документи (Австрія); регіональні або місцеві стратегії (Італія, Іспанія, Швейцарія); стратегії, засновані на СоЕ рекомендації, які ще перебувають у процесі розробки (Данія, Швеція). Основні завдання, заявлені в перерахованих стратегіях, істотно варіюють. Так, за деякими стратегічними орієнтирами акцент робиться як і раніше тільки на фізичному доступі до Інтернету, обладнанні та контенті або на наборі цифрових навичок і послуг. Існують стратегії, які визначають електронне голосування як один з основних напрямів реалізації електронної демократії.

Дані соціологічних досліджень свідчать, що в 71 % країн-членів ЄС є документ, який можна сприймати через призму стратегічних характеристик. Ці стратегії є насамперед національними стратегіями електронного урядування, а електронна демократія вказана як просто один компонент із багатьох (наприклад, у Швейцарії одна частина Стратегії національного електронного урядування присвячена питанням комунікації громадян і публічної адміністрації) [218]. Багато країн-членів ЄС відзначають, що вони планують реалізувати спеціальну стратегію, засновану на рекомендації СоЕ, у найближчому майбутньому (Швеція, Данія). В основному стратегії носять дуже загальний характер, наближаючись до регламентації питань інформаційного суспільства в цілому, і тільки незначна кількість правових норм стосується електронної демократії.

У Європі електронна демократія нерідко має непрямі форми, за яких відбувається голосування через Інтернет, що вимагає технологічної підтримки: використання засобів ідентифікації виборця, захи-

шених протоколів даних і моніторингу під час реалізації вказаної процедури. С. Кліфт наводить один із варіантів такого голосування — виборцю надсилається електронною поштою бюлетень (або його аналог). За цим бюлетенем виборець або дзвонить на вказаний в ньому номер (він може бути одноразовим на підставі цифрових протоколів), де залишає повідомлення про свій вибір, або голосує цим бюлетенем через захищене з'єднання через Інтернет, надсилаючи свій цифровий підпис [197]. Іншим різновидом такої непрямої форми електронної демократії є аналог кібернетичного офісу, тобто ситуація, коли користувачу надається доступ до інформаційно-пошукових або аналітичних ресурсів з метою одержання інформації.

Формою непрямої електронної демократії, яка доволі часто межує з напівпрямую, є надання громадянам можливості обговорення рішень публічної адміністрації, зокрема міської ради, або ж навіть законотворчих органів. У межах цієї форми істотне значення має доступність інформаційно-комунікаційних систем, вихід в Інтернет, існування належно функціонуючих технічних рішень, таких як форуми, блоги та чати.

Необхідно також виокремлювати своєрідну «напівпрямую електронну демократію» (*semi-direct e-democracy*), яка є суміжною категорією стосовно електронної демократії афінського типу. Одним із прикладів реалізації відповідної форми є можливість винесення законопроекту на публічну дискусію в Інтернет з метою попереднього обговорення перед остаточним голосуванням в парламенті (аналог афінської демократії). З другого боку, сучасні здобутки інформаційних технологій забезпечать процедуру проведення обговорень через запровадження політичних форумів (на місцевому рівні). Водночас на практиці повноцінних аналогів другої моделі ще не було введено. На території країн-членів ЄС можна також знайти приклади проектів, які було розпочато як консультаційні (непряма електронна демократія), які потім було перетворено в проекти співробітництва (безпосередні ознаки «напівпрямої електронної демократії»).

Варто наголосити на тому, що країни-члени ЄС на локальному рівні нерідко мають розвинені процедури та механізми реалізації напівпрямої форми електронної демократії. Зокрема, у Франції діють такі інструменти електронної демократії: протоколи засідань рад (Ажан, Аржентан, Бланкфор, Шамблі, Епіналь, Фаш-Туменсіль, Глюїра, Іврі-на-Сені, ле Гавр, Метз, Ванн), листи-повідомлення (Ажан, Бланкфор, Шамблі, Епіналь, Фаш-Туменсіль, Іврі-на-Сені, ле Гавр, Лормон, Метз, Партене, Вандевр-ле-Нансі, Ванн), форуми (Ажан, Бланкфор, Глюїра, Іврі-на-Сені, Партене), електронні опитування (Ажан, Шамблі, Іврі-на-Сені), чат із мером міста (Ажан,

Шамблі), блоги (Аржентан, Бланкфор), відкрите веб-телебачення (Бланкфор, Фаш-Туменсіль), можливість коментувати всі сторінки на веб-сайті місцевої публічної адміністрації та отримувати відповідь держслужбовця (Фаш-Туменсіль, ле Гавр) [238].

Найбільш антропоцентричним і соціоцентричним варіантом електронної демократії є такий різновид, як «демократія з відкритим кодом» (open source democracy). Відповідно до цієї концепції у законотворчій процедурі мають брати участь як парламент, так і представники громадянського суспільства в умовах, коли кожна зі сторін на підставі точної й однозначної ідентифікації, наприклад, за біометричними характеристиками може вносити правки, зміни, доповнення тощо до законопроектів.

Прикладом прямої електронної демократії можна вважати проект «Exchanging good practices for the promotion of an active citizenship in the EU» (EPACE) («Обмін передовим досвідом для просування активного громадянства в ЄС»). EPACE спрямований на вирішення проблем, пов'язаних зі зменшенням рівня політичної та громадської участі, особливо молоді, новоприбулих іммігрантів і людей з низьким рівнем освіти, яким потрібні більш диверсифіковані можливості для участі в громадській діяльності та інтеграції в суспільство [218]. Цей проект координує Міністерство юстиції Фінляндії за Програмою Європейської Комісії з підтримки основних прав і громадянства. Партнерами проекту є Державна Канцелярія Естонії та Міністерство інтеграції та гендерної рівності Швеції. Активна співпраця проводиться з естонською Академією електронного управління (eGA).

Своєрідною є практика у сфері прямої електронної демократії, пов'язана з діяльністю політичних партій, які мають в основі своєї програмної діяльності цінності інформаційного суспільства. Для позначення такої форми електронної демократії в Європі застосовується термін «liquid democracy» («рідка демократія» чи делегована демократія). Відповідно до засадничих характеристик такої форми електронної демократії правові засоби спираються на потенціал інтернет-технологій для гарантування прозорості органів влади та забезпечення участі громадськості в процесах державотворення. Противники вказаного підходу вказують на можливість формування соціального розколу за наслідками застосування відповідного юридичного інструментарію. Це пов'язано з тим, що не всі громадяни можуть постійно брати участь у прийнятті управлінських рішень із використанням інформаційно-комунікаційних технологій [204]. Ця проблема також відома як модель деліберативної демократії.

По суті, нині на теренах країн-членів ЄС спостерігається перехід від інформатизаційних процесів у сфері голосування до комплексного впровадження здобутків новітніх технологій в усіх сферах життєдіяльності суспільства. У цій діяльності важливе місце відводиться інтернет-технологіям.

1.4.1. Австрія

Офіційними документами в Австрії є Стандарти публічної участі (прийняті австрійською Радою Міністрів Республіки 2 липня 2008 р.), Біла книга EDEM (принципи електронної демократії та електронної участі), Австрійська Стратегія електронної демократії, Огляд національних проєктів електронної демократії та електронної участі (буде оновлено), типові процедури електронної участі, правові межі електронної участі.

Прикладом аналогу кібернетичного офісу може бути Австрійський інформаційний портал (Austrian information Portal), який функціонує з 2001 р. і забезпечує пошук справ відповідно до методик, тем, регіону, історії тощо. Його цільовою групою є широка громадськість. На порталі представлена інформація про порядок участі громадськості в процесах державотворення, а також надаються відповіді на супутні питання, пов'язані з критеріями результативності такої участі, зокрема на основі аналізу спеціалізованої літератури. Очікуваними результатами або цілями є: розробка політики Австрійської електронної демократії; огляд теми електронної демократії та електронної участі; збір та оцінка статистики у сфері національної електронної демократії та проєктів електронної участі; опис засобів електронної демократії та електронної участі; проєктування типових процедур електронної участі; розробка керівних принципів електронної участі [188].

Додаткова інформація: <http://www.partizipation.at/index.php?english>.

Координація та джерела фінансування: робоча група «eDemocracy and eParticipation», заснована 2006 р. як міжвідомчий експертний форум у відомстві Федерального канцлера.

Австрійський проєкт Wahlkabnet.at можна вважати онлайн-механізмом у вигляді «кабіни для голосування», яка одночасно спрямована на надання політичної освіти та допомагає порівнювати свої політичні погляди з іншими позиціями на засадах повної анонімності. Wahlkabnet.at виходить в Інтернет приблизно за шість тижнів до виборів. Користувачам потрібно відповісти на 25 питань, натиснувши кнопку «згоден/так», «не згоден/ні» або «нейтрально». Крім

того, користувачі повинні вказати, чи вони розглядатимуть питання як важливе, чи ні. Онлайн-інструмент обчислює, які партії найбільше відповідають висловленим позиціям громадянина [189]. Тобто це інструмент, який є основою для політичної дискусії, що забезпечує додаткову інформацію (коментарі партії, всеосяжний глосарій тощо) для зацікавлених користувачів. Wahlkabnet.at почали використовувати в Австрії ще до парламентських виборів 2002 р. Відтоді цей проєкт був доступний кілька разів: на виборах до парламентів Австрії в дев'ять федеральних земель («Landtagswahlen»), а також під час низки парламентських виборів («Nationalratswahlen») і виборів у Європейський парламент. У 2008 р. Wahlkabnet.at став двомовним (wahlkabine.it/ cabina-elettorale.it) як сервіс для голосування в італійській автономній провінції Південного Тіролю (Südtirol).

Додаткова інформація: <http://wahlkabine.at/about-wahlkabine.at/>.

Координація та джерела фінансування: проєкт здійснюваний кількома австрійськими організаціями в галузі політичної освіти: Інститутом нових технологій культури у співпраці з Австрійською Асоціацією політичних наук, суспільства, політичного просвітництва та кафедри політології Університету Інсбрука.

1.4.2. Данія

Прикладом напівпрямої електронної демократії може бути данський проєкт ROSTRA, розрахований на органи державної влади та широку громадськість у контексті підвищення участі, покращення зворотнього зв'язку. ROSTRA — це онлайн-система для громадських дискусій та вираження думок шляхом використання можливостей для голосування, заснованих на Данському цифровому підписі. Цей інструмент є частиною порталу громадян Данії borger.dk (так званого afstemning og debat), розробленого Національним агентством Данії у сфері ІТ та телекомунікацій, і доступний усім данським органам влади. Усі дебати та голосування викладено на національному порталі громадянина. Можна також інтегрувати функції з іншими веб-сайтами та розробками. Публічна адміністрація може визначати, які групи людей допускаються до участі в конкретному голосуванні (тобто громадяни конкретного муніципалітету). Щоб допомогти данській владі у запровадженні електронного голосування, Національне агентство Данії у сфері ІТ та телекомунікацій створило гарячу лінію [201]. При цьому також прийнято Кодекси поведінки, доступні для публічної адміністрації та громадян. На основі ROSTRA в Данії розроблено інструменти для електронного голосування в церковних радах.

Додаткова інформація: <http://www.epractice.eu/cases/Rostra>.

Координація та джерела фінансування: розроблений як проект із відкритим кодом Національним агентством Данії у сфері ІТ та телекомунікацій; національне бюджетне фінансування.

Коментарі та уроки: дуже важливо розробити відповідну комп'ютерну мережу для державних органів; інтенсивний маркетинг є необхідним; залучення користувача в процес розробки створює зручні для користувача рішення.

У Данії також ще з 1998 р. функціонує веб-портал (веб-сайт) Odder-Nettet, розрахований на широку громадськість. Його метою є полегшення доступу всіх до інформації та створення форуму для громадських обговорень. Веб-сайт пропонує низку сервісів самообслуговування для громадянина, форум для активного обговорення та послідовну подачу місцевих новин. Портал містить послуги, які публічна адміністрація (рада) надає громадянам на підставі таких критеріїв, як конкретне розташування, А-Z лістинг¹, через типові ситуації або за допомогою пошукової функції. Можна також прочитати про місцеві проекти планування або отримати інформацію про бюджет ради [200]. Більш ніж 100 функцій із самообслуговування надається громадянину із застосуванням особистого електронно-цифрового підпису: отримання листів через електронне вікно, інформування при переміщенні, запис дітей в дитячий садок, зміна розміру субсидій тощо. На сучасному етапі, наприклад, 50 % громадян використовують електронні послуги для своїх дітей, такі як дитячий садок у мережі [218]. Крім того місцеві інститути, музеї, спортивні клуби та інші суб'єкти приватного права можуть вносити інформацію про організовані події в електронний календар, представлений на порталі.

Тобто OdderNettet локалізує дані в одному місці для легкого доступу й участі громадян у демократичному процесі, досягнення високого рівня самообслуговування за допомогою ефективних і прямих інструментів та оновлення інформації про діяльність ради й ініціатив, а також відкритої, транспарентної дискусії та діалогу, широкого спектру функцій самообслуговування. Цей веб-сайт став платформою для багатьох інструментів залучення громадян і вважається найважливішим каналом зв'язку для них, маючи близько 2500 відвідувачів щоденно (рада налічує орієнтовно 22 000 громадян). Популярністю також користується перегляд онлайн-трансляцій засідань ради (понад 14 000 відвідувань протягом двох років, коли веб-трансляції ради були доступні). Цифрова панель громадян має близько 300 членів, які є активними дописувачами [218].

¹ Від англ. *list* — список.

Додаткова інформація:

[http://www.odder.dk/site.aspx?MenuID=19&Langref=1&Area=&topID=&ArticleID=1209&expandID=95&moduleID=.](http://www.odder.dk/site.aspx?MenuID=19&Langref=1&Area=&topID=&ArticleID=1209&expandID=95&moduleID=)

Координація та джерела фінансування: Рада Оддере Комуни; деякі проекти, що фінансуються ЄС.

І.4.3. Естонія

В Естонії діє Естонська Стратегія інформаційного суспільства 2013 (ухвалена в листопаді 2006 р.) щодо стратегічних орієнтирів розвитку інформаційного суспільства [210]. Естонська Стратегія інформаційного суспільства 2013 як одну зі своїх довгострокових цілей передбачає забезпечення участі громадян у демократичних перетвореннях. В естонському випадку Кодекс належної практики, прийнятий в 2005 р., регламентував принципи та механізм взаємодії між публічною адміністрацією та суб'єктами приватного права. Відповідний Кодекс має рекомендаційний характер і застосовується при підготовці програмних документів, важливих для розвитку країни [198]. При цьому також надаються рекомендації для державних службовців щодо використання різних методів і каналів для надання громадянам електронних консультацій та правильної процедури роботи з ними.

Естонський портал ТОМ на початковому етапі свого функціонування можна було вважати формою участі громадськості в обговореннях через веб-сайт, що дозволяє громадянам безпосередньо брати участь у законодавчих процесах і ухваленні політичних рішень (або шляхом висловлення пропозицій до нових законів, або при внесенні поправок до законів) [218]. Вказаний портал, що функціонував упродовж 2001—2008 років, був розрахований на широку громадськість і публічну адміністрацію, насамперед державних чиновників. Завданням цього проекту було забезпечити реалізацію інструментів участі громадськості, спрямованих на збільшення безпосереднього залучення громадян до процесів прийняття законодавчих і політичних рішень, у тому числі шляхом внесення пропозицій щодо нових законів або поправок до чинних [206]. Портал ТОМ був не суто платформою для надсилання електронних петицій, але також передбачав не просто засоби для збору підписів, а виступав інструментом для громадян в обговоренні законодавчих пропозицій з можливістю в десятиденний строк після їх представлення голосувати за них.

Враховуючи дискусію між учасниками (користувачами ТОМ), автор законодавчих пропозицій мав до трьох днів, щоб змінити їх до початку голосування (проста більшість: 50 % плюс один голос). Після того, як пропозиція була підтримана більшістю, вона мала пере-

направитися до відповідного Департаменту уряду, який в місячний строк повинен був відреагувати на пропозицію, пояснюючи, яку дію потрібно зробити або ні, а також навести необхідну аргументацію. Відповідна офіційна урядова відповідь потім розміщувалася на ТОМ [218]. Із урахуванням позитивних і негативних рис цього порталу з можливостями електронної участі та досвіду інших країн-членів ЄС потім було введено новий проект — ТІД+, під час реалізації якого розроблено повну документацію для оптимального послуговування. Доступ до нього безкоштовний усім зацікавленим суб'єктам для некомерційного використання.

Координація та джерела фінансування: портал ТОМ створено Державною Канцелярією Естонії в червні 2001 р. і 4 червня 2008 р. було додано до веб-сайту «е-участь» Osale.ee.

Коментарі та уроки: важливим є висвітлення проекту в засобах масової інформації протягом усього строку його дії, а не тільки на початку; автори ідеї повинні отримувати професійні консультації та підтримку; питання авторизації вимагає особливої уваги; модератор — це «серце» форуму.

Враховуючи викладене, було введено в дію й інший проект-продовження, портал Osale.ee (відкрився в липні 2007 р.), що перебуває у віданні державної канцелярії з метою сприяння більш широкій участі громадян і громадських організацій в політичному житті, зокрема в законотворчій діяльності, шляхом обговорень і консультацій. Згідно з планами розвитку у майбутньому це дозволить створювати контент користувачам. Наразі спільний веб-сайт Osale.ee об'єднує законодавчі домени всіх міністерств і являє собою спробу консолідувати різні думки, розміщуючи їх за принципом «єдиного вікна». Раніше існували схожі онлайн-ініціативи, зокрема Міністерства економіки та комунікацій та Міністерства юстиції [211]. Osale.ee розрахований на впорядкування взаємовідносин між публічною адміністрацією та представниками громадянського суспільства: цільовими групами є органи державної влади та громадськість в аспекті залучення громадян у законотворчий процес. Цей портал як інтегроване електронне середовище виконує три функції: громадяни та зацікавлені групи можуть виступити зі законодавчими ініціативами, викласти свої ідеї та критику на адресу держави та заявити клопотання; громадяни можуть брати участь у громадських консультаціях/слуханнях; функція пошуку правових актів відповідно до стадії їх підготовки.

Відтак, будь-яка законодавча пропозиція виноситься на голосування та коментується іншими користувачами. Потім вона направляється до відповідного Департаменту уряду, який формулює офіцій-

ну відповідь, яку дію потрібно зробити або ні. Громадяни та громадські організації можуть публічно висловлювати свою думку про законопроекти, підготовлені державними органами. Усі державні органи попередньо через веб-сайт отримують консультацію про те, як опублікувати їхні проекти документів із викладенням політики та планів розвитку (закони або положення). Відповідні заходи мають добровільний характер і не регламентовані адміністративними процедурами. При цьому функція пошуку правових актів відповідно до стадії їх підготовки стосується пропозицій для прийняття в парламенті. Існування зворотнього зв'язку вказує на те, що представлені на веб-сайті можливості консультацій забезпечують реалізацію діалогу між публічною адміністрацією та зацікавленими сторонами.

Можливості у сфері електронного урядування, втілені в цьому проекті, зокрема й інструменти електронної участі, можуть сприяти зниженню адміністративного тягаря для зацікавлених сторін шляхом підвищення прозорості уряду. Електронні інструменти дозволяють державі знизити витрати, пов'язані з отриманням, тлумаченням тощо правових норм. Публічні консультації з зацікавленими сторонами зменшують можливості для корупції та зміцнюють поінформованість про роботу урядових установ. Електронна консультація допомагає також оцінити очікування громадськості на ранній стадії. Це дозволяє уникнути серйозних помилок і надмірних витрат. Тобто мета проекту полягає в тому, що всі міністерства онлайн будуть користуватися веб-сайтом для громадських консультацій під час проведення публічних консультацій із відповідним суб'єктом законодавчої ініціативи/політиком [218].

Коментарі та уроки: канали «е-участі» підтримують відкриту та всеосяжну розробку політики при наявності достатньої інформованості про засади участі серед державних службовців та органів публічної адміністрації (ключовим елементом у будь-якій формі участі є готовність провести діалог «уряд-громадянин»); коли канал «е-участі» створений, там повинні бути воля та ресурси для постійного заохочення, надання користувачеві довідки-реєстрації та динамічний розвиток технологічних особливостей (технічний бік має бути надійним, зрозумілим, ясным і зручним для користувачів); цілі та правила використання порталу повинні бути чітко визначені та детально описані для всіх зацікавлених сторін і користувачів (використання, адміністрування та модерація веб-сайту для консультацій не повинні бути занадто формалізованими або технологічно складними, що перешкоджає двосторонній дискусії); співробітництво та координація з інституційними користувачами, тобто міністерствами онлайн, є життєво важливим (незалежно від того, чи є використання порталом

добровільним, чи обов'язковим, повинні існувати довідкові бюро (панель техніко-логічної підтримки), можливості для навчання користувачів правилам поведінки на веб-сайті та легкодоступні поради); потрібно планувати безперервне просування для реалізації принципів загальної участі та конкретні кампанії для поточних консультацій каналами «е-участі» (мають бути створені посилання для зовнішніх джерел, таких як інтернет-ЗМІ та блоги) [218].

Додаткова інформація: www.osale.ee.

Координація та джерела фінансування: естонська Державна Канцелярія.

Посилена інформатизація суспільства й активний перехід до здійснення правочинів в електронному варіанті зумовили формування нової парадигми повністю цифрового суспільства в межах електронної держави. Зокрема в Естонії з травня 2008 р. за допомогою Інтернету Р. Нилвак з командою однодумців організував прибирання всієї території країни від сміття протягом одного дня. У цій акції взяло участь 50 000 добровольців, або 4 % від чисельності населення цієї країни. У 2009 р. Р. Нилвак вирішив організувати інтернет-спілкування 100 000 людей для збирання інформації щодо естонських проблем та мозкового штурму, спрямованого на їх вирішення. Акція називалася «Моя Естонія». Вдалося зібрати 11 000 добровольців, які в 544 майстернях думок обговорили найбільш актуальні проблеми. Це стало фундаментом для продовження роботи зі створення відкритого суспільства. 11 000 учасників мозкового штурму становлять 1 % населення Естонії. Вважається, що кожне суспільство має 1 % креативно мислячих людей, тому успішне проведення мозкового штурму — унікальний експеримент навіть для Євросоюзу [31, с. 38—39].

В Естонії нині відбувається відпрацювання унікального варіанта електронної демократії — перехід від представницької до прямої народної демократії. 75 % населення вже використовують Інтернет. Крім того працює проект комп'ютерної грамотності «Будемо разом» (естонською «Ole kaasas»). Усі, хто пройшов навчання, мають можливість придбати новий або старий комп'ютер за пільговою ціною, отримати доступ до Інтернету на вигідних умовах. При цьому орієнтовно 95 % громадян Естонії сплачують податки і декларують доходи через Інтернет, 98 % здійснюють електронні покупки. Усі операції із землею та нерухомістю проходять також в електронній формі. Запроваджена у 2000 р. електронна ідентифікаційна картка дає змогу оперувати банківськими рахунками, голосувати тощо [31, с. 38—39]. Тобто інформатизаційні процеси охоплюють сферу всього сус-

пільного життя, включаючи реформування системи публічної адміністрації, модернізацію інфраструктури, забезпечення прозорості та відкритості інформаційної сфери, підвищення комп'ютерної грамотності тощо.

І.4.4. Ісландія

В Ісландії віртуальне спілкування виявилось ефективним інструментом створення нового державного устрою. Новий Основний закон писався в мережі. Ісландці відмовились від традиційної моделі проведення формального конституційного референдуму, коли громадянам пропонують схвалити текст, підготовлений вузькою групою політиків. Вони вибрали 25 представників — раду, яка в Facebook готувала проект Конституції. Громадяни надіслали понад 370 пропозицій та тисячі коментарів [31, с. 8]. Ще більш яскравим прикладом здійснення громадського представництва через глобальну мережу можна вважати лише обрання Європейського єврейського парламенту. Зареєструвалося 200 тис. громадян, які обрали 120 парламентаріїв із понад тисячі кандидатів [31, с. 8]. Вибори відбулися через веб-сайт.

І.4.5. Італія

Італійська практика засвідчила неможливість запровадження електронної держави на умовах децентралізації за моделлю знизу—вгору, тому це потрібно враховувати й в аналогічних випадках. Так, у місті Болонья в січні-лютому 2002 р. проводився експеримент, коли було створено структуровану систему онлайн-дебатів у межах проекту «DEMOS» — інтернет-форум, який регулярно моніторився місцевими органами самоврядування. Причому було видано окрему постанову, згідно з якою місцеві органи влади мали активно використовувати поради громадян, відповідати на їхні запитання, а також на основі дописів виокремлювати та аналізувати нагальні проблеми. Трохи інша схема використовувалася в Модені, де замість форуму було створено систему листка новин (newsletter), на який громадянин підписувався, залишаючи свої персональні дані, і натомість отримував можливість постійно (регулярно) отримувати інформацію про плани міськради (або на поштову скриньку, або на мобільний телефон). Він також міг задавати питання електронною поштою з гарантією відповіді у законодавчо встановлений термін. Крім того було створено низку консультаційних центрів онлайн, а також проводились онлайн-опитування [31, с. 24—25].

Схожі ініціативи відбувалися й в інших італійських містах на рівні органів публічної адміністрації (локальних осередків) і представників громадянського суспільства (асоціацій чи неформальних організацій) (експеримент у Гроссето 2002 р.). Шляхом вирішення ситуації, яка склалася, було переформатування системи з урахуванням оновлення державної політики в цій сфері відповідно до практичних реалій. В Італії — до найбільш важливих ініціатив можна віднести ініціативу в Тоскані: закон «Про участь» (2006 р.) та ініціативу з регіонального планування, у якій передбачено багато проєктів у сфері ІКТ для підтримки електронної демократії.

І.Ч.Б. Латвія

У Латвії діє веб-сайт Латвійської державної політики, який розпочав роботу в 2001 р. Цільовою групою є спільнота державної політики, яку складають дослідники, аналітики, особи, що приймають рішення, неурядові організації, журналісти та всі небайдужі до розвитку Латвії. До передбачених завдань можна віднести підвищення якості державних політичних рішень в Латвії шляхом заохочення досліджень, заснованих на ухваленні рішень та участі громадськості. У межах реалізації цього проєкту передбачаються електронні дискусії, онлайн-консультації, зворотній зв'язок, електронні опитування, електронні агітації, блоги.

Цей проєкт є піонером онлайн-консультацій з громадськістю. По суті, це перший і найбільший онлайн-ресурс в Латвії у сферах демократичного розвитку, таких як громадянське суспільство, права людини, соціальна інтеграція, верховенство права, запобігання корупції, освіта та інформаційне суспільство. До того ж у межах цього проєкту реалізуються й спеціальні тематичні проєкти: Європейський розділ, особливості виборів тощо [223]. На веб-сайті представлено інноваційні інтерактивні інструменти. Матеріали, розміщені на ньому, зокрема, згадуються в рішеннях Конституційного Суду Латвії.

Додаткова інформація: [//www.politika.lv/en/354/](http://www.politika.lv/en/354/), <http://www2.providus.lv/public/26604.html> і providus@providus.lv.

Координація та джерела фінансування: Центр громадської політики PROVIDUS.

І.Ч.Г. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії

У Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії в 2002—2003 роках парламентська група з електронної демократії провела цікавий експеримент, у якому брали участь не лише виборча

комісія, а й найбільші академічні установи. У двох великих містах — Шеффільді та Сент-Олбансі відповідно три та дві виборчих дільниці надали можливість виборцям проголосувати через Інтернет. Із загальної кількості виборців цим правом скористалися 35 і 40 %. Причому явка підвищилася на 10 %, порівняно з минулими виборами, що вказує на позитивне ставлення громадськості до такої форми електронної демократії, хоча загальну оцінку експерименту дати важко [31, с. 24]. По суті, цей проект стосувався запровадження посадової особи з електронного представництва в межах програми «У здійсненні демократії», де консультування було своєрідним містком між владою та громадськістю щодо висловлювання позицій з державної політики у сфері електронної демократії.

І.4.8. Федеративна Республіка Німеччина

Першим масштабним проектом німецького парламенту, який дозволяв користувачам обговорювати законодавчі ініціативи онлайн, був www.elektronische-demokratie.de. Водночас він зазнав поразки, оскільки виникли технічні проблеми, коли спонсор, IBM, наполягав на застосуванні невідповідного забезпечення IBM-solutions, яке могло бути більш застосовуваним до бізнесу, аніж до інструментів електронної демократії; також не було передбачено ефект впливу пропозицій користувачів на законотворців [202]. З огляду на несприйняття публічною адміністрацією таких ініціатив з боку громадськості відповідний проект не можна було віднести до форм прямої електронної демократії.

Натомість гарним прикладом використання електронного урядування в межах реалізації електронної демократії у Федеративній Республіці Німеччина був проект-обговорення щодо перебудови Alexanderplatz у Берліні. Попри надмірну складність з технічного боку і позначення «інтелектуального» контенту, цей проект прозоро описував процедури щодо винесення пропозицій користувачами, які надалі обговорювалися на рівні публічної адміністрації. При цьому організовувалися робочі групи з метою узгодження позицій активістів.

Наразі у Федеративній Республіці Німеччина на підставі швейцарського (politik-digital.ch), французького (politique-digitale.fr), нідерландського досвіду (politiek-digitaal.nl) функціонує проект politik-digital.de, який є веб-сайтом журналістського спрямування, адресованим громадськості, зацікавленій у питаннях електронної демократії, електронного уряду та електронних споживачів. Цей проект вважається «соціальним програмним забезпеченням», оскільки на-

дає публічний простір в надзвичайно комерціалізованій онлайн-сфері, дозволяючи поєднати політиків і громадян шляхом використання онлайн-комунікацій; застосовується до ідеалів руху відкритого коду (тому вказаний проект перебуває на перехідному етапі до віднесення його до форм повністю прямої електронної демократії); створює нові форми залучення громадян до розбудови нового типу «базової мережі» для тих онлайн-спільнот, де не можна виразити свої політичні потреби; постійно вносить людську силу та інтелектуальну енергію в розвиток нових платформ і практик політичної комунікації онлайн [202].

Проте слід зважати на той факт, що у Федеративній Республіці Німеччина є серйозні проблеми з реалізацією таких проектів у сфері діяльності електронної держави, враховуючи відсутність координації з боку публічної адміністрації центрального рівня стосовно діяльності у сфері електронного урядування. В уряді відсутні безпечні стандарти якості у формі публічного обговорення законодавства. Досі простежується недостатність нейтрального та професійного інформування через веб, а також складнощі в розмежуванні «хорошого» і «поганого» контенту. Водночас politik-digital.de має великі перспективи розвитку, оскільки робить акцент на низькомасштабних і простих для прийняття рішеннях.

Додаткова інформація: <http://politik-digital.de/>.

Принагідно після успіху «піратів» у Швеції² «піратська партія» розпочала свою діяльність у Федеративній Республіці Німеччина з вересня 2006 р. У тому ж році «пірати» здобули лише 2 % голосів на німецьких виборах (однак, це було менше 5 %, необхідних, щоб отримати місце в німецькому парламенті). У цьому сенсі криза представницької демократії є складним завданням для суспільства в аспекті пошуку нових форм політичної участі й організації. Зараз одним із можливих рішень цієї проблеми є введення в обіг поняття «рідка демократія», як це було викладено Піратською партією в Європі.

Водночас успіхи «піратської партії» у Федеративній Республіці Німеччина та збільшення її членства в 2011 р. не може бути пояснено суто в контексті протестного голосування моди. Як правило, все одно здійснюватиметься традиційне голосування, але «пірати» використовують «рідкий» зворотній зв'язок, щоб доопрацювати документи з викладом позиції, як це роблять «пірати» в Італії [228]. «Рід-

² Партія Піратів (швед. *Piratpartiet*) — шведська політична партія, яка закликає оптимізувати чинну правову базу щодо інтелектуальної власності (авторського та патентного права), інформаційного права в частині забезпечення права особи на приватність, а також гарантувати відкритість і прозорість державних органів. Партія не визнає приналежності до будь-яких політичних блоків чи політичного крила.

кий» зворотній зв'язок вводить новий засіб комунікації між виборцями та делегатами, наводячи точні результати про те, що учасники хочуть, і може використовуватися для пропозицій чи імперативних вимог на основі організаційних вимог і законодавства [224]. Простіше кажучи, за допомогою цієї системи користувачі можуть призначати політиків, коментувати будь-які конкретні питання або формулювати подальші побажання щодо інших пропозицій.

І.4.9. Фінляндія

У Фінляндії електронні гроші вже становлять 2/3 коштів, які перебувають в обороті цієї скандинавської країни [31, с. 44].

Фінський форум Otakantaa.fi («Have Your Say»), що існує з 2007 р., орієнтований на громадян з реалізації завдань з участі й обговорення. Цей форум є єдиним фінським центральним урядовим онлайн-сервісом, який надає громадськості інформацію та забезпечує доступ до каналів, пов'язаних із прийняттям рішень в суспільстві. Otakantaa.fi розроблений, щоб взаємодоповнюватися з www.kansanvalta.fi, який є банком даних з питань демократії. Обидва онлайн-сервіси доступні всім та опубліковані на веб-сайті Міністерства юстиції Фінляндії [214]. Вони стосуються реалізації політики рівноправності в галузі меншин, гендерного та культурного різноманіття. Otakantaa.fi заохочує громадян, громадськість зокрема до анонімної участі в процесах прийняття рішень, а громадян та урядових чиновників центрального уряду до обговорення проектів на веб-сайті. Otakantaa.fi і Kansanvalta.fi призначені для всіх осіб і груп, зацікавлених у впливі на соціальне життя, які мають доступ до Інтернет. Причому з моменту запуску Otakantaa.fi залучив близько 6000 унікальних відвідувачів на місяць. Цей ресурс орієнтований на сферу послуг, спрямованих на виховання в громадян рівня компетентності в участі, а, отже на розширення їхніх прав і можливостей в напрямі реалізації активної громадянської позиції; підтримки демократичної участі та розширення взаємодії між державою та громадянським суспільством, а також на покращення якості прийняття рішень і розробку законодавства.

Додаткова інформація: www.otakantaa.fi.

І.4.10. Франція

У Франції розвинені форми прямої електронної демократії, які стосуються існування відповідної технологічної бази, економічних аспектів і високого рівня розвитку публічної сфери. Зокрема, розвиток

електронних сервісів пов'язаний з тим, що Франція має дуже добре розвинену електронну бюджетну систему (<http://www.impots.gouv.fr>), а також в обігу перебуває електронне посвідчення для медичного страхування Vitale. При цьому в 2006 р. також було введено електронні ID-картки CNIE (Carte Nationale d'Identité Electronique) у межах програми INES (Identification Nationale Electronique Sécurisée) [231]. Перспективи використання у Франції проектів у публічній сфері (<http://www.service-public.fr>), зокрема при забезпеченні електронної участі насамперед стосуються вдосконалення механізму застосування електронного підпису.

1.5. ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ

Основні засади існування електронної демократії в Україні регламентують Концепція розвитку електронного урядування в Україні, Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, План дій з впровадження в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий уряд» та ін. Відповідно до Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні електронна демократія — форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоуправління шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій [155]. Звідси електронною демократією потрібно вважати форму організації суспільства, за якої фізичні та юридичні особи, тобто люди та представники бізнесу, стають учасниками процесу публічного управління та державотворення, а також залучені до всіх процесів, що відбуваються в місцевому самоврядуванні, із використанням інформаційних і комунікаційних технологій.

При розбудові електронної демократії в Україні вагоме значення має соціологічна характеристика громадськості, яка становить основний важіль зрушень у бік формування електронної демократії. «Покоління Y» (покоління Пітера Пена) — люди, які народилися в 1983—2003 роках. Це покоління інформаційної цивілізації, для якої Інтернет і соціальні мережі — це дім, у якому воно живе. Це покоління практичне та розвивається одразу в кількох напрямках. Найчастіше люди покоління Y знаходять себе в бізнесі або державній службі. Саме ця категорія осіб активно використовує інструменти електронної демократії. Покоління Y не сприймають авторитарний режим. Для них важлива самореалізація, комфорт, освіта, самовдосконалення. Якщо вірити логіці теорії поколінь, то можна про-

гнозувати, що остаточний розрив із радянськими цінностями і підйом України слід пов'язувати саме з приходом до влади людей, що народилося між 1983 і 2003 роками [31, с. 41].

Тобто оновлення політичної та правової системи в Україні можливе на підставі активного використання різноманітних форм електронної демократії, у тому числі запровадження електронної форми діяльності уряду як повноцінного електронного сервісного бюро, яке може працювати двадцять чотири години на добу, а громадяни зможуть зручно спілкуватися з державними службовцями в будь-який час і в будь-якому місці. Тільки усуненням існуючих бар'єрів спілкування можна забезпечити можливість для громадян брати участь у вирішенні нагальних суспільно-політичних проблем на основі демократичних принципів. При цьому необхідно залучати електронні засоби комунікацій та бази даних, використовуваних для координації діяльності публічної адміністрації.

Історичні етапи формування та розвитку електронної демократії

В. Блінцова виокремлює основні «віхи» концептуалізації електронної демократії, які цілком можуть узгоджуватися з українськими реаліями. По-перше, кібернетична теорія систем, яка в політологічному вимірі знайшла своє вираження в таких теоріях, як комунікативна модель політичної системи (Д. Істон), інструментальна модель політичної системи (Г. Алмонд), теорія кібернетики як політичного управління (К. Дойч). По-друге, теорія комунікації М. Мак-Люена. Недарма саме на його честь було названо систему електронних мас-медіа — «Галактикою Мак-Люена», яка прийшла на зміну друкованим медіа «Галактики Гутенберга» [88]. По-третє, концепції, що поєднували теорії демократії та теорії комунікації: теорія теледемократії, теорія електронної республіки, теорія електронної демократизації М. Хагена, теорія медіатизації політики та появи нового правлячого класу — медіакратії (Г. Оберройтер), теорія кібердемократії та деліберативної демократії (Ю. Габермас) [15, с. 109].

Звідси залежно від сутності процесів, якими характеризувалося становлення електронної держави, можна виділяти такі історичні етапи формування та розвитку електронної демократії в Україні:

1. Підготовчий етап (1992—2001) — прийняття Конституції України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР; законів України «Про інформацію» від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР, «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 р. № 75/98-ВР, «Про Національну програму інформатизації»; указів

Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 серпня 2000 р. № 928, «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» від 17 травня 2001 р. № 325/2001 та ін.

2. Запровадження інституційно-функціональних основ діяльності електронної держави (2002—2003) — ухвалення законів України «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 р. № 852-IV, «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. № 851-IV, «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. № 1280-IV; постанов Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів законодавчої влади» від 4 січня 2002 р. № 3-2002-п, «Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади» від 29 серпня 2002 р. № 1302; указу Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» від 1 серпня 2002 р. № 683/2002 тощо.

3. Наближення до реалізації сервісних функцій електронної держави (2004—2013) — ухвалення законів України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р. № 2297-VI, «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI; постанов Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд» від 24 лютого 2003 р. № 208, «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 жовтня 2004 р. № 1378-2004-п, розпоряджень Кабінету Міністрів України «Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 21 листопада 2007 р. № 1035-2007-р, «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 13 грудня 2010 р. № 2250-р, «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 26 вересня 2011 р. № 1014-р та ін.

4. Суцільна інформатизація публічної адміністрації та приведення процесів українського суспільного розвитку у відповідність до європейських реалій цифрового суспільства (з 2014—дотепер) — ухвалення законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 27 березня 2014 р. № 1170-VII, «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення

та електронної петиції» від 2 липня 2015 р. № 577-VIII, «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу до публічної інформації у формі відкритих даних» від 9 квітня 2015 р. № 319-VIII, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення прозорості у сфері відносин власності з метою запобігання корупції» від 14 липня 2015 р. № 597-VIII (відкрито всі майнові реєстри), «Про відкритість використання публічних коштів» від 11 лютого 2015 р. № 183-VIII, «Про внесення змін до статті 28 Бюджетного кодексу України щодо доступу до інформації про бюджетні показники у формі відкритих даних» від 9 квітня 2015 р. № 313-VIII, «Про електронну комерцію» від 3 вересня 2015 р. № 675-VIII, «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики в сфері телебачення і радіомовлення» від 3 вересня 2015 р. № 674-VIII; постанов Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні» від 3 липня 2014 р. № 1565-VII, «Про проведення парламентських слухань на тему: «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України» від 25 листопада 2015 р. № 829-VIII; постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» від 21 жовтня 2015 р. № 835, «Деякі питання забезпечення запровадження електронного сервісу з проставлення апостиля» від 4 листопада 2015 р. № 890 тощо. Водночас необхідно зауважити, що Україна навіть на сучасному етапі лише наближається до порівняно давно сформованої правової бази та практики у сфері становлення цифрового суспільства в Європі.

Прямі форми електронної демократії на сучасному етапі

В Україні на сьогодні реалізовано такі базові елементи електронної демократії: прообраз електронного парламенту в аспекті забезпечення прозорості в частині опублікування законодавства на офіційному веб-сайті Верховної Ради України після реєстрації та прийняття нормативно-правових актів; електронний суд як чинний проект Єдиного державного реєстру судових рішень, ведення електронного документообігу між судовими установами, учасниками судового процесу та публічною адміністрацією щодо надсилання процесуальних документів електронною поштою учасникам судового процесу

та судових повісток у вигляді SMS-повідомлень; електронні публічні закупівлі (ProZorro); інші форми електронної демократії, що зумовлюють підвищення транспарентності процедур прийняття, опрацювання та реагування на забезпечення оперативного контролю та уможливлення ефективного застосування електронного цифрового підпису.

У цьому ракурсі потрібно згадати урядовий інформаційно-комунікаційний ресурс «Громадянське суспільство і влада» (веб-сайт), сервіси «Електронне анкетування» при органах публічної адміністрації, електронні портали («Електронна митниця», «Електронні закупівлі», «Єдиний державний портал адміністративних послуг»), Державну інформаційну систему електронних звернень громадян, автоматизовану систему «Єдине вікно подання електронної звітності», систему контактних центрів і телефонних «гарячих ліній», які працюють за принципом «єдиного вікна» та ін.

Публічна адміністрація на локальному рівні забезпечує формування та реалізацію різноманітних масштабних короткострокових пілотних проєктів, спрямованих на розв'язання прикладних завдань у межах нагальних проблем місцевого суспільно-політичного розвитку. Слід зауважити, що далеко не завжди при цьому спостерігається достатність фінансування, а також здійснення контролю з боку громадськості через механізм спостерігачів.

У 2013 р. відбувся перший національний конкурс впровадження проєктів у сфері електронного урядування, організаторами якого виступили: на державному рівні — Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України, Національний центр електронного урядування; від органів місцевого самоврядування — Асоціація органів місцевого самоврядування «Міста електронного урядування», Асоціація міст України; від інститутів громадянського суспільства — громадські організації «Подільська агенція регіонального розвитку», «Фонд розвитку міста Миколаєва», «Агентство розвитку приватної ініціативи». Конкурс проводився за трьома номінаціями: електронні інструменти управління територіальною громадою, електронні сервіси для громадян та електронна демократія. Переможцями номінації «Електронна демократія» стали: Чернівецька обласна рада — проєкт «Буковинський інформаційний прорив» (Інструменти зворотного зв'язку з громадськістю, управління сільськими територіями); виконавчий комітет Бердянської міської ради — проєкт «Впровадження в практику діяльності органів місцевого самоврядування елементів електронного урядування через розробку мобільної програми «Моя влада» (Встановлення зворотного зв'язку

з громадськістю); виконавчий комітет Кам'янець-Подільської міської ради — проект «Відкрита влада» (Інструменти зворотного зв'язку з громадськістю) [40].

По суті, в Україні поступово впроваджуються прямі форми електронної демократії, насамперед ініційовані громадськістю. Наприклад, проект «Відкрите місто» спрямований на забезпечення ефективної електронної взаємодії місцевої влади, громади та бізнесу при вирішенні актуальних проблем громади, який застосовано вже в 15 містах України [64]. Слід згадати й успішну діяльність громадського об'єднання «Електронна Демократія», наприклад, в аспекті подання процесуальних документів в електронному варіанті. Водночас в українських реаліях ці позитивні сторони здійснення електронної демократії навряд чи можна буде найближчим часом втілити в повному обсязі, якщо не буде запроваджено вкрай необхідну законодавчу базу, а також не вирішено гострі проблеми, які зараз стоять перед нашою державою, а саме: недостатня технологічна готовність державних органів, перебування їх на початковому етапі розвитку електронного уряду; низький пріоритет завдань і відсутність фінансування; неспроможність публічної адміністрації і відповідних спеціалістів забезпечити рівень впровадження.

Враховуючи викладене, М. Басараб зазначає, що «реальний конфлікт інтересів, а відтак і справжні розбіжності в прагматичній політичній діяльності потрібно шукати в процедурах суспільно-політичної взаємодії ... електронна демократія об'єднує громадян, бо через відкрите урядування реально сприяє зростанню їхньої ваги в адмініструванні держави. Разом із тим готовність до впровадження механізмів електронного урядування є найкращим тестом на відповідність (або невідповідність) правлячих еліт. Критерієм релевантності будь-якої пропозиції сучасного політичного суб'єкта суспільству є процедурний, а не номінально-ідейний її вимір. Бажаючи поліпшити умови свого життя, громадянське суспільство повинне нав'язувати владним елітам обговорення власне механізмів, а не декларацій, за допомогою яких людина поступово інтегруватиметься в систему урядування державою» [14]. У цьому контексті електронна демократія стосується насамперед повноцінної реалізації права особи на управління державними справами та формування чіткого та дієвого переліку засобів його реалізації, введення інструментів безпосередньої участі та підзвітності публічної адміністрації інтересам особи.

Саме тому в українських реаліях необхідно забезпечити програмно-інституційні механізми гарантування реалізації функціональних задач; вирішити питання консолідації в межах електронної держави

різноманітних проектів-проявів електронної демократії залежно від основоположних засад діяльності у відповідній сфері, стандартизації та технічного нормування на рівні окремих суб'єктів публічної адміністрації та загальнодержавному рівні загалом; оптимізації всіх інформатизаційних процесів в електронній державі відповідно до вимог інформаційної безпеки та новітньої європейської практики; введення інновацій в електронний документообіг, інших форм електронної демократії у вигляді багатофункціональних порталів, орієнтованих на потреби користувачів. При цьому слід враховувати інфраструктурні, матеріально-технічні та інформаційно-комунікаційні, культурологічні виміри еволюційної парадигми таких систем щодо формулювання компетенції, визначення стандартів поведінки, ефективності діяльності, якості послуг тощо.

2.1. СУТНІСТЬ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ

У контексті запровадження цифрового суспільства в Україні істотне значення має врахування як загальних підходів щодо реформування урядування взагалі, так і вдосконалення специфічних рис діючої на теренах нашої держави моделі електронного урядування. Зараз на рівні доктрини та правозастосовної практики почали активно використовувати поняття урядування, поряд з адмініструванням, управлінням та іншими суміжними юридичними та загальнофілософськими категоріями. Причому електронне урядування є похідним від зазначеного вище поняття урядування.

Як вказує Д. Кеттл, урядування є способом опису зв'язків між урядом і його ширшим середовищем — політичним, соціальним та адміністративним. Застосування електронних каналів зв'язку означає лише взаємодію між державою, громадянами та бізнесом, а також внутрішню діяльність уряду щодо спрощення та вдосконалення демократичних, управлінських і господарських аспектів урядування [221]. Н. Драгомирецька зазначає, що електронне урядування — це поєднання електронного уряду з електронною демократією, зокрема застосування інформаційно-комунікаційних технологій для прискорення демократичних процесів [41].

Звідси електронне урядування постає в загальному сенсі як форма організації публічного управління, яка завдяки широкому застосуванню інформаційно-комунікаційних технологій сприяє підвищенню ефек-

тивності, відкритості та прозорості діяльності публічної адміністрації, наданню в дистанційному режимі комплексу адміністративних послуг для людини, суспільства, держави та бізнесу. Суть концепції електронного урядування полягає в додаванні до концепції електронного уряду такої юридичної категорії, як залучення громадськості, приватного сектору та неурядових організацій в процеси управління.

Електронне урядування — це міжнародне явище, яке стосується всіх публічних органів — центральних, регіональних і місцевих. Зміни щодо запровадження цифрового суспільства впливатимуть і на потенціал національного та міжнародного економічного процвітання (з урахуванням ролі публічних органів у забезпеченні підтримки, моніторингу, регулювання та надання послуг комерційному сектору). До того ж застосування механізму електронного урядування дозволяє впорядкувати діяльність громадянського суспільства в публічній сфері [236].

Відтак постає питання про те, чи дійсно електронне урядування можна розглядати в двовимірному сенсі з цілями за кожним із таких вимірів. У цілому, якщо розглядати взаємодію електронного уряду з громадянським суспільством, то зважаючи на глобальний та транс-кордонний характер останнього, можна вести мову й про аналогічний характер електронного урядування. При цьому соціальна, економічна та політична концепції матимуть найбільший вплив: інструменти електронного урядування можуть сприяти становленню демократичної процедури взаємодії влади та громадськості, задоволенню потреб та інтересів громадянського суспільства, забезпеченню економічного розвитку як на світовому, так і на внутрішньому ринку кожної конкретної країни.

У цьому контексті на рівні ЮНЕСКО було заявлено такі цілі електронного урядування: вдосконалення внутрішніх організаційних процесів управління; краще надання інформації та послуг; збільшення прозорості уряду для запобігання корупції; зміцнення політичної надійності та підзвітності; просування демократичної активності через участь громадськості та консультації [194]. Враховуючи викладене, необхідно зазначити, що на глобальному рівні цілі електронного урядування кореспондують з кібернетичною та синергетичною моделями управління системами за напрямом внутрішньої організації управлінських процесів, з інформаційним складником стосовно забезпечення відкритості та прозорості державних органів, з інструментально-функціональним підходом розуміння громадськості в аспекті формування та реалізації державної політики за участі цього інституту громадянського суспільства та/або поглиблення соціальних структур. Принагідно на глобальному чи транс-

кордонному рівнях цілі електронного урядування значною мірою стосуються врахування якісного характеру діяльності публічної адміністрації, посилення громадянської залученості, оновлення процедур, форм, методик та інструментів здійснення публічного управління (електронного урядування) в цифровому середовищі, удосконалення сервісного складника в діяльності влади.

За визначенням ЮНЕСКО, електронне урядування є використанням публічним сектором інформаційно-комунікаційних технологій з метою підвищення якості інформації та послуг, заохочення участі громадян у процесі прийняття рішень і забезпечення більшої підзвітності, прозорості й ефективності рішень уряду. Електронне урядування містить нові стилі керівництва, нові способи обговорення та прийняття політичних рішень та інвестицій, нові шляхи доступу до освіти, нові способи врахування позицій громадян і нові способи організації та надання інформації та послуг. Електронне урядування зазвичай розглядається як більш широке поняття, ніж «електронний уряд», оскільки воно може викликати зміну в способі пов'язаності громадян з урядами й один з одним. Електронне урядування може породжувати нові концепції громадянства як щодо потреб, так і обов'язків громадянина. Його завданням є залучення, включення та розширення прав і можливостей громадянина [242].

Стосовно конкретних країн дворівнева система цілей електронного урядування спускається на нижчий щабель, хоча й враховує основоположні цілі глобального чи транскордонного спрямування в діяльності електронної публічної адміністрації. У цьому сенсі застосування інформаційно-комунікаційних технологій спрямоване на забезпечення належного, якісного й ефективного здійснення публічного управління в межах насамперед внутрішньої, але й зовнішньої політики держави: у сферах правової політики; політики внутрішніх справ; політики місцевого та регіонального розвитку; фінансової, економічної, промислової, агропромислової політики; політики праці та соціальної політики; інфраструктурної, освітньо-наукової політики; політики охорони здоров'я та екологічної політики; культурної та спортивної політики; зовнішньої політики.

На національному та регіональному рівнях відповідно до Концепції розвитку електронного урядування в Україні електронне урядування — форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-комунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [152]. У цьому сенсі, на думку С. Кузнецова, електронне уряду-

вання виступає як засіб надання інформації та надання вже сформульованого набору державних послуг громадянам, бізнесу, іншим гілкам державної влади та державним чиновникам при мінімізації взаємодії між державою та заявником, коли максимально використовуються інформаційні технології [81].

При цьому потрібно враховувати той факт, що національні (регіональні) цілі електронного урядування повинні бути нерозривно пов'язані з демократичними цінностями та ідеалами, визначаючи координаційну роль публічної адміністрації у випадку існування реальної та ефективної взаємодії з представниками громадянського суспільства. Тоді можна вести мову про те, що електронне урядування спирається на принципи правової держави та демократичні цінності. В інших випадках цілком не виключено або суто декларативне проголошення аналогічних високо правових цілей електронного урядування, або відверто буде оголошено авторитарний характер державного управління в цілому, а тому і його електронного формату. Водночас на рівні доктрини зазвичай акцентують увагу на першій з описаних ситуацій та не враховують девіації у вигляді викривлення правової реальності відповідно до вказаних випадків за другою ситуацією.

Зокрема, М. Марголіс і Дж. Морено-Ріано зазначають, що електронне урядування орієнтоване на демократичні процеси. У нинішній системі управління сутність демократичного електронного урядування тісно пов'язана з процесами взаємодії різних державних учасників. Уряд як координуючий орган діє в демократичній системі, і громадяни та інші учасники, що мають демократичні права, виражають свою волю та задовольняють власні інтереси у формальних системах, заснованих на демократичних принципах. Зрозуміло, що учасники, особливо представники громадськості, можуть зробити багато чого за межами офіційних установ, і ця діяльність також формує модель демократичного управління. Наприклад, практика свідчить, що інтерактивні твердження, інтернет-форуми, мобільні сервіси можуть впливати на суспільство та процеси взаємодії з державними органами. Вони не є офіційними публічними заявами, утім становлять громадянський активізм [225, с. 78].

Тобто реалії інформаційного суспільства пов'язані з процесами публічного управління за напрямом його адаптації до нових реалій цифрового суспільства, віртуального простору, електронної демократії. До того ж присутність онлайн, сервісна доступність (у тому числі на локальних рівнях) і «зріла» доступність (цільовий характер послуг, які надаються електронною публічною адміністрацією, зокрема електронним урядом), інтеграційні тенденції багатоканальність, процесуально-технологічна інтеграція тощо) визначають теле-

ологічні характеристики електронного урядування. Акцент тоді зміщується на активну та пасивну взаємодію, інфраструктурні питання (поширеність і забезпечення можливостей), простоту процедури і відкритість з боку влади.

Електронне урядування, стверджують дослідники В. І. Мишишин та П. І. Жежнич, — це форма організації державного управління, за якою відбувається активна взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, із суспільством, людиною та бізнесом за допомогою інформаційно-комунікативних технологій [93, с. 165]. Тому електронне урядування — це також адаптація державного управління до умов інформаційного суспільства, сутність якого полягає в налагодженні взаємодії органів державної влади й місцевого самоврядування між собою, з громадянами та бізнесом за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

По суті, електронне урядування слід розуміти як, по-перше, аналог бізнес-моделі, прийнятої підприємницьким сектором та адаптованої до сучасних потреб, сутність якої полягає в отриманні конкурентних переваг завдяки реалізації таких заходів, як безперервний процес удосконалення, зосередження уваги на основних повноваженнях публічної адміністрації та реорганізації її внутрішніх адміністративних процесів. По-друге, це використання широкого спектра інформаційно-комунікаційних технологій під час здійснення публічного управління в традиційному значенні.

Пріоритети запровадження електронного урядування зумовлені предметом адміністративного права та визначаються через співвідношення державного управління, публічного управління та регулювання, а також публічного адміністрування. Так, дослідження сутності предмета адміністративного права потрібне з огляду на можливість виділення кола відносин, що повинні регулюватися нормами цієї галузі права, і відмежування від інших новітніх комплексних галузей права, які перебувають на стадії свого становлення. При цьому необхідно наголосити на тому, що в аспекті визначення галузевої приналежності такого інституту (підгалузі), як електронне урядування потрібно враховувати як адміністративну (публічно-правовий), так і інформаційну сторони (подвійна правова природа). Принагідно слід зауважити, що критерієм для висвітлення новаторського характеру сучасної людиноцентристської доктрини предмета адміністративного права є еволюційна концепція впливу доктринальних позицій, що полягає у викладі поступової зміни положень про сутність предмета цієї галузі права з урахуванням зумовлюючих чинників і впливу теоретичних конструктів на новітню парадигму відповідних суспільних відносин.

2.2. ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У СФЕРІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ

Новітня європейська практика у сфері електронного урядування зорієнтована на оптимізацію порядку доступу до публічної інформації, створення умов для оперативності реалізації функцій публічної адміністрації, запровадження єдиної юрисдикції щодо транзакцій в межах розподіленої бази даних, яка реалізується в криптовалюті «Bitcoin».

2.2.1. Естонія

В Естонії розвинена практика застосування єдиної юрисдикції щодо транзакцій в межах розподіленої бази даних, яка реалізується в криптовалюті «Bitcoin» (blockchain). Таку прогресивну практику вже запроваджено щодо децентралізованого проекту управління «Bitnation», у якому запропоновано застосовувати blockchain-ідентифікатори та дебетові Bitcoin-картки біженців, а також імплементувати електронне громадянство (e-Residency) (зокрема, державні нотаріуси надаватимуть громадянам нотаріальні послуги в електронному варіанті) [187]. Це сприятиме оптимізації та пришвидшенню ведення господарської діяльності, спростить процедуру посвідчення особистого чи сімейного статусу тощо. Елемент безпеки полягає в тому, що такі послуги надаються в межах транскордонної публічної бази даних з розподіленою та незмінною природою. Відтак, забезпечується ще й децентралізація публічної адміністрації, у тому числі щодо надання адміністративних послуг. Що ж до біженців, то це дозволяє на транскордонному рівні визнати окрему суверенну blockchain-юрисдикцію, не прив'язану до територіальних кордонів держав, що сприятиме більш якісному гарантуванню основоположних прав і свобод цієї категорії осіб на основі протоколу з відкритим вихідним кодом.

Зважаючи на всі перераховані вище переваги blockchain-юрисдикції, для України актуальним є здійснення публічного управління з урахуванням переваг послуг DIY, зокрема щодо екстреного реагування на запити внутрішньо переміщених осіб чи осіб, які перебувають в зоні АТО. Визнання такої юрисдикції дозволить посвідчувати правочини, видавати індивідуальні та адміністративні акти тощо. До того ж у цій системі вже закладено фундамент у вигляді безпечної аутентифікації ідентичності онлайн, що дозволить вільно й оперативно обирати потрібні адміністративні послуги на місцевому рівні (належної якості, дешево та без урахування прив'язки до державних кордонів). Гарантією є визнання на світовому рівні законності правочинів (правового статусу особи).

2.2.2. Швейцарія

У Швейцарії робиться акцент на цілодобовому доступі до публічної інформації, запровадженні засад оперативності та дистанційного характеру роботи публічної адміністрації насамперед через відсутність черг задля отримання адміністративних послуг і налагодження співпраці з представниками приватного сектору (бізнес-структурами). У Швейцарії, як і в Україні, відповідно до схваленої в 2015 р. Федеральною радою Конвенції про Національну стратегію кіберадміністрації поточна фаза реалізації стратегії кіберадміністрації спрямована на створення електронного посвідчення особи, а серед найбільш важливих векторів роботи — можливість на всіх інституційних рівнях повідомляти електронним шляхом про зміну адреси та електронне оформлення податкового відрахування з ПДВ для комерційних компаній [244]. Така заявлена мета, квінтесенцією якої є запровадження єдиного електронного посвідчення особи, має бути реалізована в Швейцарії до 2020 р. В Україні ж у зв'язку з уведенням в обіг біометричних паспортів (ID-картки) також слушною видається ідея дистанційного забезпечення реалізації компетенції публічної адміністрації (щодо видання актів публічної адміністрації, сплати податків резидентами та нерезидентами, введення електронного паркувального абонементу з боку органів місцевого самоврядування тощо).

Окремої уваги заслуговує аспект фінансування проведення вказаної реформи. Так, у Швейцарії Національна стратегія кіберадміністрації фінансується Конфедерацією і кантонами в рівних частках на загальну суму, що становить 5 000 000 франків на рік (бюджет на 2016—2019 роки довелося вдвічі скоротити, а в межах кредиту на потреби економічного розвитку парламент схвалив виділення коштів на суму 17 700 000 франків на найближчі чотири роки) [28]. Саме такий бюджет проекту дозволить створити єдине вікно для малих і середніх підприємств. Для України ж практика надання кредитів чи грантів на запровадження реформ у сфері електронного урядування є вкрай актуальною, зважаючи на складну політичну та соціально-економічну ситуацію. Принагідно в разі існування достатнього грошового забезпечення щодо запровадження електронної картки як основи безконтактної взаємодії між публічною адміністрацією та громадськістю можливе зведення особистого спілкування між ними до нуля, що кореспондує з провідною європейською практикою (зокрема, австрійським і французьким досвідом).

Отже, при визначенні перспектив електронного урядування з боку публічної адміністрації необхідно орієнтуватися на формуван-

ня ієрархічної структури її органів з урахуванням чіткого перерозподілу компетенції між ними. Важливим аспектом є запровадження транскордонних моделей здійснення публічного управління з гарантуванням безпечного зберігання даних і визнанням на світовому рівні результатів правочинів (правового статусу особи). Для України можна було б використовувати ефективну практику Швейцарії та Естонії, які з огляду на простоту та економність можуть бути швидко реалізованими в чинних політичних і соціально-економічних умовах державотворення в країні.

2.3. ЗОВНІШНІЙ ПРОЯВ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ

Механізм електронного урядування має триєдину структуру: доступ до публічної інформації як передумова електронного урядування; електронні петиції як основний інструмент електронного урядування; електронні адміністративні послуги як результат здійснення електронного урядування.

2.3.1. Доступ до публічної інформації як передумова електронного урядування

З часу ухвалення Закону України «Про доступ до публічної інформації» відбулися дві суттєві зміни законодавства в цій сфері. Запропоновані нововведення стосуються збільшення прозорості в діяльності публічної адміністрації шляхом узгодження правових режимів формування й обігу інформації з відкритим та обмеженим доступом (скасування грифів «Для службового користування» на рівні органів місцевого самоврядування, створення умов для доступу до (проектів) нормативно-правових актів публічної адміністрації всіх рівнів, до генеральних планів населених пунктів, детальних планів території тощо), юридичної відповідальності за правопорушення, які посягають на встановлений законом правовий режим публічної інформації; запровадження механізму доступу до публічної інформації у формі відкритих даних.

Йдеться про закони України, якими внесено зміни до зазначеного вище Закону, а саме: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 27 березня 2014 р. № 1170-VII [132] та Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу до публічної інформації у формі відкритих даних» від 9 квітня 2015 р. № 319-VIII [131]. У цілому процедуру проведення цих ре-

форм можна вважати позитивною, але потрібно враховувати повільне узгодження нормативно-правових актів підзаконного рівня з відповідними приписами.

Об'єктивними обставинами існування правовідносин у сфері доступу до публічної інформації як передумови електронного урядування потрібно вважати юридичні категорії, що вказують на умови, за яких відбувається реалізація цих правовідносин, особливості судового захисту суб'єктивних прав, свобод, інтересів, а також визначення юрисдикції, специфіки реалізації повноважень фізичними особами, юридичними особами приватного права, публічною адміністрацією, єдності застосування та тлумачення законодавства та підзаконних актів, правильності застосування норм права.

Визначення юрисдикції правовідносин у сфері доступу до публічної інформації

Важливим питанням використання інструменту доступу до публічної інформації як передумови електронного урядування є з'ясування сутності юрисдикції таких відносин. Це пов'язано з тим, що наразі спостерігається перехід до транскордонної взаємодії суб'єктів публічної адміністрації як між собою, так і з громадськістю, але водночас зберігається жорстка локалізація окремих електронних сервісів, пов'язаних із потребами конкретної територіальної громади. У європейській практиці, зокрема за підходами Європейського суду з прав людини, юрисдикція як юридична категорія стосується територіального аспекту, питання застосування правових норм, врахування сутності та змісту відносин.

У практиці Європейського суду з прав людини щодо *критеріїв визначення юрисдикції* доцільно дотримуватися сфери дії влади на визначеній території з огляду на положення правових норм, на межі дії *ratione personae, materiae et loci*, принципи, сутність і зміст правовідносин (врахування територіального аспекту, застосування правових норм). Відтак, простежується телеологічна, змістовна та територіальна прив'язка до відносин (спору), який підпадає під конкретну юрисдикцію.

Так, територіальні характеристики юрисдикції дозволяють встановити факт легального порядку здійснення владних повноважень на конкретній території (акцент робиться на формально-юридичні юрисдикційні положення). Наприклад, у справі «Yonghong v. Portugal» від 25 листопада 1999 р. Європейський суд з прав людини сформулював позицію, відповідно до якої механізм Конвенції надає державі можливість поширити Конвенцію на території, за зовнішні зносини яких вона несе відповідальність, у результаті чого питання, що сто-

суються цих територій, належать до юрисдикції заінтересованої Високої Договірної Сторони [173]. У справі «*Plașcu and others v. Moldova and Russia*» від 8 липня 2004 р. Європейський суд з прав людини зазначив, що поняття «юрисдикція» в значенні ст. 1 Конвенції не обмежується межами національної території Високих Договірних Сторін. Може виникати й у зв'язку з діями їхньої влади, що має наслідки й поза межами їх території. Сторона фактично контролює райони, що знаходяться за межами її національної території. Зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод, що передбачаються Конвенцією, ґрунтується на факті такого контролю, незалежно від того, як він здійснюється — безпосередньо, із використанням збройних сил або через підлеглу місцеву адміністрацію [172].

Питання застосування правових норм у практиці Європейського суду з прав людини втілено в аспекті меж дії *ratione personae*, *materiae* et *loci*, принципів, сфери дії нормативно-правових, у тому числі, міжнародних, актів, не враховуючи види норм і конкретних заходів. Наприклад, у справі «*Affaire Parti Communiste Unifié de Turquie et autres c. Turquie*» від 30 січня 1998 р. сформульовано підхід, що норма встановлює межі дії Конвенції *ratione personae*, *materiae* et *loci*. Однак вона не проводить жодної відмінності між видом норм чи конкретних заходів і не виводить зі сфери дії Конвенції ніяку сторону, що знаходиться під «юрисдикцією» держав-учасниць. Вищезазначені держави відповідають за дотримання ними Конвенції своєю «юрисдикцією» в цілому, яка часто здійснюється, перш за все, через Конституцію [171] (п. 29). Так, інституціональний та політичний устрій держав-учасниць Конвенції повинен враховувати права та принципи, закріплені в Конвенції. При цьому застосуванню можуть підлягати як конституційні норми, так і прості норми закону [171] (п. 30).

Підхід Європейського суду з прав людини щодо врахування сутності та змісту відносин відображений, зокрема, у згаданій справі «*Plașcu and others v. Moldova and Russia*», де зазначено, що для встановлення юридичного характеру необхідно не тільки розглядати найменування, а й спробувати визначити сутність змісту [172]. По суті, за підходами Європейського суду з прав людини щодо юрисдикції як юридичної категорії необхідно враховувати владний аспект діяльності публічної адміністрації, локалізацію (територію, на яку поширюються владні повноваження), сутність і зміст правовідносин. Водночас на етапі зміни парадигми інформаційного суспільства потрібно враховувати той факт, що територіальний аспект юрисдикції відносин у сфері доступу до публічної інформації як передумови електронного урядування може мати сенс виключно на локальному рівні, а для транскордонних транзакцій, у тому числі у blockchain-

юрисдикції, такі межі «розмиваються», що зумовлює необхідність керуватися телеологічною та змістовною прив'язкою до відносин (спору), який підпадає під конкретну юрисдикцію.

До об'єктивних обставин існування правовідносин у сфері доступу до публічної інформації як передумови електронного урядування належать онтологічні характеристики (правовідносини у вказаній сфері, які є предметом регламентації нормами публічного права); функціональний аспект (учасники цих відносин повинні здійснювати публічні повноваження); інструментальний підхід (усі без винятку учасники правовідносин застосовують на власний розсуд, згідно із приписами національного законодавства публічні (адміністративні) інструменти).

Критерії юрисдикції при цьому є ознаками, які беруться за основу визначення належності правовідносин (спору) у сфері доступу до публічної інформації на підставі вимог законодавчих і підзаконних актів, судової практики та доктрини, які є мірилом істинності та відповідності об'єктивній дійсності. У такому разі враховуються онтологічні, гносеологічні та методологічні складові правового механізму визначення юрисдикцій: сутність правовідносин (спору); динамічні аспекти з'ясування юрисдикції (теоретико-практичний рівень); методи її визначення. У цьому контексті діють такі розмежувальні орієнтири: суб'єктний склад учасників; онтологічні характеристики, пов'язані з сутністю спору; легальний критерій; причинно-наслідковий зв'язок; судова практика. Звідси потрібно вказати, що публічність юрисдикції відносин доступу до публічної інформації можна встановити за фактом існування *публічного інтересу*.

Публічний інтерес у сфері доступу до публічної інформації потрібно розуміти як мотиваційне становище й об'єктивне вольове ставлення індивіда, групи індивідів, суспільства в цілому (соціальних суб'єктів, які беруть участь у різних суспільних відносинах і взаємодіють з іншими особам) до явищ і предметів навколишнього середовища, пов'язаних із необхідністю отримати доступ до публічної інформації в межах електронного урядування, що не залежать від волі суб'єкта(-ів), джерелом яких є об'єктивно існуючі соціальні потреби та шляхи їх задоволення так, щоб уможливити реальне використання предмета правовідносин у цій сфері.

Причому обсяг поняття публічного на різних історичних етапах був неоднаковим. У докласичних науках публічне тлумачилося як загальний інтерес, що є більш широким, ніж приватний, пов'язаний з конкретною особою (Стародавній Рим). У період модерну йшлося про існування публічного інтересу в публічному праві або в системі права в цілому (Р. Ієринг, К. О. Неволін). У постмодерн на теренах країн

пострадянського простору публічний інтерес насамперед ототожнюється з державним. За часів незалежної України, з 1995 р., поняття публічності в суспільстві не звужується лише до державних інтересів, а охоплює також спільні інтереси людей як інтереси різного виду товариств, об'єднань (зокрема й територіальних), інтереси колективної самоорганізації та саморегулювання й самоуправління [176].

У контексті викладеного правовідносини у сфері доступу до публічної інформації є передумовою електронного урядування при одночасному існуванні таких критеріїв: правовідносини мають бути публічно-правовими (адміністративними); суб'єктний склад — присутність публічної адміністрації (суб'єкта владних повноважень); здійснення конкретного виду діяльності у вигляді публічного управління; законодавче підґрунтя — регулювання як адміністративним, так і законодавством, яке в собі вміщує норми публічного права в цілому; існування адміністративного права щодо вибору правила поведінки через звернення до суб'єкта публічної адміністрації (елемент публічності).

Підвищення прозорості діяльності публічної адміністрації в частині здійснення електронного урядування

У ракурсі підвищення прозорості діяльності публічної адміністрації в частині здійснення електронного урядування потрібно звернути увагу на такі базові характеристики, як функціонування інформаційних порталів, реєстрів і баз даних. Цей блок питань стосується як технологічно-управлінських, так і суспільно-політичних аспектів. Передусім ідеться про здійснення публічного управління, що спирається на засади прозорості та відкритості, у межах технологічного середовища з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Попри це трапляються випадки, за яких влада не завжди готова дотримуватися зазначених постулатів повною мірою. Тоді ініціативні громадяни самостійно шукають шляхи отримання доступу до публічної інформації (водночас нерідко й до тієї, яка має обмежений доступ, але є суспільно необхідною та корисною) і надання її широкому колу громадськості. Незважаючи на більш-менш усталену практику забезпечення реалізації їхнього правового становища за кордоном, на національному рівні практично не існує відповідного рівня регламентації діяльності викривачів. Відтак, часто мають місце спори, пов'язані із забезпеченням права особи на доступ до публічної інформації. При цьому в Україні в межах різних видів судової юрисдикції немає усталеної практики взяття до розгляду та вирішення по суті поставлених у позовних заявах питань.

Функціонування інформаційних порталів, реєстрів і баз даних

Наразі в українських реаліях здійснення електронного урядування найбільш практично орієнтованим і розвиненим є функціонування інформаційних порталів, реєстрів і баз даних. Наприклад, з 4 грудня 2015 р. на офіційному веб-сайті Верховної Ради України на виконання плану реалізації пріоритетних заходів із забезпечення більшої прозорості, відкритості та підзвітності цього державного органу розпочав свою роботу у тестовому режимі новий сервіс «Відкриті дані» [98]. Цей проект має широкий арсенал інструментів забезпечення реалізації пасивного права на доступ до публічної інформації, а також дозволяє подавати запити, брати участь у прийнятті рішень парламентом (для цього з електронного урядування вводиться поняття «якісних публічних послуг»). Важливо, що й представники міжнародної спільноти, й українські громадські активісти зацікавлені в належному впровадженні цього сервісу на практиці. Йдеться про відповідну кооперацію Верховної Ради України, Програми Розвитку ООН (UNDP) і Громадянської мережі ОПОРА.

На національному рівні успішно діють також інші реєстри, зокрема: інструменти електронного урядування для українців (колекція посилань) [65]; відкриті бази даних про діяльність публічної адміністрації («Помічники народних депутатів. Відкрита база даних помічників народних депутатів України створена на основі офіційної інформації Апарату Верховної Ради України» [120]; «Дізнайтесь УСЕ про свого депутата. Рух ЧЕСНО контролює діяльність та оцінює доброчесність народних депутатів. Тут ми публікуємо результати перевірки кожного нардепа» [39]; «Борьба с неправдивой информацией о событиях в Украине» [16]; «Перевірка стану оформлення паспорта для виїзду за кордон» [109]; офіційний портал публічних фінансів України [107]; Міністерство інфраструктури України — відкриті дані [95]); соціальні сервіси (інтерактивні мапи та відкриті дані про умови життя [66], «E-CITY — актуальні проблеми» [205]); Єдиний державний реєстр судових рішень [50]. Із наведеного переліку простежується, що доступ до публічної інформації у формі відкритих даних насамперед потрібен для налагодження співробітництва між публічною адміністрацією і громадськістю та для забезпечення реалізації концепції соціальної держави в Україні.

З метою оптимізації забезпечення доступу до публічної інформації у формі відкритих даних на національному рівні необхідно розробити мережу сервісів за всіма сферами державної політики, а також тих, які потребують усі верстви населення (на підставі даних соціологічних досліджень). Важливо, щоб така мережа могла бути інтегрована в транскордонний європейський простір з метою забезпе-

чення впровадження blockchain-юрисдикції та надання комплексних сервісів на наднаціональному рівні.

На регіональному рівні сервіси для створення умов для доступу до публічної інформації є набагато численнішими, але не настільки масштабними. Серед прикладів наведених ініціатив можна згадати такі: комплексні сервіси, зокрема єдина платформа «Моє місто» [97] (Одеса), сервіси Київської міської державної адміністрації (е-місто, відкритий бюджет) [164] (Київ), електронні сервіси та прозорий офіс [48] (Вінниця); сервіси інформаційної спрямованості, наприклад, облік публічної інформації [102] (Київ), Одеський портал відкритих даних [105] (Одеса); житлово-комунальні інфраструктурні сервіси, зокрема кадастр Києва [67] (Київ), база комунальної власності [11] (Київ), перевірка законності будівництва [108] (Київ), сервіс «Мій будинок» [94] (Київ), «KYIV BUILDINGS HISTORY. Карта будівель Києва з датами будівництва» [222] (Київ); дорожньо-транспортні інфраструктурні сервіси, такі як служба оперативної дорожньої інформації м. Києва [169] (Київ), мобільний додаток Rozklad.in.ua щодо розкладу транспорту [239] (Вінниця), «Карти — поточні роботи (депутати, громадські ініціативи)» [69] (Київ), карта аварій [68] (Київ); соціальні сервіси, наприклад, пошук дошкільного навчального закладу [125] (Київ). Така диверсифікація та локалізація сервісів є доцільною, зважаючи на необхідність врахування публічного інтересу членів конкретної громади. У зв'язку з цим, стає можливим інформаційне, інфраструктурне, соціально орієнтоване, освітньо-наукове та ін. оновлення програм розвитку відповідного адміністративно-територіального осередку.

Отже, регіональну мережу сервісів потрібно уніфікувати шляхом розробки єдиного стандарту комплексних багатоканальних сервісів, а залежно від потреб представників кожної окремої громади — специфічних сервісів, які задовольнятимуть локальний публічний інтерес (насамперед за інформаційною, інфраструктурною та соціальною спрямованістю). Додатково слід розробити нормативно-правову базу підзаконного рівня щодо типового стандарту забезпечення доступу до публічної інформації у формі відкритих даних на регіональному рівні.

2.3.2. Застосування електронних петицій

Інструментів і практик звернення до державних органів в електронному варіанті безліч. Електронна петиція висвітлює реальну проблему, має на меті підказати шляхи її вирішення. Перевагою є можливість направити енергію протесту в іншу форму (в електронну).

По суті, для влади електронні петиції — це теж «важливий інструмент, адже так можна побачити, що насправді цікавить, турбує мешканців, тому завдяки ініціативності ... та добрій волі влади є шанс стати локомотивом електронного урядування, хоча б в частині електронної демократії в області та країні» [183]. Водночас не виключені й маніпуляції, у тому числі з боку влади, та інші ризики. Потрібно зауважити, що цей інструмент електронного урядування з'явився в Україні нещодавно, після ухвалення Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції» [133] від 2 липня 2015 р. № 577-VIII. До цього правове регулювання у вказаній сфері було хаотичним і не враховувало реальну можливість звернутися до публічної адміністрації в електронному варіанті.

Основною функцією інструменту електронних петицій є початок легітимних дискусій, включення в діалог. В Україні електронні петиції зараз активно використовуються як альтернативний спосіб налагодити ефективну співпрацю з публічною адміністрацією.

Конституційно-правова природа електронних петицій

Право на звернення є конституційним. Згідно зі ст. 40 Основного Закону України «[у]сі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» [75]. При цьому в Конституції України не встановлено жодних обмежень щодо форми подання відповідних звернень. Традиційні звернення громадян індивідуальні. Коли є публічний інтерес (електронні петиції та колективні звернення), то це елемент демократії. Електронні петиції належать до електронної демократії, стосуються виміру впливу та консультації та посідають за своїм рівнем проміжне місце між отриманням інформації та прийняттям рішень (активна участь способом «згори вниз» за критерієм суб'єкта, від якого йде ініціатива). Вони є як доповненням до інших інструментів, так і новим інструментом із публічного погляду (звернення в електронному варіанті).

Сутність електронних петицій

Електронна петиція — особливий вид колективного звернення (електронне звернення), яке подається до вищих державних органів (Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України), локальних органів (органів місцевого самоврядування);

сервіс для збору підписів. Петиція стосується комплексних питань. Її зміст обмежується відповідно до вимог законодавства про інформацію.

Цей інструмент електронного урядування характеризується такими ознаками: мета — розпочати діалог із владою; колективний характер звернення; свобода вираження — петиції підкреслюють важливість, резонанс проблеми (питання, яке порушують, повинно мати публічний інтерес, об'єднуючи багатьох людей); скорочений (спрощений) порядок розгляду петиції; петиція не має обов'язкової сили для адресата; необхідність дотримання як вимог закону, так і правил веб-порталу; надійна платформа — зазвичай державні веб-сайти, хоча дозволяється подання електронних петицій через громадські веб-сайти (зокрема, в Латвії ефективно функціонує громадський веб-сайт із жорсткою ідентифікацією); «закриті» теми, що створюють умови конкуренції (найбільший попит), — обмеження за інформаційним законодавством; премодерація (ценз щодо попереднього підписання петицій встановленою кількістю голосів); для реагування з боку влади не обов'язково чекати, коли буде зібрано відповідну кількість голосів. За кордоном також можливе перетворення електронних петицій на електронні ініціативи (є успішний досвід Фінляндії).

В Україні виокремлюють два *рівні застосування електронних петицій*:

1. Державна петиція — спрямованість на вирішення питань загальнодержавного значення. Функціонують веб-портали таких вищих державних органів: Президента України («Електронні петиції» на Офіційному інтернет-представництві Президента України [47]), Верховної Ради України («Електронні петиції» [46] з 29 жовтня 2015 р.). Кабінет Міністрів України також запустив веб-портал для подання електронних петицій на своєму веб-сайті [19].

2. Місцева петиція — орієнтація на розв'язання процедурних питань, відданих на розсуд територіальних громад. Обов'язку створювати офіційний веб-сайт (веб-сервіси), зокрема на місцевому рівні, немає (економія бюджетних коштів і часу) — можна віддати на аутсорсинг громадським організаціям і приймати від них електронні петиції. Це пов'язано також із полегшенням запуску та існуванням протипаги у вигляді громадських порталів (наприклад, e-dem.in.ua [49], petitions247.net [116]).

Градація рівнів застосування електронних петицій унеможливає їх переадресацію між суб'єктами в аспекті спроможності вирішити ті проблеми, які хвилюють громадян. З другого боку, деякі суб'єкти також хочуть приймати електронні петиції. Це не заборо-

нено законом, який врегульовує питання адресації ключовим суб'єктам питань найбільш важливого суспільного значення.

При оцінці ефективності застосування інструменту електронних петицій також слід зважати на можливість зібрати підписи вчасно залежно від інтересів ініціаторів; чи реально взяти таку петицію до розгляду; на результати та вжиті адресатом заходи. Механізм повинен діяти так, щоб ідея електронної петиції стала як своя для підписантів і державних органів. Загалом ініціювати електронну петицію варто тільки тоді, коли є розуміння, що і як зробити, у тому числі озвучення проблем та альтернативний план. У зверненні обов'язково має бути пропозиція власних механізмів вирішення проблемної ситуації. Немає сумніву, що автори та підписанти електронної петиції зацікавлені в тому, щоб адресат її розглянув і позитивно вирішив. Аналіз змісту, форми та процедури підписання «успішних» електронних петицій дозволяє встановити такі *характеристики електронних петицій* (на основі аналізу практики подання, розгляду та задоволення електронних петицій за 2015 р.).

Простота та привабливість — складники: простий та емоційний заголовок; невелика кількість знаків; фахове, але доступне пояснення; легкість для сприйняття; доступна мова; використання нескладних речень, структурованість тексту; дотримання послідовності; використання гіперпосилань.

Простий та емоційний заголовок — «Дать гражданство иностранцам, которые защищали и защищают Украину в зоне боевых действий!» [34]; «Ліквідувати зарплатне рабство, припинити порушення фінансових прав громадян» [86]; «Дельта Банк. Ліквідація системно важливого банку — ліквідація довіри до банківської системи і влади» [36]; «Великі штрафи за викинуте на вулиці сміття = чисті дороги, двори, та міста» [22]; «Присвоить Андрею Кузьменко звание народного артиста Украины» [128].

Невелика кількість знаків — «Референдум про вступ в НАТО» [162]; «Дать гражданство иностранцам, которые защищали и защищают Украину в зоне боевых действий!» [34]; «Надавати громадянам України паспорт тільки українською (без мови окупанта)» [99]; «Про позбавлення громадянства осіб за сепаратизм» [149]; «Впровадити електронну систему голосування з відбитком пальців у Верховній Раді» [26]; «Зменшення кількості депутатів Верховної Ради України до 100 осіб» [58]; «Призначити М. Саакашвілі прем'єр-міністром України» [127]; «Відповідальність депутатів всіх рівнів перед виборцями шляхом складання повноважень у місячний строк, при невиконанні передвиборчих обіцянок» [25]; «За 3 пропуски (без поважних причин) пленарних засідань, знімати мандат з депутата» [52]; «Можливість до-

строкового відкликання будь-якої вибраної особи, що не виправдали довіри виборців» [96]; «Зняття депутатської недоторканності» [59]; «Люстрация прокуроров и судей и публикация результатов» [87]; «Створити сайт із всіма чиновниками України, де можна лишати відгуки про їх роботу і оцінку» [174]; «Збільшення міри покарання державних службовців за хабарництво» [57]; «Відміна грошової застави для корупціонерів» [20]; «Скасування розмитнення і акцизного податку на імпорт авто» [168]; «Звернення до Верховної Ради щодо прийняття законопроекту 2188-1 «Про розширення інструментарію Фонду гарантування вкладів» [57]; «Підняти розмір мінімальної академічної та соціальної стипендії до розміру прожиткового мінімуму з розрахунку на одну особу на місяць, як записано в п. 6 ст. 62 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014» [112]; «Ввести обов'язковість надання гарантій (на два-три роки) за стан доріг від тих, хто бере гроші за їх ремонт» [21]; «Великі штрафи за викинуте на вулиці сміття = чисті дороги, двори, та міста» [22]; «Присвоить Андрею Кузьменко звание народного артиста Украины» [128]; «Против перевода районных музыкальных школ на коммерческую оплату» [159].

Фахове, але доступне пояснення — «Про позбавлення громадянства осіб за сепаратизм» [149]; «Зменшення кількості депутатів Верховної Ради України до 100 осіб» [58]; «Зняття депутатської недоторканності» [59]; «Повністю оновити суддівський корпус за прикладом патрульної поліції, відкривши прозорий конкурс на кожну посаду судді» [115]; «Збільшення міри покарання державних службовців за хабарництво» [56]; «Скасування акцизу на імпорт автомобілів» [165]; «Звернення до Верховної Ради щодо прийняття законопроекту 2188-1 «Про розширення інструментарію Фонду гарантування вкладів» [57]; «Ліквідувати зарплатне рабство, припинити порушення фінансових прав громадян» [86]; «Відновити оплату санаторно-курортних путівок для працюючих за рахунок коштів соціального страхування» [24]; «Підняти розмір мінімальної академічної та соціальної стипендії до розміру прожиткового мінімуму з розрахунку на одну особу на місяць, як записано в п. 6 ст. 62 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014» [112]; «Ввести обов'язковість надання гарантій (на два-три роки) за стан доріг від тих, хто бере гроші за їх ремонт» [20].

Легкість для сприйняття — «Надавати громадянам України паспорт тільки українською (без мови окупанта)» [99]; «Призначити М. Саакашвілі прем'єр-міністром України» [127]; «Відповідальність депутатів всіх рівнів перед виборцями шляхом складання повноважень у місячний строк, при невиконанні передвиборчих обіцянок» [25]; «Можливість дострокового відкликання будь-якої вибра-

ної особи, що не виправдали довіри виборців» [96]; «За 3 пропуски (без поважних причин) пленарних засідань, знімати мандат з депутата» [52]; «Дельта Банк. Ліквідація системно важливого банку — ліквідація довіри до банківської системи і влади» [36]; «Зупинити рейдерське захоплення санаторію «Лермонтовський» [60]; «Скасування розмитнення і акцизного податку на імпорту авто» [168]; «Великі штрафи за викинуте на вулиці сміття = чисті дороги, двори, та міста» [22]; «Присвоить Андрею Кузьменко звання народного артиста України» [128].

Доступна мова — «Референдум про вступ в НАТО» [162]; «Надавати громадянам України паспорт тільки українською (без мови окупанта)» [99]; «Призначити М. Саакашвілі прем'єр-міністром України» [127]; «Повністю оновити суддівський корпус за прикладом патрульної поліції, відкривши прозорий конкурс на кожну посаду судді» [115]; «Ліквідувати зарплатне рабство, припинити порушення фінансових прав громадян» [86]; «Скасування розмитнення і акцизного податку на імпорту авто» [168]; «Великі штрафи за викинуте на вулиці сміття = чисті дороги, двори, та міста» [22]; «Присвоить Андрею Кузьменко звання народного артиста України» [128].

Використання нескладних речень, структурованість тексту — «Законодавчо затвердити право громадян України на захист» [54]; «Впровадити електронну систему голосування з відбитком пальців у Верховній Раді» [26]; «За 3 пропуски (без поважних причин) пленарних засідань, знімати мандат з депутата» [52]; «Ліквідувати зарплатне рабство, припинити порушення фінансових прав громадян» [86]; «Дельта Банк. Ліквідація системно важливого банку — ліквідація довіри до банківської системи і влади» [36]; «Скасування акцизу на імпорту автомобілів» [165].

Дотримання послідовності — «Повністю оновити суддівський корпус за прикладом патрульної поліції, відкривши прозорий конкурс на кожну посаду судді» [115]; «Ліквідувати зарплатне рабство, припинити порушення фінансових прав громадян» [86]; «Запровадити в суверенній Україні в Одеському морському порту режим вільної економічної зони «Порто-франко» [55].

Використання гіперпосилань — «Проголосувати за проект Постанови про звільнення Авакова А.Б. з посади Міністра внутрішніх справ України #2846 від 14.05.2015» [156]; «Зупинити рейдерське захоплення санаторію «Лермонтовський» [60].

Електронні петиції повинні бути *реалістичними* як для підписантів, так і для державного органу. До таких можна віднести: «Референдум про вступ в НАТО» [162]; «Надавати громадянам України паспорт тільки українською (без мови окупанта)» [99]; «Збільшення

міри покарання державних службовців за хабарництво» [56]; «Звернення до Верховної Ради щодо прийняття законопроекту 2188-1 «Про розширення інструментарію Фонду гарантування вкладів» [57]; «Запровадити в суверенній Україні в Одеському морському порту режим вільної економічної зони «Порто-франко» [55]; «Присвоить Андрею Кузьменко звання народного артиста України» [128]; «Скасування акцизу на імпорт автомобілів» [165]; «Скасування розмитнення і акцизного податку на імпорт авто» [168].

Належним адресатом електронних петицій є такий, що наділений правами та обов'язками вирішувати проблеми, порушені в електронній петиції. Наприклад: «Надавати громадянам України паспорт тільки українською (без мови окупанта)» [99]; «Створити сайт із всіма чиновниками України, де можна лишати відгуки про їх роботу і оцінку» [174]; «Зняття депутатської недоторканності» [59]; «Присвоить Андрею Кузьменко звання народного артиста України» [128]; «Не знищуйте позашкільну мистецьку освіту. На веб-сайті Міністерства освіти України розміщено для громадського обговорення проект Закону України «Про освіту». Якщо цей Законопроект буде прийнято у Верховній Раді України, буде знищена позашкільна мистецька освіта. Проектом передбачено створення нової корупційної структури — сертифікаційних центрів, які будуть надавати дозвіл педагогічним працівникам позашкільної освіти на здійснення педагогічної діяльності. Цього не можна допустити» [101].

Критерію *можливості практичного застосування* відповідають такі електронні петиції: «Референдум про вступ в НАТО» [162]; «Надавати громадянам України паспорт тільки українською (без мови окупанта)» [99]; «Дать гражданство иностранцам, которые защищали и защищают Украину в зоне боевых действий!» [34]; «Створити сайт із всіма чиновниками України, де можна лишати відгуки про їх роботу і оцінку» [174]; «Впровадити електронну систему голосування з відбитком пальців у Верховній Раді» [26]; «За 3 пропуски (без поважних причин) пленарних засідань, знімати мандат з депутата» [52]; «Відповідальність депутатів всіх рівнів перед виборцями шляхом складання повноважень у місячний строк, при невиконанні передвиборчих обіцянок» [25]; «Збільшення міри покарання державних службовців за хабарництво» [56]; «Ввести обов'язковість надання гарантій (на два-три роки) за стан доріг від тих, хто бере гроші за їх ремонт» [21]; «Великі штрафи за викинуте на вулиці сміття = чисті дороги, двори, та міста» [22]; «Скасування акцизу на імпорт автомобілів» [165]; «Скасування розмитнення і акцизного податку на імпорт авто» [168]; «Звернення до Верховної Ради щодо прийняття законопроекту 2188-1 «Про розширення інструментарію Фонду гарантування вкладів» [57];

«Не знищуйте позашкільну мистецьку освіту. На веб-сайті Міністерства освіти України розміщено для громадського обговорення проект Закону України «Про освіту». Якщо цей Законопроект буде прийнято у Верховній Раді України, буде знищена позашкільна мистецька освіта. Проектом передбачено створення нової корупційної структури — сертифікаційних центрів, які будуть надавати дозвіл педагогічним працівникам позашкільної освіти на здійснення педагогічної діяльності. Цього не можна допустити» [101].

Як *взаємовигідні та/або досяжні для громадянського суспільства та влади* можна розглядати такі електронні петиції: «Референдум про вступ в НАТО» [162]; «Створити сайт із всіма чиновниками України, де можна лишати відгуки про їх роботу і оцінку» [174]; «Повністю оновити суддівський корпус за прикладом патрульної поліції, відкривши прозорий конкурс на кожну посаду судді» [115]; «Звернення до Верховної Ради щодо прийняття законопроекту 2188-1 «Про розширення інструментарію Фонду гарантування вкладів» [57]; «Відновити оплату санаторно-курортних путівок для працюючих за рахунок коштів соціального страхування» [24]; «Ліквідувати зарплатне рабство, припинити порушення фінансових прав громадян» [86]; «Запровадити в суверенній Україні в Одеському морському порту режим вільної економічної зони «Порто-франко» [55]; «Ввести обов'язковість надання гарантій (на два-три роки) за стан доріг від тих, хто бере гроші за їх ремонт» [21].

«*Безальтернативність*» електронних петицій полягає в тому, щоб довести, що іншого шляху вирішення проблеми немає. Такими електронними петиціями є: «Про позбавлення громадянства осіб за сепаратизм» [149]; «Подача закону про відміну депутатської недоторканості на засідання Верховної Ради, 31 серпня» [117]; «Ліквідувати зарплатне рабство, припинити порушення фінансових прав громадян» [86]; «Дельта Банк. Ліквідація системно важливого банку — ліквідація довіри до банківської системи і влади» [36]; «Зупинити рейдерське захоплення санаторію «Лермонтовський» [60]; «Присвоить Андрею Кузьменко звання народного артиста України» [128].

Вдалим момент подання та підписання електронної петиції

Вдалим був момент подання та підписання таких електронних петицій: «Референдум про вступ в НАТО» [162]; «Надавати громадянам України паспорт тільки українською (без мови окупанта)» [99]; «Дать гражданство иностранцам, которые защищали и защищают Украину в зоне боевых действий!» [34]; «Про позбавлення громадянства осіб за сепаратизм» [149]; «Впровадити електронну систему голосування з відбитком пальців у Верховній Раді» [26]; «Зняття де-

путатської недоторканності» [59]; «Подача закону про відміну депутатської недоторканності на засідання Верховної Ради, 31 серпня» [117]; «Повністю оновити суддівський корпус за прикладом патрульної поліції, відкривши прозорий конкурс на кожну посаду судді» [115]; «Люстрация прокуроров и судей и публикация результатов» [87]; «Відміна грошової застави для корупціонерів» [20]; «Скасування акцизу на імпорт автомобілів» [165].

Для збільшення ймовірності задоволення органами влади надісланих до них петицій в основі цих звернень повинен лежати такий *механізм*:

- актуалізація проблеми;
- створення ініціативної групи та обговорення;
- максимальний «інформаційний шум» (публічні заходи) — флешмоби, акції (театралізація), стікери, об'яви, публічне інформування, круглі столи, запрошення іноземних фахівців, тематичні ТВ-програми тощо. Через описані форми та види інфотиску відбуватиметься залучення додаткових підписантів електронної петиції та зацікавлених осіб з боку влади. Важливо при цьому проводити моніторинг і контроль;
- формування бази зацікавлених учасників шляхом створення дружньої експертної спільноти (лідерів думок); консолідації найбільш авторитетних громадських організацій; пошуку спеціалізованих фондів (коштів, бази для розсилки); виходу в соціальні мережі — посилань на групи щодо електронних петицій, на персональну сторінку ініціатора щодо інформування; роботи з ВНЗ (шляхом залучення ініціативних студентів);
- візуалізація — інфографіка, реклама для розширення кола ініціаторів і розподіл повноважень між ними. При цьому варто розмежовувати такі категорії: рекламну кампанію (робота з адресатом); адвокаційну кампанію (шляхи вирішення проблеми в потрібний час і в потрібній кількості, через групи зацікавлених осіб, реальні підписи);
- залучення бізнесу (зацікавлених сторін і потенційних партнерів).

Деліктологія у сфері електронних петицій

Довіра суспільства залежить від практики використання інструменту електронних петицій. Це підсилюється можливістю подавати електронні петиції на державних і громадських веб-сайтах. Конкуренція породжуватиме якість. Водночас можливі порушення під час подання та розгляду електронних петицій.

Навіть при існуванні чіткого алгоритму названих процесів ймовірні *зловживання*: ідентифікація авторів чи підписантів електронної

петиції; подвійне голосування одних і тих самих осіб під різними електронними адресами; інші ризики, пов'язані з інформаційно-технічним забезпеченням процесу подання та розгляду електронних петицій. Такі потенційні зловживання мають дуже високу вірогідність стати реальними.

Відповідальність за правопорушення у сфері електронних петицій

Додаткових спеціальних санкцій за правопорушення у сфері електронних петицій, окрім як загальні, немає. Раніше підстав для притягнення до юридичної відповідальності було більше, але їх було виключено зі ст. 28 Закону України «Про інформацію» [141]. Водночас, підхід зараз не формальний — враховується інтерес за петицією. Кожен із суб'єктів відповідає в межах своїх повноважень: автор петиції — за її зміст; адресат — за своєчасний та належний розгляд; веб-портал — за збір і достовірність підписів, виконання вимог закону (обов'язково потрібно надавати підтвердження достовірності підписів, дотримуватися правил ідентифікації). У разі вчинення недобросовісних діянь можливе притягнення аж до кримінальної відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку [79] (ст. 361 Кримінального кодексу України).

Отже, можна констатувати, що електронні петиції — це інструмент, який запрошує до діалогу. З метою створення умов для їх використання в майбутньому як влада, так і громадськість повинні мати чітке та однакове уявлення про сутність, процедуру подання та розгляду, а також критерії легітимації електронної петиції. Відповідний інструмент має дуже великі перспективи стати дружнім. Для цього потрібні швидкість (ривок під час збору підписів і розгляду петиції); консолідація суспільства (розділення суспільства за вузькими групами інтересів можливе тільки щодо місцевих петицій); співпраця, домовленості, партнерські стосунки з бізнесом і владою; своєчасний моніторинг і повідомлення; переадресація електронних петицій їх отримувачами за належністю (виходячи зі сфер компетенції державних органів).

2.3.3. Електронні адміністративні послуги

Використання інформаційно-комунікаційних технологій для оптимізації процесу здійснення електронного урядування в частині надання адміністративних послуг стосується суцільної інформатизації:

як електронізації окремих послуг, так і створення відповідної електронної архітектури (веб-порталів, присвячених адміністративним послугам). Прикладами можуть бути портал www.service-public.fr (Франція), www.serviccanada.gc.ca (Канада), ChechPOINT (Чехія). Система надання адміністративних послуг за кордоном заснована на веденні реєстрів осіб (громадян, жителів), а також інформатизації процесу надання таких послуг та/або одержання їх результату. Значного поширення набуває практика стандартизації електронних адміністративних послуг з метою забезпечення їх транскордонності. Це досягається за рахунок спрощення адміністративних процедур і переведення їх у режим онлайн (шляхом аналізу переваг і недоліків кожної процедури, гарантування інформаційної безпеки через ідентифікацію й аутентифікацію).

Країни-члени ЄС погодили перелік *20 публічних послуг, які повинні надаватися в електронній формі* за чотиристадійними рамками: розміщення інформації онлайн; одностороння взаємодія; двостороння взаємодія; повноцінні онлайн-транзакції, включаючи надсилення й оплату [208]. Для громадян передбачається надання таких публічних послуг, як послуги у сфері оподаткування прибутку, послуги з працевлаштування, послуги щодо соціального захисту, щодо видачі й отримання особистих документів (паспортів і водійських посвідчень), послуги у сфері реєстрації транспортних засобів, послуги щодо отримання дозволів на будівництво, подання звернень до поліції, послуги із замовлення й отримання свідоцтв (про народження, одруження), вступ до вищих навчальних закладів, комунікація при зміні адреси особи, послуги у сфері охорони здоров'я (консультаційні, щодо запису до лікаря тощо). Для представників бізнесу передбачено електронні публічні послуги: щодо внесків, які сплачують роботодавці, корпоративне оподаткування (декларування, отримання повідомлень), ПДВ (декларування, отримання повідомлень), реєстрація нових суб'єктів господарювання, подання відомостей до органів статистики, митні декларації, дозволи з питань довкілля, публічні закупівлі. При цьому важливим аспектом системи надання й отримання цих послуг є спрощення процедури й зменшення політичного впливу. Перехід до такої нейтральної моделі публічної адміністрації може здійснюватися поетапно.

В Європі зазвичай використовуються «універсами послуг», тобто інтегрований підхід. Зокрема у *Литві* такі «універсами послуг» діють при муніципальній урядовій адміністрації [219]. Тут послугуються «одноконтактним» механізмом надання електронних адміністративних послуг за принципом роботи зі зверненнями у системі місцевого самоврядування (муніципалітеті). У *Сполученому Королівстві Ве-*

ликої Британії та Північної Ірландії електронні адміністративні послуги дозволяють забезпечити особистий доступ до всіх послуг за принципом «єдиного вікна». На веб-сайті Вестмінстерської Ради веб-сторінка щодо «універсамів послуг» має такі розділи: «Універсами послуг», «Інформація для споживача», «Розташування «універсамів послуг», «Приймальні в «універсамах послуг», «Що я можу зробити в «універсамі послуг?» [250]. Оптимальним у цій інфраструктурі є її спрощений характер, орієнтація на споживача, у тому числі шляхом інформування про порядок користування цим сервісом. Розвиненим убачається і досвід *Польщі*. На веб-порталі «універсаму послуг» ePUAP (www.epuap.gov.pl) («Електронна платформа послуг публічної адміністрації») надаються всі види адміністративних послуг. Його перевагою, незважаючи на складність електронної архітектури, є зручність інтерфейсу для споживача: можливості для реєстрації на веб-сайті; навігаційно-пошукова функція (є мапа ресурсу з повним переліком його тематичних підрозділів і груп послуг). Інший позитивний аспект стосується використання порталу для відкриття доступу до інформації про публічні послуги, реалізовані в електронний спосіб (щодо організаційно-правової форми, можливостей системи, порядку отримання адміністративних послуг на порталі та ін.).

В Україні поширеною є практика надання адміністративних послуг через *ЦНАПи* (центри надання адміністративних послуг), що мають веб-платформи, на яких можна замовити окремі послуги, записатися на прийом, слідкувати за рухом справи, отримати консультацію через веб-портал тощо. Позитивними прикладами *регіональних порталів* є Івано-Франківський та Волинський, на яких можливе замовлення електронних адміністративних послуг, завантаження спеціальних мобільних додатків, використання інших електронних сервісів. На відомчому рівні було також створено *Єдиний державний портал адміністративних послуг* (<https://www.poslugy.gov.ua>). У квітні 2016 р. iGov запустив онлайн-реєстрацію СПД і юридичних осіб (потрібно заповнити спеціальну форму з ідентифікацією через ID-банкінг). Водночас цей реєстр адміністративних послуг не є повністю впорядкованим, хоча орієнтири для цього вже закладено в системі групування адміністративних послуг за суб'єктами надання та споживачами (громадянами та представниками бізнесу).

Слід зазначити, що раніше за ч. 1 ст. 9 закону України «Про адміністративні послуги» існувала виключна можливість отримання адміністративних послуг в електронній формі через Єдиний державний портал адміністративних послуг, але з 10 грудня 2015 р. діє поправка, за якою вказані адміністративні послуги «надаються через

Єдиний державний портал адміністративних послуг, у тому числі, через інтегровані з ним інформаційні системи державних органів та органів місцевого самоврядування» [129]. Такі законодавчі зміни пов'язані з тим, що на практиці попит і пропозиція на отримання адміністративних послуг в електронній формі були більшими та більш гнучкими, порівняно з можливостями Єдиного державного порталу адміністративних послуг. Відтак, оптимальним шляхом виходу з описаної ситуації стало забезпечення інтегрованості адміністративних послуг в електронній формі шляхом їх інтегрованого надання як зверху вниз, так і у зворотному варіанті.

Прикладом інновацій у сфері надання адміністративних послуг в Україні в електронній формі можна вважати *кабінет електронних сервісів*, запроваджений на базі Міністерства юстиції України (<https://kar.minjust.gov.ua>). Цей кабінет має зручний інтерфейс, пошукові функції та стосується надання адміністративних послуг у сфері державних реєстрів (надання інформації, реєстраційні дії), зокрема Реєстру юридичних осіб і фізичних осіб — підприємців (безкоштовного запиту на отримання відомостей; електронної виписки (довідки, витягу); пошуку запитів (виписок, витягів, довідок); заяви на державну реєстрацію); державної реєстрації актів цивільного стану (звернення); прийому громадян за допомогою відеозв'язку (спрощення спілкування громадян із публічною адміністрацією); діяльності арбітражних керуючих (системи електронної звітності арбітражних керуючих; Єдиного реєстру арбітражних керуючих; спеціалізації й автоматизованої системи визначення арбітражних керуючих); інформаційних систем (пошуку законодавчих актів; зразків (шаблонів) документів); замовлення електронного цифрового підпису; інших послуг. Окремий сервіс, який надається через єдиний кабінет, стосується електронного суду (сплати судового збору онлайн; інформації щодо стадій розгляду судових справ; Єдиного державного реєстру судових рішень; надсилання процесуальних документів електронною поштою учасникам судового процесу; надсилання судової повістки у вигляді SMS-повідомлень; оприлюднення відомостей у справах про банкрутство). Ідентифікація осіб може здійснюватися або через електронний цифровий підпис, або через ID-банкінг. Передусім пріоритет у запровадженні окреслених сервісів віддається переведенню всіх реєстраційних дій в електронну форму (насамперед первинної реєстрації юридичних осіб).

Інтегрований характер адміністративних послуг в електронній формі також стосується впровадження особистих кабінетів органів публічної адміністрації на відомчому та регіональному рівнях. Зауважимо, що згідно зі статистичними даними за 2015 р. перед понад

3/4 органів публічної адміністрації гостро стоїть проблема подолання бюрократії та корупції, включаючи нестачу програмного забезпечення [7]. При цьому наразі Міністерство економічного розвитку і торгівлі України виступає за створення єдиного інтегрованого кабінету з єдиною точкою виходу користувача до всіх державних органів. Така практика, узгоджуючись з європейськими стандартами, може принаймні частково вирішити проблему з відсутністю типового програмного продукту для публічної адміністрації в частині надання адміністративних послуг в електронній формі.

Не менш важливо узгодити українську практику з новітніми європейськими тенденціями щодо *засобів ідентифікації й аутентифікації*. Офіційна позиція в Україні базується на необхідності розвивати систему електронного цифрового підпису. Водночас в Європі значно більшого поширення набуває використання технологій банк-ID і мобайл-ID. Використовуються також більш сучасні засоби для пришвидшення електронізації й спрощення порядку надання адміністративних послуг в електронній формі. Йдеться про електронні мобільні додатки та інші електронні сервіси. В Україні така практика лише почала впроваджуватися, хоча різні альтернативні засоби електронної ідентифікації ще потребують і законодавчого закріплення. Наприклад, станом на 2015 р. Мін'юст і Держземагентство (нині — Держгеокадастр) також забезпечили можливість замовлення окремих електронних послуг з власної компетенції. Це досягається й за рахунок заохочення через вартість (наприклад, за отримання документів за результатами надання адміністративних послуг при особистому (фізичному) встановленні більші розміри адміністративних зборів).

Сьогодні в Україні потрібно запровадити єдиний інтерфейс через систему API для забезпечення взаємодії з усіма державними реєстрами без додаткової авторизації. Це дозволить спростити систему надання адміністративних послуг в електронній формі та забезпечити їх інтегрованість. Указані пропозиції узгоджуються з проектом Концепції розвитку системи надання електронних послуг в Україні, за якою засадами реформування є орієнтація на споживача, доступність, безпека та захист персональних даних, дебюрократизація й адміністративне спрощення, прозорість, збереження електронної інформації, відкритість і повторне використання, технологічна нейтральність, ефективність і результативність [153]. Це охоплює стадійні зміни інфраструктурного, процедурного, інформаційного й освітнього характеру. Важливо при цьому забезпечити переведення адміністративних процедур і всього процесу надання адміністративних послуг в електронний формат, посилюючи сервісний характер

взаємодії між публічною адміністрацією та суб'єктами приватного права щодо інформаційних, інтерактивних і транзакційних електронних адміністративних послуг через фронт-офіси, мід-офіси та бек-офіси за допомогою відкриття даних і мінімізації витрат. Безумовно, потрібно сформувати електронну мережу для взаємодії суб'єктів публічної адміністрації, залучених у наданні адміністративних послуг (ліквідувати паралельні офіси на регіональному рівні, посилити співпрацю в межах Єдиного державного порталу адміністративних послуг), а також підвищити інформування споживачів послуг про порядок і переваги отримання адміністративних послуг, зокрема, в електронному форматі.

2.4. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Поетапне впровадження електронного уряду в Україні відповідає зарубіжному досвіду та адекватно відбиває зміни в парадигмі телеологічних характеристик електронного урядування. Зокрема, Л. О. Малишенко виокремлює п'ять етапів вказаного впровадження:

1. Створюються веб-сайти різних міністерств і відомств, що містять інформацію про їхню місію і напрями діяльності. Веб-сайти державних органів, як правило, не підтримуються централізовано та не поєднуються в єдиний портал.

2. З'являються перші елементи інтерактивності (наприклад, відправлення питань і одержання відповідей громадян за допомогою e-mail); можна одержувати зразки деяких довідок і форм. Йде постійне відновлення новин про діяльність державних органів.

3. Поява реальної інтерактивності — можливості здійснювати деякі операції в онлайн-режимі. Наприклад, сплата штрафів, замовлення паспортів, продовження дії деяких ліцензій та патентів. Така конкретизація роботи електронного урядування, що полягає вже не стільки в інформуванні, скільки в обслуговуванні, припускає створення спеціальних веб-сайтів для підтримки цих сервісів не тільки для центральних, а й для міських і районних органів влади.

4. Створення спільних порталів різних відомств і служб, через які можна здійснювати будь-які види транзакцій, для здійснення яких раніше було потрібно звертатися безпосередньо в державний орган. Через регіональні портали стає можливою реєстрація підприємств, оформлення фінансових документів, легалізація іноземних документів тощо. З'являються регіональні портали, що поєднують у собі як весь спектр державних послуг, так і послуги недержавного

сектора — підключаються системи електронної комерції, інтернет-банкінгу.

5. Проходить створення електронної системи державного управління на основі єдиних стандартів, а також урядового порталу як єдиної точки доступу до всіх послуг — і для громадян, і для бізнесу [90, с. 205].

Відповідно до телеологічного критерію, тобто цілей, що переслідуються при здійсненні електронного урядування, можна виділяти такі етапи його запровадження та подальшого розвитку:

1. Кібернетичний офіс — початкова стадія змін, за якої електронне урядування як правило спрямоване на надання електронних послуг. Характеризується орієнтацією на внутрішню єдність і відповідає найбільш низькому рівню розвитку. Водночас в Україні кінцевою метою електронного урядування визначено саме надання електронних послуг (за нормативною базою), що нашоує на роздуми щодо перспектив реформування українського законодавства за світовою, зокрема європейською, практикою розвитку цього явища.

2. Бюрократична структура — інтеграція різних органів публічної адміністрації, що супроводжується проблемами забезпечення інформаційної безпеки та збереження таємниці.

3. Сервісне агентство — отримання представниками громадянського суспільства додаткових переваг і нових можливостей. Модель починає ускладнюватися проблемами виокремлення цих можливостей і поліпшенням якості надання адміністративних послуг споживачам. Ця модель орієнтується на зовнішню діяльність і характеризується наявністю зворотного зв'язку.

4. Повністю електронне урядування (повністю цифрове суспільство) — наявність постійних зусиль із розвитку електронного управління з боку влади для забезпечення інтеграції стратегічних планів [53, с. 465—466]. Це можна насамперед оцінити за доступністю у сфері електронного урядування, що забезпечується державою. Оцінка не може бути суперзовнішньою (повністю внутрішню оцінку проводять громадяни держави, працівники відповідних органів, а зовнішні спостерігачі спостерігають). При цьому все одно домінує питання інформаційної безпеки.

В Україні у сфері електронного урядування зараз активно використовується волонтерський проект iGov [118]. Наразі завершено етап із впровадження на рівні публічної адміністрації електронного документообігу на базі електронного цифрового підпису, а саме: розроблено комплекс єдиних форматів і протоколів електронного документообігу та електронного цифрового підпису, формування

яких відбувалося за широкою участю представників бізнесу, науковців та спеціалістів державних органів; офіційно визначено порядок електронного обміну службовими документами, що є передумовою для інтеграції різнорідних інформаційних систем, забезпечить їхню сумісність та ефективну взаємодію.

2.4.1. Формування концепції електронного урядування

Що стосується української практики у сфері електронного урядування, то ця концепція почала впроваджуватися лише останнім часом, попри численні попередні декларації. Так, у Сінгапурі на початку 2000-х років було повністю запроваджено електронне урядування. В Україні ж становлення електронного урядування кореспондує з формуванням державної політики розвитку інформаційного суспільства. Із першим етапом цього процесу (1998—2006 роки) пов'язують ухвалення законів України «Про Національну програму інформатизації», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронний цифровий підпис», низки актів Уряду, які започаткували формування нормативно-правової бази інформатизації, а саме: побудову телекомунікаційної системи, системи національних інформаційних ресурсів, інформатизацію стратегічних напрямів розвитку економіки, безпеки та оборони, соціальної сфери тощо. На другому етапі ухвалено закони України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», а також інші нормативно-правові акти, спрямовані на конкретизацію та деталізацію вищевказаних законів [93, с. 165].

Зокрема, у 2002 р. на засіданні міжвідомчої комісії з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при РНБО України було запропоновано розпочати довгострокову програму під умовною назвою «Електронна Україна», у межах якої передбачалися заходи щодо формування завершеної нормативно-правової бази в цій сфері. «Електронна Україна» з'явилася як впроваджена програма «Електронна Європа», затверджена Єврокомісією. У 2003 р. Державний комітет інформатизації та зв'язку України своїм наказом затвердив Порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронно-інформаційної системи «Електронний уряд». Хоча цей нормативно-правовий акт не містив визначень електронного урядування тощо, проте в ньому вперше було визначено мету електронного уряду (надання адміністративних послуг), чіткий перелік видів електронного надання інформаційних послуг: інформування, одно- та двостороння взаємодія, проведення транзакцій.

У 2004 р. ухвалено Положення про Національний реєстр інформаційних ресурсів, Положення про центральний засвідчувальний орган, Порядок застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності, Типовий порядок здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади. Трохи згодом, 8 листопада 2010 р., на засіданні Колегії Комітету з питань науки, інновацій та інформатизації було схвалено результати виконання Пілотного проекту із впровадження технологій електронного урядування в Україні, а також подано план дій, спрямованих на розвиток електронного урядування в Україні, на період з листопада 2011 р. до листопада 2012 р. та презентовано розгорнутий діючий стенд технічних рішень, отриманих за результатами Пілотного проекту [111].

У 2010 р. відкрито Національний центр підтримки електронного урядування, метою створення якого є забезпечення координаційно-організаційної, дослідницько-експертної, технологічної та навчально-методичної підтримки уряду та публічної адміністрації, а також громадських організацій та громадян із впровадження та застосування технологій електронного урядування. Зараз цей державний орган не виконує свої повноваження повністю, оскільки система взаємодії суб'єктів публічної адміністрації не злагоджена (працює окремо, розпорошено). Натомість у зарубіжних країнах аналоги такого центру є дуже потужними й ефективними організаціями, які серйозно фінансуються, широко використовують технології, збирають штат відомих фахівців, видають підручники та посібники, проводять виставки, конференції, семінари з питань електронного урядування, опитування громадян (наприклад, яким чином повинен виглядати веб-сайт органу публічної адміністрації: мапа веб-сайту, шрифт та ін., від чого залежить ефективність роботи веб-сайту). В Україні зазвичай лише проводять опитування.

13 грудня 2010 р. схвалено Концепцію розвитку електронного урядування, яка визначає мету, основні завдання, пріоритети, етапи побудови електронного урядування в Україні на період до 2015 р., а також очікувані наслідки від його впровадження. Концепція є основою для подальшої розробки стратегії розвитку електронного урядування в Україні на період до 2015 р., програмних документів з питань впровадження електронного урядування, проекту Закону України «Про розвиток електронного урядування». Головною метою та одним із пріоритетів України за цим нормативно-правовим актом є розвиток інформаційного суспільства, яке визначено як орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на формування

інноваційної моделі розвитку високотехнологічного суспільства, у якому кожен громадянин має можливість створювати та накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися та обмінюватися ними, щоб дати змогу кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал для забезпечення особистого та суспільного розвитку і підвищення якості життя [152].

Зі схваленням Концепції розвитку електронного урядування в Україні згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. в країні відбувся перехід до нового етапу розвитку електронного урядування. На сучасному етапі нормативно-правову основу електронного урядування в державі складають закони України «Про інформацію», «Про Національну програму інформатизації», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронний цифровий підпис», «Про доступ до публічної інформації», «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки», «Про адміністративні послуги»; підзаконні акти, найголовнішою серед яких є постанова Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні»; постанови Кабінету Міністрів України «Про запровадження Національної системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства», «Про Порядок застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності»; розпорядження Кабінету Міністрів України «Питання реалізації пілотного проєкту впровадження технологій електронного урядування», «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні», «Про схвалення Концепції створення та функціонування автоматизованої системи «Єдине вікно подання електронної звітності».

Окреме місце в охарактеризованій вище ієрархії нормативно-правових актів слід відвести Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2012 р. на виконання Концепції розвитку електронного урядування в Україні. Така система повинна стати головним складником електронного урядування. При цьому цілі електронного урядування відображено через основні завдання створення системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів: забезпечення автоматизованої інформаційної взаємодії електронних інформаційних систем і баз даних державних органів; автоматизованої міжвідомчої взаємодії державних органів у процесі роботи, що проводиться з фізичними та юридич-

ними особами з використанням єдиної достовірної та несуперечливої інформації в електронних інформаційних системах і базах даних державних органів; електронного обслуговування фізичних і юридичних осіб за принципом «єдиного вікна» із застосуванням електронного цифрового підпису; безпеки інформації відповідно до вимог законодавства про захист інформації та персональних даних; забезпечення технологічної сумісності системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів із електронними інформаційними системами та базами даних державних органів [154].

По суті, на той момент мали місце формування та деталізація процесу надання електронних адміністративних послуг. Водночас надання безпосередньої інформації про адміністративні послуги, забезпечення можливості користувачу отримати електронну форму документа, обробки такої форми, зокрема ідентифікацію, не відбувалося (свідчення відсутності впровадження одно- та двосторонньої взаємодії). Досі в Україні далеко не в усіх органах публічної адміністрації є двостороння взаємодія (наприклад, не завжди можна відправити анкету назад через відсутність можливості застосування електронного підпису). Проведення транзакцій поки що є доволі віддаленою перспективою для України.

2.4.2. Проблеми щодо впровадження електронного урядування

В Україні існують проблеми, пов'язані з впровадженням на практиці положень нормативно-правових актів у сфері електронного урядування, а також відсутністю достатнього фінансування. Проблеми впровадження електронного урядування в Україні мають внутрішню та зовнішню природу. Серед зовнішніх особливе місце займають загальносвітові тенденції: глобалізація та її наслідки у вигляді світової фінансово-економічної кризи; зростання кількості та рівня традиційних загроз (небезпек) особі, суспільству, державі, світовому суспільству в цілому, а також поява нових загроз, ускладнення їх взаємодії; посилення конкуренції між країнами за енергоресурси, лідерство у світі та на регіональному рівні [13, с. 242].

Так, у нашій державі існує проблема щодо реалізації постанови Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні», оскільки у виконавців немає ресурсів, часу тощо; існують труднощі щодо проведення досліджень та здійснення об'єктивної, достовірної оцінки рівня розвитку інформаційного суспільства на всій території краї-

ни з метою подолання розриву між великими містами та селами, селищами за положеннями постанови Кабінету Міністрів України «Про запровадження Національної системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства». Особливою вкрай важливою проблемою є питання реалізації пілотних проектів впровадження технологій електронного урядування, оскільки, як правило, фінансування проводиться не з Державного бюджету України, а меценатами та міжнародними організаціями. При цьому зазвичай проекти вдалі: минаючи тендери, впроваджуються технології шляхом укладення адміністративних договорів із державними органами, наприклад, щодо електронного міста, електронного села, електронної бібліотеки тощо.

2.4.3. Перспективи та основні цілі запровадження електронного урядування

Перспективною метою електронного урядування в аспекті усунення зазначених вище проблем може бути спрямування вектора розвитку електронної публічної адміністрації на прийняття та реалізацію рішень в електронній формі (при взаємодії з державними органами, приватними організаціями, зокрема банками). Очевидно, практика комерційних організацій, які запозичують досвід зарубіжних країн, перейде до державних органів, які зараз через низький рівень інформаційної безпеки, недостатні кошти бояться проводити електронні транзакції (наприклад, оплата через Інтернет, коли 24 липня 2015 р. ухвалено постанову Національного банку України № 480, яка істотно полегшила умови здійснення відповідних транзакцій).

Органічне поєднання структурних елементів інформаційних ресурсів у єдиний інформаційний реєстр позитивно впливатиме на збалансованість системи електронного урядування як єдиного організму здійснення публічного управління. Власне система електронного урядування сприяє оперативному й ефективному вирішенню суспільних проблем і відшукуванню перспектив майбутнього розвитку держави, а також наданню точної, доречної, повної, об'єктивної, вчасної, актуальної та зрозумілої інформації. Це також забезпечить якісно новий рівень управління державою та суспільством у цілому, зміцнить довіру до держави та її політики, вдосконалив взаємодію між публічною адміністрацією, бізнесом і громадянським суспільством.

Основні цілі запровадження електронного урядування зумовлюють його переваги для громадськості: можливість впливу на прийняття управлінських рішень із перспективою, що державні проекти

базуватимуться на пріоритетах, визначених громадськістю, а не тільки урядом; поліпшення якості послуг, наданих органами публічної адміністрації споживачам; підвищення рівня інформування населення, яке зможе одержувати повну інформацію про законодавство, правила та послуги; інформованість із найважливіших питань дозволить звести до мінімуму політичні неузгодженості (контроль і нагляд з боку громадськості щодо формування та реалізації державної політики на внутрішньому та зовнішньому рівнях); зниження рівня корупції; підвищення професійного рівня представників влади та громадянського суспільства.

2.5. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ

В адміністративно-правовій науці поширений «вузький» підхід до тлумачення державного управління, який акцентує, що державне управління — це вид діяльності держави, притаманний не будь-яким її органам, а лише окремому виду, основними з яких є органи виконавчої влади [186, с. 19; 6, с. 261]. На думку В. Авер'янова, сфера державного управління визначається тим, що воно здійснюється як у межах діяльності органів виконавчої влади, так і поза їх межами (всередині апаратів будь-яких інших органів державної влади (крім органів виконавчої влади) з боку їх керівників щодо інших службовців; всередині державних підприємств, установ і організацій — з боку їх адміністрацій щодо решти персоналу; з боку тих чи інших уповноважених державою суб'єктів у процесі управління державними корпоративними правами; з боку різноманітних дорадчо-консультативних органів, утворюваних державними органами (наприклад, Президентом України), в частині виконання наданих їм організаційно-розпорядчих повноважень щодо інших органів, посадових осіб) [37, с. 14—15]. Аналогічний підхід стосовно розуміння державного управління втілений в єдиному нормативно-правовому акті України, де подано визначення цього поняття — Указі Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22 липня 1998 р. № 810/98.

На підставі викладеного можна дати широке доктринальне визначення державного управління, під яким необхідно розуміти зовнішньо спрямовану управлінську форму реалізації виконавчої влади, змістом якої є організація практичного виконання законів як безпосередньо суб'єктом державного управління, так і іншими учасниками суспільних відносин. Для сфери електронного урядування від-

повідна категорія має вирішальне значення в разі запровадження чітко регламентованих адміністративних процедур, зокрема ліцензування, а також при притягненні до адміністративної відповідальності.

2.5.1. Управлінсько-регуляторні характеристики електронного урядування

Категорія «управління» була традиційною для радянської науки адміністративного права, але зараз на рівні доктрини частіше вживається термін «регулювання», сутність якого зумовлена менш жорстким процесом і процедурами, коли керованому суб'єкту надається більше прав (аналогічною позицією є викладення терміну «публічне управління» у новій інтерпретації, а в англо-саксонській правовій системі — категорія «публічне адміністрування»). Тому в межах цього дослідження терміни «публічне управління», «публічне адміністрування» і «адміністративно-правове регулювання» будуть сприйматися як синоніми за напрямом визначення пріоритетів запровадження електронного урядування, яке є підпорядкованим за своїм обсягом поняттям стосовно вказаних категорій.

При цьому необхідно розкрити сутність відповідного узагальненого терміна, який би охоплював зміст, характер та особливості діяльності публічної адміністрації. Зокрема, у класичній адміністративно-правовій науці використовується термін «адміністрування», під яким розуміють організовування, виконання, розпоряджання та контролювання [5, с. 11]. Як зазначає О. В. Кузьменко, публічне адміністрування — це діяльність публічної адміністрації щодо задоволення загальних публічних інтересів соціуму [82, с. 24]. Причини, умови та результат такої діяльності проявляються в системі координаційного механізму контролю та організаційних одиниць, встановленні узагальнених показників результативності діяльності та у відповідному взаємному узгодженні, що дозволяє здійснювати цей процес на підставі визначених на законодавчому рівні принципів. У вузькому розумінні адміністрування означає професіональну діяльність державних чиновників, спрямовану на здійснення рішень керівництва. У широкому розумінні адміністрування — це «не тільки професіональна діяльність чиновників, а і вся система адміністративних інститутів з достатньо суворою ієрархією, завдяки якій відповідальність за виконання державних рішень спускається згори донизу» [42]. Тобто публічне адміністрування — це комплекс процедур і заходів з організовування, виконання, розпоряджання та кон-

тролювання, заснований на фундаментальних принципах правової держави щодо визначення загального напрямку та керівництва розвитком країни за сферами державної політики.

Натомість коли вживається термін «адміністративно-правове регулювання», то в адміністративній доктрині немає комплексного наукового дослідження, присвяченого характеристиці цієї правової категорії, тому вона тлумачиться в аспекті відповідних галузевих напрацювань. Зазвичай відповідне поняття розглядається як система адміністративно-правових засобів (елементів), сукупність прийомів та способів правового впливу на суспільні відносини, за допомогою яких визначається комплекс організаційних та спеціальних заходів, спрямованих на захист від протиправних посягань, а також гарантування особистої безпеки громадян, боротьбу з правопорушеннями [114]. На думку В. Й. Развадовського, адміністративно-правове регулювання здійснюється такою комбінацією способів правового регулювання, в якій переважають зобов'язання та заборони. Як зазначає науковець, вказана комбінація формується через наділення учасників правовідносин суб'єктивними юридичними правами та обов'язками шляхом визначення та закріплення в правових актах щодо правил поведінки внаслідок правотворчої діяльності уповноважених на це органів (посадових осіб) [161, с. 25—26]. У цьому контексті Т. А. Плутагар вважає, що особливість адміністративно-правового регулювання стосується того, що, з одного боку, воно відбувається в особливих внутрішньоорганізаційних умовах, а з другого — спрямовується на забезпечення як постійних або тимчасових (ситуаційних), так і загальнодержавних і регіональних явищ чи процесів [114].

Враховуючи наведені доктринальні позиції в контексті визначення сутності адміністративно-правового регулювання, стосовно електронного урядування можна наголосити, що значення мають прийоми, способи та заходи, які підлягають застосуванню в межах відповідного адміністративно-правового механізму, а також внутрішній та зовнішній складники таких процедур. Дійсно, оскільки публічна адміністрація є активним учасником суспільних відносин у сфері забезпечення урядування в цифровому середовищі на базі загальноуправлінського аспекту діяльності влади, то вагоме значення мають інституційно-функціональні характеристики зазначеної діяльності, імперативно-диспозитивні методи правового впливу на поведінку учасників трикутника влада-громадянське суспільство-бізнес в електронному форматі їхньої взаємодії.

2.5.2. Публічне управління у сфері електронного урядування

На рівні теорії та практики сформувалася тенденція до тлумачення публічного управління як різновиду суспільно корисної діяльності, яка здійснюється органами державної влади; зовнішньо орієнтованої діяльності уповноважених суб'єктів, пов'язаної з реалізацією політичних рішень і впровадженням у життя положень Конституції та законів України. Така діяльність може відбуватися як у примусовому, так і позапримусовому (публічно-сервісному) порядку, а її правовою основою є норми адміністративного права [92, с. 9, 13]. За кордоном це поняття розглядається в аспекті прийняття рішень, залучення зацікавлених осіб і звітування, коли нерідко акцент зміщується на мультирівневий підхід щодо децентралізації: ресурси; забезпечення рівності та первісності; фінансові питання; контроль за дотриманням стандартів надання локальних публічних послуг; здійснення місцевих поставок (демографічний та сервісний контексти; матеріальні, людські, фінансові вкладення та політичний внесок; витрати на реалізацію політики, сервісне покриття, ефективність; позитив у сфері політичних питань, у вигляді ефективності, рівності, якості, публічної думки) [195].

Відповідний вимір мультирівневого публічного управління втілюється в життя на таких рівнях: вище горизонтального (між публічною адміністрацією у вигляді міністерств та інших центральних органів виконавчої влади), вертикальному (між органами публічної адміністрації на локальному, регіональному, регіональному (локальному), національному та наднаціональному рівнях), нижче горизонтального (між різними учасниками на субнаціональному рівні). Мультирівневість забезпечується через інтеракції між публічним і приватним секторами (прибутковими та неприбутковими організаціями), включаючи фізичних і юридичних осіб (насамперед громадян і бізнес).

Враховуючи викладене, публічне управління — це діяльність, яка не входить до законотворчості та судочинства, пов'язана із застосуванням законів і втіленням їхніх положень для задоволення загальних публічних інтересів соціуму в межах всієї системи адміністративних інститутів з досить суворою ієрархією.

Можна виокремити такі елементи публічного управління через призму положень чинної Конституції України:

- влада українського народу — безпосередня участь громадянського суспільства в управлінні (перший елемент з огляду на положення ст.ст. 5, 38 Конституції України);

- державне управління (з урахуванням управління з боку Президента України, органів прокуратури, Національного банку України, Служби безпеки України, Вищої ради юстиції України, Ради національної безпеки та оборони України та інших державних органів) — зовнішньо спрямоване публічне управління (за обсягом, задачами). Причому кожен з органів влади діє у своїй формі. Діяльність кожного з органів стосується власного терміна: законодавча влада — законотворчість, судова влада — судочинство, органи виконавчої влади — державне управління (окрема спеціальна форма діяльності суб'єктів, що представляють державу). Управлінська діяльність також відрізняється своїм обсягом. Через призму вимог ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України йдеться також про внутрішньоорганізаційне управління (діяльність) всередині органу, яке є предметом оскарження не в адміністративних судах, а в конституційному суді (не можна вести мову про порушення прав, свобод, законних інтересів приватних осіб), що не є публічним управлінням з погляду завдань, функцій, впливу;

- муніципальне управління — за підходами, закладеними в Кодексі адміністративного судочинства України, усі спори, у тому числі з участю органів місцевого самоврядування, розглядаються за однаковими правилами в межах адміністративного судочинства (однакова природа). У Європі муніципальне право постає як особливий елемент Особливого адміністративного права;

- управління, яке здійснюється суб'єктом делегованих повноважень (наприклад, державними підприємствами, юридичними особами приватного права, громадськістю);

- управління, яке здійснюється органами влади Автономної Республіки Крим [92, с. 11].

У цьому контексті зв'язок публічного управління (адміністрування) і державного управління доцільно розглядати з позиції логіки, згідно з якою державне управління як член поділу має ознаки публічного управління (адміністрування) як діленого поняття. Співвідношення цілого та частини полягає у мисленнєвому розчленуванні цілого на частини [74, с. 172]. Між цими двома поняттями існує відношення підпорядкування, яке фіксує зіставлення родового та видового поняття. Поняття, яке входить до обсягу іншого поняття (державне управління), є «підпорядкованим», а поняття, яке включає до свого обсягу інше поняття (публічне управління/адміністрування), є «підпорядковуючим» [74, с. 148—149].

Натомість поняття урядування повністю конкретне й існує в законодавстві ЄС (неписаний звід правил *aquis communautaire*). В аспекті функціонування електронного урядування відповідна категорія

по-новому визначає повноваження держави, відносини у вигляді комунікації (двосторонній зв'язок) між державою та суспільством, коли останнє визначає напрями розвитку держави за допомогою інструментів публічного управління (субординація, реординація). Робочі документи ЄС та ООН визначають, що урядування можна розглядати як практику економічної, політичної та адміністративної влади з управління справами держави на всіх рівнях. Це поняття об'єднує механізми, процеси та інститути, через які громадяни та групи висловлюють свої інтереси, реалізують законні права та виконують обов'язки, а також охоплює весь спектр урядових кроків щодо розвитку й управління, відтак і успішного впровадження послуг, які електронний уряд надає суспільству.

У цьому сенсі у доктрині сформувався підхід, що вказує на проблеми розуміння урядування як процесу реалізації нормативно закріпленого положення про «служіння» уряду, оскільки «не завжди очевидно, що країною з ефективним урядуванням є така, що має безжально ефективних охоронців концтаборів на відміну від тих, які є корумпованими» [192]. Саме тому впровадження індикаторів рівня розвитку урядування може обумовлюватися часом і невинуватими перевагами, які лише формально відповідають критеріям «належного урядування». У цьому сенсі, як вказує Ф. Фукуяма, урядуванням є здатність уряду приймати та забезпечувати виконання правил, надавати послуги, незалежно від того, чи є такий уряд демократичним або ні [215, с. 354]. Дослідник розглядає цю категорію в уніфікованому інфраструктурному аспекті з урахуванням інструментальних особливостей: незалежно від виду політичного режиму, урядування діє за різними сферами життєдіяльності суспільства. Звідси необхідно зважати на заходи процедурного характеру, компетенційні та щодо продуктивності; владну незалежність; спроможність та автономність.

Тобто урядуванням можна вважати процес взаємодії публічної адміністрації із суспільними інститутами та громадянами в процесі прийняття рішень. У сфері електронного урядування це управлінський аспект діяльності всієї системи влади в країні, що є ширшим терміном стосовно електронного уряду, оскільки складається з ряду відносин і мереж в уряді, пов'язаних із використанням і застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій. Урядування можна визначити як процес оперативного прийняття рішень щодо взаємодії двох сторін, однією з яких виступає орган публічної адміністрації, а другою — інститути громадянського суспільства з питань, що стосуються здійснення публічного управління. З цього визначення походить поняття електронного урядування.

Сутність цілей запровадження електронного урядування впливає з еволюційної концепції формування сучасної людиноцентристської доктрини предмета адміністративного права. Зумовлюючим точковим підходом при цьому є наукова думка про предмет поліцейського права, а зумовленим точковим підходом — сучасна доктрина про предмет адміністративного права. Точковість таких додаткових підходів означає те, що вони взяті на конкретному історичному етапі в статичному вимірі на зрізі уявлень про предмет вказаної вище галузі права.

Витоки концепції людиноцентристської доктрини адміністративного права визначаються правовою природою зумовлюючого точкового підходу, яка впливає з наукової думки про предмет поліцейського права (щодо існування відносин управління для забезпечення «загального блага»). Зумовлюючий додатковий точковий підхід стосується доктрини XVIII ст. про предмет поліцейського права. Зокрема це дослідження, безпосередньо пов'язані з формуванням інституту поліцейського права та поліцейстики. Цей період пов'язаний з іменами видатних учених XVIII ст. Деламара, Юсти, Зонненфельса, Хоенталя, Пфейфера, Фішера, Рессіга, Юнга, Берга і ряду інших перших поліцейстів, які, засновуючи свої погляди здебільшого на суспільній практиці та філософії евдемонізма, обґрунтовували необхідність втручання держави в приватне життя з метою забезпечення «загального блага» [103, с. 12]. Позиції цього підходу щодо першочерговості задоволення потреб суспільства за допомогою засобів управління перейшли спочатку до доктрини царської Росії про поліцейське право, а пізніше вплинули й на погляди В. Б. Авер'янова.

Основа концепції людиноцентристської доктрини адміністративного права визначається базисом викладеної еволюційної концепції щодо революційного для української доктрини підходу В. Б. Авер'янова. Так, ключовою тезою повинно сприйматися те, що адміністративне право не може розвиватися як моноцентрична галузь, тобто як така галузь, що має єдиний системоутворювальний нормативний центр [1, с. 12]. Дослідник вважав важливим системоутворювальним компонентом його предмета відносини, що виникають з ініціативи підвладної сторони, тобто «реординаційні відносини» [2, с. 37]. Науковець, аналізуючи позиції про зведення адміністративного права до двох складників — «управлінського» і так званого «поліцейського» права (при цьому останнє розуміється як регулювання заходів втручання в права і свободи приватних (фізичних і юридичних) осіб), спочатку дійшов висновку, що в будь-яких варіантах тлумачення предмета адміністративного права за управлінськими відно-

синами загалом зберігається провідне місце [3]. У цьому сенсі можна стверджувати про закладення підвалин людиноцентристського сприйняття предмета адміністративного права як детермінанта цілей запровадження електронного урядування.

Загалом В. Б. Авер'янов сприймав предмет адміністративного права через призму не «управлінського права», а, умовно кажучи, «публічно-сервісного права», тобто права, що спрямоване на обслуговування потреб та інтересів приватних осіб у їхніх стосунках з органами публічної адміністрації. При цьому відповідна галузь права повинна регулювати здебільшого не управлінські відносини між державними та недержавними публічно-владними органами з одного боку, і підвладними керованими об'єктами, з другого, а різноманітні взаємостосунки між цими органами та приватними особами щодо забезпечення першими необхідних умов для ефективної реалізації належних приватним особам прав, свобод і законних інтересів. І лише як додаткова риса адміністративного права повинен враховуватися «управлінський» (тобто, за етимологією — власне «адміністративна») складник предмета регулювання цієї галузі права [4, с. 8]. Викладена позиція є, по суті, серцевиною людиноцентристської доктрини предмета адміністративного права.

Новітня доктрина про предмет адміністративного права

Видозміна концепції людиноцентристської доктрини адміністративного права як детермінанта цілей запровадження електронного урядування на сучасному етапі розкривається через зумовлений точковий підхід, пов'язаний з новітньою доктриною про предмет адміністративного права. Наразі потрібно виділяти трансформаційний (зміна уявлення про сутність управлінських відносин — від владно-управлінських до таких, що мають як примусовий, так і позапримусовий характер і посідають основне місце в предметі регулювання відповідної галузі права) і перетворювальний (модифікаційний) напрям (відхід від людиноцентристського до соціоцентристського сприйняття предмета адміністративного права).

Представником трансформаційного напряму можна вважати Р. С. Мельника. Науковець, погоджуючись із тим, що в предметі адміністративного права на перше місце висувається не примусова, а публічно-сервісна діяльність публічної адміністрації, зазначає, що таке розуміння сутності управління є лише одним з можливих варіантів тлумачення зазначеної категорії, згідно з яким управління виступає синонімом категорії «влада» [92, с. 8—9]. На думку дослідника, публічне управління в предметі адміністративного права є

зовнішньо орієнтованою діяльністю уповноважених суб'єктів, пов'язаною з реалізацією політичних рішень, що може здійснюватися як у примусовому, так і позапримусовому (публічно-сервісному) порядку, а її правовою основою є норми адміністративного права [92, с. 13]. Тут представлено трансформацію уявлень про управлінські відносини в предметі адміністративного права (як таких, що мають примусовий і позапримусовий характер, посідають основне місце в предметі регулювання відповідної галузі права).

Погляди Є. В. Курінного можна віднести до перетворювального (модифікаційного) напрямку. Науковець вважає, що оновлення адміністративного права України потрібно проводити у тривимірній системі соціальних координат — «людина», «суспільство», «держава», що трансформує людиноцентризм у соціоцентризм — тріумвірат соціальних пріоритетів, які за своєю ієрархічною значущістю повинні відповідати викладеній послідовності. Тому соціоцентризм необхідно сприймати тільки як модифікований та адаптований до сучасних українських реалій вітчизняний варіант людиноцентристської ідеології, за допомогою якого мають вирішуватися складні та специфічні соціальні проблеми нашої держави [83, с. 8—9]. Цю позицію можна сприймати як спробу вдосконалити людиноцентристську доктрину В. Б. Авер'янова в соціоцентристську, що більше відповідає сучасним українським реаліям.

Зважаючи на викладене, електронне урядування як похідна правова категорія стосовно управління повинно входити до предмета адміністративного права, де базисом у формуванні його людиноцентристського спрямування є підхід В. Б. Авер'янова про сприйняття предмета адміністративного права через призму «публічно-сервісного права». У цьому контексті потрібно повною мірою враховувати додаткові точкові підходи, взяті на конкретному історичному етапі в статичному вимірі на зрізі уявлень про предмет вказаної галузі права. При цьому сутність зумовлюючого точкового підходу впливає з наукової думки про предмет поліцейського права (щодо віднесення до предмета відносин управління для забезпечення «загального блага»). Зумовлений точковий підхід пов'язаний з новітньою доктриною про предмет адміністративного права: потрібно виділяти трансформаційний (зміна уявлення про сутність управлінських відносин — від владно-управлінських до таких, що мають як примусовий, так і позапримусовий характер і посідають основне місце в предметі регулювання відповідної галузі права) і перетворювальний (модифікаційний) напрям (відхід від людиноцентристського до соціоцентристського сприйняття предмета адміністративного права).

2.5.3. Електронна публічна адміністрація

Зараз у всьому світі в межах євразійської, англо-американської та континентально-європейської моделей спостерігається запровадження в процеси формування та реалізації державної політики різноманітних практик діяльності електронної публічної адміністрації [113]. Ці моделі стосуються варіативності в нормотворчій техніці, в інституціональних проявах діяльності з електронного урядування, у підходах щодо доступності електронних ресурсів і гарантування інформаційної безпеки, а також у розумінні «сервісності» електронної публічної адміністрації. У Російській Федерації намагаються довести існування четвертої особливої системи електронного урядування з інтенсивним, а не екстенсивним застосуванням всіх ресурсів, але на практиці проявів цих особливостей віднайти неможливо. Україна ж у загальносвітовому контексті здійснення електронного публічного управління тяжіє до континентально-європейської моделі електронної публічної адміністрації з розвиненою «сіткою» інтеракцій всередині органів влади, а також за напрямом взаємодії з громадськістю (інтерактивне спілкування).

Азійська модель сформувалася найпершою на базі історичних традицій та корпоративізації культури публічного управління, доступності електронних ресурсів. Так, ще в 1990—2000 роках у Сінгапурі вперше стали доступні електронні послуги, які надавалися публічною адміністрацією. Доступність електронних послуг забезпечується доступом до сервісів із багатьох інтернет-точок (наприклад, електронний перекладач). Китай є лідером азійської моделі, хоча й у такий спосіб рядових громадян відгороджують від думок про політизацію суспільства. Взагалі в Японії, Китаї, Сінгапурі система електронного урядування пов'язана з патерналізмом (у діяльності транснаціональних корпорацій закладено стабільність, можливість довготривалої роботи з огляду на систему державного соціального страхування, виплат за вислугу років, корпоративне обслуговування, систему відпусток). Тому модель забезпечує внутрішньокорпоративне електронне урядування на найвищому рівні (спілкування працівників між собою, звернення до органів влади через головний офіс). Неурядові організації також максимально піклуються про працівників, задовольняючи всі їхні повсякденні потреби.

Континентально-європейська модель має двоповерхову структуру та вирізняється значною інтегрованістю в межах єдиного інформаційного простору, посиленими гарантіями забезпечення доступу до публічної інформації. Для країн, які входять до цієї моделі, характерною ознакою національного законодавства є орієнтація на над-

національні правові межі здійснення електронного урядування, закладені недержавними інституціями, зокрема Європейським парламентом. Наразі система *aquis communautaire* у Європейському Союзі активно розвивається та вказує на ефективні шляхи здійснення електронного урядування. У цілому законодавство з питань функціонування електронної публічної адміністрації є жорстким і спрямоване на врахування вимог щодо забезпечення інформаційної безпеки на всіх рівнях. У зв'язку з цим, хоча в технологічному плані нововведення щодо електронного урядування постійно впроваджуються, але початкове ставлення до них є досить скептичним з огляду на питання інформаційної безпеки. Тому це найконсервативніша модель (існують фрагментарні обмеження застосування сучасних технологій).

Англо-американська модель є наймолодшою та найбільш прогресивною. Це найбільш демократична, плюралістична система, орієнтована на громадян, де немає бюрократії та зверхності й найбільше реалізується зворотний зв'язок. Електронна публічна адміністрація, яка спирається на цю модель, застосовує всі нові розробки та найсучасніші технології. У «чистому» вигляді ця модель представлена на Американському континенті. Англійська система, яка в «чистому» вигляді представлена в Сполученому королівстві Великої Британії та Північній Ірландії, є змішаною (поєднуються риси американської та європейської моделей). Специфіка англо-американської моделі зводиться до того, що тут втілюється інтерактивний онлайн-режим із посиленою оперативністю та використанням максимальної кількості приладів (щодо публічного управління з питань електронних послуг, дистанційного навчання тощо). Водночас коли відбувається збій у роботі технологічних систем, то скарг на діяльність публічної адміністрації тут подається найбільша кількість, порівняно з іншими моделями.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбувається перехід від жорсткого командно-управлінського до регуляторного складника в діяльності публічної адміністрації. При цьому важливе значення відіграють інформаційно-комунікаційні технології, використання яких під час формування та реалізації державної політики сприяє більш ефективному, прозорому та якісному управлінню. Необхідно враховувати той факт, що це загальноєвропейська тенденція інформатизації та переходу всіх інституцій на регуляторний складник з метою прискорення розвитку суспільства й обрання оптимального вектора реформ за всіма сферами державотворення. Виключно в Російській Федерації, Білорусі та Казахстані державне управління досі є жорстким, а також існує повний контроль за виконанням нормативно-правових актів. Разом з тим, зважаючи на

проєвропейську спрямованість нашої держави, другий зі шляхів для неї не може бути орієнтиром, тому в Україні потрібно запровадити дієву модель регуляторної діяльності публічної адміністрації з використанням інструментів електронної демократії.

Система суб'єктів публічної адміністрації, до компетенції яких віднесено здійснення електронного урядування, має ієрархічну структуру з нерозмежованими повноваженнями органів публічної адміністрації. До того ж у Концепції розвитку електронного урядування в Україні йдеться про необхідність здійснити комплекс організаційно-технологічних заходів і чітко розмежувати повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування щодо реалізації державної політики в інформаційній сфері та здійснювати координацію її діяльності на всіх рівнях [152]. Однак, лише на вищому рівні суб'єктів публічної адміністрації дотримано вимоги цього нормативно-правового акта.

Вищий рівень

Кабінет Міністрів України здійснює забезпечення розвитку та державної підтримки науково-технічного та інноваційного потенціалу держави; проводить державну політику у сфері інформатизації, сприяє становленню єдиного інформаційного простору на території України [142] (п. 5 ч. 1 ст. 2; п. 2 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»). З наведених положень випливає, що цей суб'єкт публічної адміністрації у сфері електронного урядування виступає загальним органом (здійснює загальну координацію діяльності всіх інших суб'єктів публічної адміністрації). Водночас ситуація вже не є такою однозначною під час реалізації більш широких і вузькопрофільних повноважень при одночасному існуванні кількох суб'єктів публічної адміністрації на одному інституціональному рівні, про що йтиметься далі.

Центральний рівень

З-поміж центральних органів виконавчої влади у сфері електронного урядування можна виокремити Міністерство освіти та науки України, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Державне агентство з питань електронного урядування України, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України. У ракурсі діяльності згаданих центральних органів виконавчої влади в основних законах України немає положень про розмежування їхньої компетенції, оскільки пілотний проєкт «Електронна Україна» з'явився пізніше, ніж відповідні закони України (2011 р.), а Закон України «Про центральні орга-

ни виконавчої влади» є рамковим і не може регламентувати відповідні питання. У чинних нормативно-правових актах щодо компетенції цих основних суб'єктів у сфері електронного урядування повноваження вказаних органів хаотично регламентовані (визначено окремі питання здійснення публічного управління, але не чітку компетенцію органів).

Функції центрального органу виконавчої влади у сфері електронного урядування на міністерському рівні виконують одразу два суб'єкти, а саме: Міністерство освіти і науки України та Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Їхня компетенція у сфері врегульована на рівні двох відповідних положень, затверджених Кабінетом Міністрів України та Президентом України. При цьому спектр наданих їм повноважень відрізняється за кожним із цих актів. Зокрема, що стосується Міністерства освіти і науки України, то за Положенням про Міністерство освіти і науки України від 16 жовтня 2014 р. № 630 це головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах, зокрема, науково-технічної та інноваційної діяльності, трансферу (передачі) технологій [135], а відповідно до Указу Президента України «Питання Міністерства освіти і науки України» від 25 квітня 2013 р. № 240/2013 — головний орган у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення формування та реалізації державної політики у сферах науково-технічної та інноваційної діяльності, інформатизації, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства [110].

Натомість Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України за Положенням про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30 квітня 2014 р. № 197 безпосередньо визнається головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики, зокрема, у сфері інформатизації, електронного урядування, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційного суспільства [136], а за Положенням від 31 травня 2011 р. № 633/2011 — головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної житлової політики і політики у сфері будівництва, архітектури, містобудування та житлово-комунального господарства [137].

Відтак, наразі існують два головні центральні органи виконавчої влади у сфері електронного урядування. Один із них забезпечує формування, а інший відповідає за реалізацію державної політики. Водночас міністерство не повинно реалізовувати державну політику, а має займатися впровадженням політики, а функції з виконання законодавства повинні закріплюватися за іншими центральними органами виконавчої влади. Принагідно традиційною європейською практикою є віднесення компетенції у сфері електронного урядування або до профільного міністерства в інформаційній сфері, або до міністерства в освітньо-науковій сфері.

Тим більш сумнівною можна вважати ідею віднесення компетенції у сфері електронного урядування в Україні до Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, у ракурсі чого потрібно зазначити, що на підставі п. 4 Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30 квітня 2014 р. № 197 йому надані досить вагомі повноваження: визначати пріоритетні напрями розвитку відповідних сфер; подавати Кабінетові Міністрів України пропозиції щодо забезпечення інформатизації, електронного урядування, формування та використання національних електронних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційного суспільства; затверджувати:

порядок технічного забезпечення Єдиного веб-порталу та функціонування офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади; порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»; вимоги до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади, а також методики визначення належності бюджетних програм до сфери інформатизації; формування індикаторів розвитку інформаційного суспільства;

склад і вимоги щодо змісту, порядок формування запиту на інформацію, що надходить з метою обміну інформацією між містобудівним кадастром та Державним земельним кадастром, порядок та структуру формування відповіді, форму обміну інформацією, обмінний формат даних, вимоги до коректності, відповідності та повноти інформації, процедуру взаємодії інформаційних систем, порядок внесення змін до встановлених вимог щодо обміну інформацією;

разом із держателями інформаційних систем органів виконавчої влади порядок обміну даними між Державним земельним кадастром та іншими геоінформаційними системами та зміст таких даних [136].

По суті, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України виконує базові та ос-

новоположні повноваження у сфері електронного урядування, але без прив'язки до його інструментального складника (забезпечення застосування електронних петицій, доступу до публічної інформації, захисту персональних даних тощо). Застосування всього інструментарію віднесено до відання інших органів, порядок взаємодії яких з Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України на рівні нормативно-правових актів не деталізовано. Тобто знову ж таки складається ситуація, коли суб'єкт публічної адміністрації, основна мета діяльності якого не пов'язана зі сферою електронного урядування, все одно наділяється широкою компетенцією, але не має достатніх повноважень для моніторингу застосування юридичного інструментарію в цій сфері, а також окремі аспекти його компетенції повною мірою не розмежовано з рівним за статусом суб'єктом публічної адміністрації в науково-освітній сфері (щодо діяльності зі створення та впровадження високих технологій).

На рівні інших центральних органів виконавчої влади ситуація щодо електронного урядування не є однозначною. Так, спочатку роль суб'єкта публічної адміністрації центрального рівня належала Державному агентству з питань науки, інновацій та інформатизації, яке з 2010 р. стало центральним органом виконавчої влади, про який йшлося в Концепції розвитку електронного урядування [152], Законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки» [148]. Зокрема, за Положенням про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації, затвердженим Указом Президента України від 8 квітня 2011 р. № 437/2011, цей орган утворюється для реалізації державної політики у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, трансферу технологій, інформатизації, формування та використання національних електронних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства [138]. З наведеної правової норми випливає, що цей центральний орган виконавчої влади створювався з метою реалізації державної політики за всіма напрямками електронного урядування. У п. 1 Положення про нього встановлено, що діяльність агентства спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра освіти і науки України [138]. Відповідно, на етапі функціонування Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації як центрального органу виконавчої влади у сфері електронного урядування його взаємодія з Міністерством освіти і науки України була логічно обґрунтованою та відповідала тодішнім реаліям здійснення публічного управління в указаній сфері.

Проте зважаючи на загальний вектор змін інституціонального складу публічної адміністрації у сфері електронного урядування, у 2014 р. вперше було створено спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у відповідній галузі — Державне агентство з питань електронного урядування. Згідно з п. 1 Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади» від 4 червня 2014 р. № 255 було вирішено перейменувати Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації у Державне агентство з питань електронного урядування, поклавши на нього функції з реалізації державної політики у сфері інформатизації, електронного урядування, формування та використання національних електронних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційного суспільства [37]. Діяльність цього суб'єкта публічної адміністрації спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України — Міністра регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства [38] (п. 2). Водночас у підпункті 3 п. 2 відповідної постанови Кабінету Міністрів України Міністерство освіти і науки було визначено головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, трансферу технологій [38]. Водночас не було передбачено жодної правової норми з приводу реалізації цих компетенційних характеристик Державним агентством з питань електронного урядування або будь-яким іншим центральним органом виконавчої влади. Додатково потрібно зауважити, що спочатку взагалі йшлося про створення Державної служби з питань електронного урядування (основним завданням мало бути надання адміністративних послуг), але все-таки нормотворці зупинилися на правовому становищі агентства (основним завданням є розпорядження державними ресурсами та майном).

1 жовтня 2014 р. затверджено Положення про цей орган (до цього функціонував за старим Положенням про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації). У п. 3 цього нормативно-правового акта зазначено, що основними завданнями агентства є: реалізація державної політики у сфері інформатизації, електронного урядування, формування та використання національних електронних інформаційних ресурсів, розвиток інформаційного суспільства; внесення на розгляд Віце-прем'єр-міністра України — Міністра регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у зазначеній сфері [136]. Потрібно зважати ще й на той факт, що компетенція Державного агентства з питань електронного

урядування та Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації у сфері електронного урядування повинна бути єдиною. При цьому хоча де-юре Державне агентство з питань електронного урядування є правонаступником Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації, обидва Положення про органи є досі чинними. У цілому такий підхід, зважаючи на вказаний неповний перерозподіл повноважень, не є повною мірою виправданим. Постає тоді питання про доцільність існування Державного агентства з питань електронного урядування. Фактично наразі на одному рівні існують три органи публічної адміністрації, повноваження яких дублюються. До того ж немає чіткої вертикальної системи органів, відповідальних за формування та реалізацію державної політики у сфері електронного урядування.

На місцевому рівні компетенція органів щодо електронного урядування є невизначеною. Трапилася ситуація, за якої повноваження публічної адміністрації майже не врегульовано, а частина з них взагалі не віднесена до компетенції органів публічної адміністрації. Так, на підставі Закону України «Про місцеві державні адміністрації» місцеві державні адміністрації в межах, визначених Конституцією та законами України, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за додержанням законодавства про державну таємницю та інформацію (п. 2 ст. 16); сприяють розвитку науки та техніки, реалізації регіональних науково-технічних програм, впровадженню нових екологічно безпечних технологій, підвищенню технічного рівня виробництва та якості продукції, вирішенню науково-технічних проблем, що мають першочергове значення для підвищення її ефективності та конкурентоспроможності; забезпечують створення територіальних інноваційних центрів і технопарків (п. 2 ст. 22) [145]. Окремо потрібно згадати, що за ст. 41 вказаного Закону України місцеві державні адміністрації повинні забезпечувати активний та пасивний доступ до публічної адміністрації щодо проектів нормативно-правових актів, актів індивідуальної дії та нормативно-правових актів місцевих державних адміністрацій. Ці повноваження не кореспондують із компетенцією публічної адміністрації центрального рівня у сфері електронного урядування.

Що ж до органів місцевого самоврядування, то згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» до виконавчих органів сільських, селищних, міських рад власних (самоврядних) повноважень цих суб'єктів віднесено сприяння діяльності Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (підпункт 14 п. «а» ст. 30), а до делегованих — вирішення відповідно до законодавства питань, пов'язаних із наданням Державній службі

спеціального зв'язку та захисту інформації України службових жилих приміщень, житлової площі та інших об'єктів, житлово-комунальних послуг; здійснення контролю за їх використанням та наданням послуг (підпункт 11 п. «б» ст. 30); створення та забезпечення функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем, які є складовою мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації (підпункт 11 п. «б» ч. 1 ст. 33) [144]. Цілком зрозуміло, що такі повноваження є вкрай фрагментарними та недостатніми для повноцінної інформатизації діяльності громад.

Зважаючи на викладене, оскільки зараз відбувається реформування адміністративно-територіального устрою України, можна, у тому числі, очікувати реформування системи органів публічної адміністрації у сфері електронного урядування. Має бути визначено чітку ієрархію органів, їхню компетенцію, повноваження суб'єктів нижчого рівня. Оптимальною виглядає така ієрархічна інституціональна структура: 1) вищий суб'єкт публічної адміністрації — Кабінет Міністрів України (загальна координація); 2) суб'єкти публічної адміністрації центрального рівня — Міністерство з питань електронного урядування (впровадження державної політики у сфері електронного урядування); Державне агентство з питань електронного урядування (функції з виконання законодавства у сфері електронного урядування); 3) суб'єкти публічної адміністрації місцевого рівня — основний спектр повноважень у сфері електронного урядування на місцевому рівні повинен бути закріпленим за органами місцевого самоврядування як представниками інтересів членів громад, які через ці органи можуть брати участь у локальному здійсненні електронного урядування, а до місцевих державних адміністрацій регіонального рівня доцільно віднести окремі делеговані повноваження (для реалізації комплексних інноваційних проектів, які потребують тісної співпраці між органами виконавчої влади та громадськості).

У сфері спеціального зв'язку існує центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Одразу необхідно вказати, що така діяльність не є власне електронним урядуванням, але доцільно проаналізувати статус вказаного суб'єкта з метою ефективного розмежування повноважень між органами публічної адміністрації центрального рівня у сфері електронного урядування та суб'єкта публічної адміністрації в галузі спеціального зв'язку. На підставі ч.ч. 1, 2 ст. 2 Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» цей суб'єкт публічної адміністрації

визначається як державний орган, призначений для забезпечення функціонування і розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку, формування та реалізації державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України, поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку, а також інших завдань відповідно до закону; спрямовує свою діяльність на забезпечення національної безпеки України від зовнішніх і внутрішніх загроз та є складовою сектору безпеки і оборони України [134]. Натомість у Законі України «Про центральні органи виконавчої влади» цей орган не згадується.

На підзаконному рівні правовий статус Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України регламентовано неоднозначно. Зокрема, за Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 у розділі III Схеми організації та взаємодії центральних органів виконавчої влади згадується лише Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації [147] (постає як структурний підрозділ). До речі, аналогічний підхід щодо правового статусу цього суб'єкта публічної адміністрації було закріплено в профільних нормативно-правових актах підзаконного рівня. У п. 1 Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, затвердженого Указом Президента України від 30 червня 2011 р. № 717/2011, йдеться власне про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, яка є центральним органом виконавчої влади (є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сферах організації спеціального зв'язку та захисту інформації, телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України; центральним органом виконавчої влади в галузі зв'язку, спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань організації спеціального зв'язку та захисту інформації) [130].

У нещодавно прийнятих нормативно-правових актах підзаконного рівня, зокрема в постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України» від 03.09.2014 № 411, також згадується про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України. Відповідно до п. 1 Положення про цей суб'єкт публічної адміністрації це центральний

орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України та який забезпечує формування й реалізує державну політику у сферах організації спеціального зв'язку, захисту інформації, телекомунікацій та користування радіочастотним ресурсом України, а саме: центральний орган виконавчої влади в галузі зв'язку (крім прав та обов'язків, пов'язаних із реалізацією функцій у сфері надання послуг поштового зв'язку загального користування); спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань організації спеціального зв'язку та захисту інформації [135]. У ракурсі викладеного впливає, що правове положення Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України не регламентовано на підзаконному рівні. З другого боку, існують одразу два чинні нормативно-правові акти з приводу функціонування її квазіструктурного підрозділу (виходячи з компетенції, очевидно, що йдеться в цілому про повноваження Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України). Іншим проблемним аспектом у цьому сенсі є неузгодженість обсягу повноважень, віднесених до цього суб'єкта публічної адміністрації.

2.5.4. Електронний уряд

В Україні у нинішніх умовах державотворення, пов'язаних із забезпеченням дії фундаментальних принципів правової держави та прикладних інструментів підтримання прозорості та мобільності, посиленням дистанційного характеру прийняття рішень, важливу роль відіграє становлення та розвиток електронного уряду.

Поняття «електронний уряд» входить за обсягом до категорії електронної держави, хоча водночас є й головним складником електронного урядування. Враховуючи п. 7 Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи щодо електронної демократії, електронна демократія стосується, зокрема, усіх рівнів уряду [234]. Розділ із керівних засад електронної демократії наведеного документу передбачає, що в межах реалізації принципів електронної демократії всі зацікавлені сторони повинні враховувати керівні принципи, які впливають на електронну демократію в цілому, включаючи демократичні аспекти, але не адміністративні, та чисто сервісно-орієнтований електронний уряд, тобто, електронне урядування та електронні послуги [234]. При цьому інформаційно-комунікаційний характер цифрового середовища, у якому, зокрема, формується електронний уряд, разом зі створенням оновленої парадигми публічного управління в новій інтерпретації, призводить до необхідності сприйняття елек-

тронного уряду як основоположного складника та рушійної сили відповідних реформ. Це зумовлює насамперед підвищення результативності та дієвості роботи уряду, відповідності його діяльності сучасним викликам і вимогам, становленню транспарентності та відкритості тощо.

Електронний уряд відображає функціонування публічної адміністрації в електронному варіанті. У такому ракурсі йдеться про те, що формується потужний сегмент у межах інформаційного суспільства, орієнтований на повноцінну реалізацію сервісного складника (задоволення потреб членів громадянського суспільства). У межах категорії електронного уряду, на думку Є. Масуде, інформаційне суспільство надає свободу рішень і рівність можливостей, забезпечує синергетичний взаємозв'язок в суспільстві [27, с. 427—428]. Тобто запровадження та вдосконалення електронного уряду інтегрується в сучасну постмодернову концепцію самоорганізації систем. Причому синергетична взаємодія є особливо актуальною та характерною для пострадянських країн, оскільки впорядковує діяльність відкритих нерівнозначних систем, а в Україні досі присутній розрив між публічною адміністрацією та громадянським суспільством. У синергетичному ж еквіваленті вектор розвитку спрямовується на становлення відкритості публічної адміністрації.

Для дієвого функціонування електронного уряду необхідно розкрити його сутність. Як вказує Дж.-А. Еноксен, термін «електронний уряд» може означати у різних країнах не тотожні категорії. Головною відмінністю є погляд на те, що ціль електронного уряду полягає в термінах «вводу» або ж розширення бачення соціальних «виходів» [209]. Така полісемантичність навряд чи може вважатися позитивною, але все залежить від контексту вживання зазначеного поняття. У цілому на рівні доктрини та практики дійсно не сформувалося однотайної позиції стосовно розуміння сутності електронного уряду (здійснюється тлумачення через телеологічний, інфраструктурний, організаційний, інструментальний, технологічний, орієнтаційний та ін. підходи).

Водночас найбільш широке врахування всіх критеріїв щодо *сутності електронного уряду* представлене саме на доктринальному рівні: «електронний уряд — це концепція здійснення державного управління, притаманна інформаційному суспільству, що ґрунтується на можливостях інформаційно-комунікаційних технологій та цінностях відкритого громадянського суспільства, характеризується спрямованістю на потреби громадян, економічною ефективністю, відкритістю для громадського контролю та ініціативи ... електронний уряд є елементом масштабного інформаційного перетворення сус-

пільства. Зміна нормативно-правової бази, освітніх акцентів, принципів формування і витрачання бюджету, екологічних орієнтирів, перерозподіл зон пріоритетної компетенції державних і громадських структур, перенесення наголосів в економіці, оновлення і розширення ціннісних парадигм суспільства — усе це разом з багатьма іншими компонентами повноцінної життєдіяльності суспільства є підґрунтям для реінжинірингу державного управління, для створення і функціонування електронного уряду» [29]. У цій дефініції максимально повно враховано організаційний та орієнтаційний підходи, розкрито інструментальний та інфраструктурний компоненти, а також частково — технологічний. З другого боку, недоліком такої розлогої наукової позиції є її надмірна ускладненість деталізацією всіх перерахованих підходів.

На доктринальному рівні нерідко використовуються саме інструментальний та орієнтаційний підходи. Зокрема, О. М. Ємельяненко електронний уряд розглядає як інструмент розвитку електронної демократії. Водночас «електронний уряд» і «електронна демократія» пов'язані з різними типами політичної влади як такої. Відомо, що електронний уряд співвідноситься з інститутами виконавчої влади, а електронна демократія — із владою взагалі. Виконавча влада існує і при демократії, і при авторитаризмі, і при тоталітаризмі, хоч її роль, структура й функції залежать від конкретної форми політичного режиму. Тому різні типи електронної влади та навіть різні типи електронної демократії припускають і різні типи електронного уряду. За змінами в інтерпретації визначення «електронний уряд» стоять серйозні політичні проблеми, пов'язані з трансформацією концепції держави — від «держави над громадянами» через «державу для громадян» до «держави громадян» [51]. За підходом, висловленим в INTOSAI, електронним урядом є обмін онлайн-інформацією та надання послуг громадянам, бізнесменам та іншим урядовим агенціям [209]. Власне, використання орієнтаційного підходу не лише науковцями, а й на рівні міжнародних організацій свідчить про перспективність розвитку уявлень про цей аспект електронного уряду, оскільки саме від орієнтації на задоволення прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб залежить ефективність функціонування уряду в цифровому середовищі за напрямом взаємодії з представниками громадянського суспільства.

На теренах Європейського Союзу під електронним урядом зазвичай розуміють використання інформаційних та комунікаційних технологій у державному управлінні, поєднане з організаційною зміною та новими навичками, для впровадження державних послуг і

забезпечення демократичних процесів, а також для зміцнення підтримки публічної політики [209]. Згідно з положеннями керівних засад Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи щодо електронної демократії електронний уряд — це здійснення державного управління на всіх рівнях із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій з метою підвищення ефективності та результативності державного управління країни в цілому, що тісно пов'язане зі змінами концепції, процедур і навичок щодо надання послуг адміністративним департаментами [234]. Тобто європейська практика з приводу визначення електронного уряду пішла шляхом акцентування уваги на телеологічному, технологічному та організаційному компонентах. Слушною позицією можна вважати використання цільового складника, бо без визначення орієнтирів діяльності електронного уряду неможливо буде повноцінно використовувати всі доступні інструменти електронної держави, представлені за цим інститутом.

В Україні ж домінує інфраструктурний та організаційний складники при тлумаченні поняття електронного уряду. Так, відповідно до Концепції розвитку електронного урядування в Україні, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р, головним складником електронного урядування є електронний уряд — єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами та суб'єктами господарювання [152]. Не можна назвати таку дефініцію ідеальною, оскільки в ній не враховано новітні європейські підходи, більшість сутнісних компонентів електронного уряду. Можливо, саме тому через невизначеність дефінітивної бази електронний уряд в нашій державі поки що не наблизився до зарубіжних стандартів.

Водночас навіть запропонована позиція за умови використання хоча б орієнтаційного підходу вже набуває для України цілком адекватного вигляду та на її базі можна будувати нову систему уряду в електронному форматі. Наприклад, у межах EUROSAI пропонується таке розуміння сутності електронного уряду: «[в]икористання урядом інформаційних та комунікаційних технологій має на меті: а) впровадження більшої кількості та/або кращої якості інформації та інших послуг назовні для громадян та бізнесменів, а також внутрішньо для інших урядових організацій; б) вдосконалення урядових операцій для досягнення більшої ефективності та/або продуктивності; в) підвищення політичної участі» [209]. У цьому понятті представлено організаційний компонент і суттєво деталізовано орієнтаційний підхід (акцент ставиться на питаннях якості). На підставі

викладених пропозицій сутнісний складник електронного уряду пов'язаний із забезпеченням ефективної взаємодії всіх учасників відносин у цій сфері.

З другого боку, необхідно зауважити, що на рівні міжнародних організацій також поєднують технологічний та орієнтаційний підходи у визначенні електронного уряду. Зокрема, позиція Світового банку полягає в тому, що електронний уряд стосується використання урядовими агенціями інформаційних технологій (таких як мережа WAN, Інтернет, мобільні комп'ютерні засоби), які мають можливість трансформувати відносини з громадянами, бізнесом та іншими гілками уряду [209]. У доктрині ця позиція також широко підтримується. Наприклад, А. В. Лисицький вважає, що «електронний уряд — це система співпраці уряду і громадян (бізнесу, громадських організацій), яка базується на використанні інформаційно-комунікаційних технологій, це інформаційний простір, в якому взаємодія уряду та громадян (бізнесу, громадських організацій) організовується на основі синтезу: інформаційно-комунікаційних технологій; нормативно-правової бази (прийняття рішень); інформаційно-ресурсної бази» [85].

Такий підхід, безумовно, є дещо рамковим (не містить конкретизації положень щодо забезпечення функціонування електронного уряду), але його регуляторного характеру може бути достатньо для належного визначення місця електронного уряду в системі права. Цілком слушною в цьому контексті є позиція стосовно розгляду електронного уряду як форми спілкування з державою та способу організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж і сегментів глобальної інформаційної мережі, яка забезпечує функціонування окремих служб у режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування громадянина з офіційними установами [73]. Відповідна форма спілкування між публічною адміністрацією та представниками громадянського суспільства зумовлює ефективність та економність під час здійснення публічного управління, докорінно оновлюючи охарактеризовану вище форму інтеракцій. Враховуючи викладене, під електронним урядом потрібно розуміти єдину інфраструктуру ефективної та/або продуктивної взаємодії публічної адміністрації з усіма представниками громадянського суспільства на основі повсюдного використання інформаційно-комунікаційних технологій в аспекті підвищення політичної участі та впровадження більшої кількості та/або кращої якості інформації та інших послуг назовні для фізичних і юридичних осіб, а також внутрішньо для публічної адміністрації.

Співвідношення понять «електронний уряд» і «відкритий уряд»

Вагомим аспектом успішності діяльності електронного уряду є підвищення обізнаності онлайн-користувачів про уряд. У цьому сенсі електронна прозорість в умовах електронного уряду здобуває особливого значення. Прозорість розуміється як максимально можлива доступність інформації про діяльність державного апарату та формування механізму суспільного впливу на сферу приватного та державного регулювання за допомогою представницьких інститутів. У той же час інтернет-технології можуть сприяти як підвищенню прозорості роботи уряду та його підзвітності громадянам, так і посиленню контролю держави над громадянами. Тому не можна розуміти електронний уряд тільки як режим інформаційної прозорості діяльності органів державної влади [51]. З іншого боку, не можна не погодитися з тим, що ядром концепції електронного уряду є, зокрема, забезпечення інтерактивності всіх процесів публічного управління та цифрової присутності в Інтернеті, відкритості інформації про діяльність публічної адміністрації та надання послуг в електронному варіанті. Інноваційний характер охарактеризованої концепції має у своїй основі координаційно-реординаційні відносини, участь і прозорість, а також активне міжсекторальне, міжвідомче та транскордонне співробітництво.

Враховуючи викладене, необхідно встановити взаємозв'язок електронного уряду та суміжної правової категорії — відкритого уряду. Зауважимо, що на рівні правового регулювання ці юридичні категорії не розмежовані. Зокрема це стосується положень Мальменської міністерської декларації щодо електронного уряду 2009 р., яка включає цілі зі зміцнення прозорості адміністративних процедур [233]. Пізніше аналогічні положення було закріплено в Плані заходів з електронного уряду на 2011—2015 роки. Варто також враховувати положення Директиви щодо інформації публічного сектору про повторне використання публічних даних, що поширюється на всіх держав-членів [232], але при цьому багато суб'єктів публічної адміністрації забезпечують доступ до інформації про процеси, показники, тендерні процедури, використання публічних коштів, різні етапи політики або прийняття рішень тощо.

Частково завдяки висвітленню новин і соціальним медіа існує нездоланна тенденція до більшої прозорості в уряді (до речі, і в судовій системі). Зараз як в Європі, так і в Україні державний сектор є найбільш відкритим, порівняно з попередніми історичними періодами, і більшість суб'єктів публічної адміністрації сприйняли цю реальність шляхом прийняття законодавства, що дозволяє свободу

інформації. При цьому інформаційно-комунікаційні технології є рушійною силою та каталізатором цієї відкритості. Водночас у цьому контексті акцент ставиться саме на відкритості уряду, а не забезпеченні прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб чи прав і законних інтересів юридичних осіб, які вступають у взаємовідносини з урядом із будь-яких інших питань, окрім доступу до інформації. З другого боку, не можна ігнорувати важливість такого сутнісного складника уряду, як відкритість. Так, оцифрування дозволяє суспільству контролювати межі, в яких публічна адміністрація виконує свої зобов'язання щодо прозорості та доступу до інформації, заохочуючи громадську участь у контролі продуктивності, залучаючи ЗМІ, підвищуючи інклюзивність і здійснюючи захист проти корупції та нецільового використання публічних коштів [233]. До прикладів правової регламентації відкритого уряду можна віднести багатосторонню ініціативу «Open Government Partnership», Італійську стратегію відкритого уряду OpenCoesione, Кодекс прозорості місцевого уряду Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та ін.

Стандарти діяльності й особливості електронного уряду

На підставі п. 91 керівних засад Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи щодо електронної демократії чинні стандарти у сфері електронного уряду повинні піддаватися аналізу в контексті можливості застосування чи адаптації для електронної демократії [234]. Звідси насамперед необхідно зважати на такі засадничі положення діяльності електронного уряду: орган державної влади—громадянин (споживач) і взаємовідносини між суб'єктами публічної адміністрації; моделі G2C, G2B, G2E (покращення взаємовідносин між урядом та фізичними, юридичними особами, зокрема працівниками, у сфері ліцензійних і дозвільних процедур, оподаткування, постачання товарів і надання послуг, пенсійного забезпечення, праці та зайнятості та ін. за принципом «єдиного вікна», міжвідомчого розподілу інформації тощо) і G2G (основа електронного уряду, що дозволяє обмін інформацією в єдиній системі публічної адміністрації за дворівневим виміром: національний рівень і за множинністю національного, регіонального та локального рівнів); електронна ідентифікація та інтероперабельність систем; адміністративні послуги, звернення громадян і електронний документообіг, доступ до реєстрів.

У цьому контексті Дж.-А. Еноксен вказує на такі унікальні особливості електронного уряду: орієнтованість на клієнта, робота без паперів, процес, що відбувається у реальному часі, автоматизовані процеси, інші специфічні риси, включаючи технологію такого елек-

тронного каналу, як WAP (бездротовий прикладний контроль) і SMS (система невеличких повідомлень або послуг), які надсилаються на мобільні телефони або інші прилади, які використовують технологію Smart Card [209]. На підставі викладених положень можна принагідно зазначити, що запровадження ефективно функціонуючого електронного уряду в Україні повинно спиратися не суто на технологічний складник, а насамперед на оновлення правової природи та сутності уряду. Важливим аспектом за цим напрямом є врахування передового досвіду зарубіжних країн і специфіки публічного управління в Україні. До того ж не можна проігнорувати той факт, що реалії становлення та розвитку електронного уряду в Європі та на теренах України є докорінно відмінними, тому в аспекті імплементації зарубіжної практики спиратися потрібно на загальні аспекти діяльності електронного уряду, підходи до врегулювання його сервісного складника, а також на специфіку застосування інструментів електронного уряду на локальному рівні та в окремих сферах життєдіяльності суспільства (зокрема, онлайн-оподаткування, правова регламентація функціонування офіційних веб-сайтів тощо).

Створення електронного уряду в передових країнах проводилося під гаслом більшої відкритості та підзвітності урядів громадянам. Підзвітність забезпечувалася відкритою специфікацією комплексів показників роботи конкретних державних органів і створенням доступних населенню засобів моніторингу цих показників [43]. У цьому сенсі вводився реально діючий інститут громадського контролю (зокрема, із залученням незалежних експертів) із метою забезпечення повноцінної участі представників громадянського суспільства в процесі прийняття рішень конкретними суб'єктами публічної адміністрації, визначення ефективності діяльності таких органів, максимального втілення в життя сервісного складника в діяльності електронного уряду. Причому різні умови розвитку конкретних країн, а також відповідні інтереси публічної адміністрації та інститутів громадянського суспільства напряму визначають процедури, способи та методи реалізації концепції електронного уряду.

Стратегія розбудови електронного уряду

Проблеми розбудови електронного уряду переважно ідентичні. Водночас існують розходження, зумовлені рівнем політичного та соціально-економічного розвитку держави. У неліберальних демократіях мета і, відповідно, програми електронного уряду залежать від політичної системи та визначаються політикою держави [51]. Разом з тим у світовій практиці становлення та розвиток електронного уряду залежать від засадничих положень державної політики за напрямом

забезпечення демократичного розвитку країни та гарантування інформатизації в усіх сферах життєдіяльності. На відповідні процеси істотно впливає соціально-економічний потенціал кожної країни, природа правлячої еліти та ставлення найбільш потужних представників бізнесу, реальність здійснення конкуренції в зазначених сферах та ін.

Принагідно в різних країнах стратегії розбудови електронного уряду орієнтовані на внутрішню або зовнішню модель діяльності. Стратегія визначається вищим політичним керівництвом країни та реалізується на рівнях міністерств або департаментів. У країнах Заходу створення електронного уряду є частиною адміністративної реформи й орієнтоване на активне спілкування з громадянами та надання їм різних інтерактивних послуг [51]. У цьому контексті слід наголосити на тому, що європейський вектор розвитку електронного уряду базується на антропоцентричному та сервісному складниках, а саме: на врахуванні соціальних чинників, потреб фізичних і юридичних осіб; сприянні реалізації потенціалу громадянського суспільства. Наприклад, щодо інформації в діяльності електронного уряду для забезпечення продуктивних взаємовідносин між публічною адміністрацією та громадянським суспільством можна згадати практику Ірландії стосовно купівлі публічних сертифікатів онлайн у всьому світі. У цьому ж контексті цікавим є досвід Франції щодо створення доступу до всіх урядових структур через єдиний національний портал.

Еволюція електронного уряду

Уряди як публічні інституції та «сторожові пси» демократії мають відігравати проактивну роль в онлайн-світі. Вони повинні забезпечувати існуючі демократичні практики попри тиск, який здійснюється на них в епоху інформаційного суспільства. Поглиблення громадянської участі в демократії життєво необхідне для гарантування того, що уряди на всіх рівнях та в усіх країнах зможуть як пристосуватися до прагнень свого народу, так і ефективно зустрічати виклики громадськості в інформаційну еру [197]. Уряди повинні інкорпорувати та адаптувати онлайн-стратегії та технології для докладання зусиль, що розширюють та покращують представницьку демократію.

Українським важливим питанням є *технологічний складник* в системі електронного уряду. Це зумовлено тим, що в межах суцільної інформатизації публічної адміністрації як процедури та процеси в електронному уряді, так і внутрішні та зовнішні зв'язки в межах відповідної системи засновані на використанні інформаційно-комуні-

каційних технологій. У цьому сенсі відбувається інформатизація всіх процесів публічного управління на всіх рівнях, включаючи розробку електронних систем, здатних забезпечити взаємні інтеракції між владними органами, представниками громадянського суспільства та бізнесом. Як вказує О. Баранов, існують два крайніх погляди щодо існування урядів взагалі, а також їхньої можливої заміни з використанням інформаційних технологій. Перший зводиться до того, що в умовах найбільшого поширення інформаційних комп'ютерних технологій роль держави, уряду, місцевих органів влади й інших централізованих владних інститутів нівелюватиметься. Це пояснюється тим, що «електронна демократія» (комп'ютерні технології) зможе забезпечити реальну можливість участі в ухваленні управлінських рішень найширшим верствам населення, усім без винятку громадянам. Другий полягає в тому, що впровадження інформаційних технологій не призводить до зниження ролі державних інституцій, органів самоврядування, навпаки — підвищення ефективності діяльності згаданих органів, яке визначає ще більшу їхню значущість [12]. Водночас за будь-яким із цих підходів стоїть необхідність зміни парадигми публічного управління відповідно до оновлених реалій.

Разом з тим, потрібно акцентувати увагу на тому, що технологічний складник під час становлення та розвитку електронного уряду найкраще реалізується за умови горизонтально побудованої системи публічної адміністрації, децентралізації органів виконавчої влади. Зараз в Україні тривають процеси наближення досі вертикальної структури публічної адміністрації до європейських стандартів. Інтенсифікація зазначених процесів на пряму пов'язана з політичним та економіко-соціальним векторами розвитку країни за напрямом розбудови інфраструктури в цифровому середовищі, покращання ресурсної бази (особливо в контексті залучення людських ресурсів), орієнтації на користувача (підвищення сервісного складника). У зв'язку з цим, О. М. Ємельяненко серед політичних результатів впровадження електронного уряду виокремлює: відкритість і прозорість діяльності органів влади; підвищення ступеня політичної участі громадян і органів влади в інформаційному суспільстві; зростання рівня залучення громадян у демократичні процеси; збільшення результативності й ефективності проведеної політики [51].

При цьому варто вказати на той факт, що в Україні за напрямом оновлення парадигми діяльності електронного уряду було розроблено та частково впроваджено на практиці відповідну нормативно-правову базу: Постанову Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд» від 24 лютого 2003 р. № 208; наказ Державного комітету зв'яз-

ку та інформатизації «Про затвердження Переліку і Порядку надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд» від 15 серпня 2003 р. № 149; розпорядження Кабінету Міністрів України «Питання реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування» від 1 березня 2010 р. № 360-р, «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 13 грудня 2010 р. № 2250-р, «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 26 вересня 2011 р. № 1014-р, «Про внесення змін до плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 25 грудня 2013 р. № 1072-р та ін.

Враховуючи викладене, можна зауважити, що успіх у питанні впровадження електронного уряду залежить від того, наскільки елітні групи зацікавлені в реалізації якісно нової, постіндустріальної філософії публічного управління, в інформаційній прозорості та гласності діяльності уряду та державної влади в цілому, у поетапному перерозподілі владних повноважень на користь суспільства, стимулюванні політичної, соціальної та підприємницької активності громадян і залученні їх до особистої участі в управлінні державою [51]. Власне підсумком такої трансформації під час впровадження електронного уряду є створення інфраструктури за напрямом державно-суспільної взаємодії в цифровому середовищі з орієнтацією на демократичні принципи та стандарти належного урядування, сервісної держави (пріоритет інтересів користувачів).

Наведені положення про роль електронного уряду в постіндустріальній ері також дозволяють визначити технологічні стадії його впровадження на практиці в кожній конкретній країні:

1. Стратегічно-тактичний етап, на якому ще й розробляється первинна цифрова присутність (створення веб-сайтів, інформування, опанування населенням первинних навичок користування сервісами електронного уряду).

2. Етап інтерактивної сервісності, що передбачає удосконалення вертикально-горизонтальних зв'язків між органами публічної адміністрації, а також між владою та представниками громадянського суспільства, спрощення стандартних процедур і введення повністю електронних процедур, створення веб-порталів публічної адміністрації з ефективною навігацією, запровадження електронного способу отримання попередньо визначеного набору послуг користувачів, існування зворотнього зв'язку з користувачами, створення мережі терміналів з метою забезпечення доступу кінцевих користувачів до Інтернету.

3. Етап повної цифрової присутності, на якому всі форми інтеракцій повноцінно й активно здійснюються суто в цифровому середовищі (онлайн 24/7), зворотній зв'язок активно застосовується та є дієвим інструментом для ефективної взаємодії публічної адміністрації та громадянського суспільства. Причому потрібно вказати на той факт, що на цьому етапі електронний уряд перебуває в симбіозі щодо взаємодії з усіма іншими формами електронної держави.

Еволюція використання інформаційно-комунікаційних технологій в діяльності електронного уряду стосується поглиблення демократичних зрушень у державі:

1. Дотримання урядом політики щодо інформаційно-технічного забезпечення у відповідній сфері (наприклад, виділення та розподіл ресурсів).

2. Коли зусилля з надання послуг електронним урядом і розвиток електронних порталів досягають високого рівня розвитку та зрілості, стає очевидним, що попередні заяви уряду про політику у сфері демократизації потенціалу Інтернету або повинні бути повністю враховані, або їх потрібно відкинути. Електронна демократія в уряді може мати винятковий потенціал у разі доповнення вектором політичного розвитку на найвищому рівні та деякою маніфестацією «вимог» представників громадянського суспільства.

3. Публічна сфера онлайн повинна відігравати роль публічного інструменту встановлення планів і формування думок. З належними ресурсами, структурою та рівнем довіри електронний уряд може виконувати роль органу для обговорень під час прийняття рішень. При цьому враховуються зусилля громадянського суспільства в аспекті запровадження публічних сфер інформаційної епохи або забезпечення спільної взаємодії онлайн задля заохочення політичного діалогу між громадянським суспільством та урядом із конкретних питань, віднесених до його компетенції.

4. Наближення уряду до членів громадянського суспільства, коли участь останніх щодо впливу на прийняті урядом рішення є реальною. Причому на локальному рівні використання інформаційно-комунікаційних технологій повинно спрощувати представницьку підбірку громадян щодо результатів їхньої поглибленої участі. Ініціатива громадянського суспільства на цьому рівні може мати більш тривалий вплив на визначення «зовнішніх» питань на повістку дня.

Звідси пріоритети політики в сфері електронного уряду — сприяти більшому залученню акторів у політичний процес за допомогою розвиненої багатоканальної інформаційної структури. Кінцева мета політики — горизонтально інтегрований, «безшовний» уряд з технологічно оснащеним адміністративним апаратом і громадяни-ко-

ристувачі, що мають до нього повний доступ [51]. Водночас пріоритети та мета політики у сфері впровадження електронного уряду в межах як демократичного, так і авторитарного політичного режиму засновані на комплексі системоутворювальних чинників: ментальність (індивідуальна, суспільна, владних структур), політичні традиції (стосовно участі в політичному житті, реалізації державної політики), позиція правлячої еліти та провідних бізнес-структур, рівень розвитку суміжних правових інститутів.

При цьому вкрай потрібно враховувати те, що за своєю інструментальною природою інформаційно-комунікаційні технології не зумовлюють винятково демократичні характеристики електронного уряду, оскільки влада може їх використовувати для досягнення поставлених перед собою цілей, які можуть бути як демократичними, так і ні. Дихотомія такої ситуації проявляється через або забезпечення прозорості та відкритості влади, або встановлення додаткового (а нерідко й тотального) контролю над суспільством щодо порушення права на приватність. Особливо актуально це в аспекті ведення реєстрів, бо конфіденційна та інша інформація з обмеженим доступом, яка міститься у відповідних базах даних, може використовуватися як для покращення сервісного складника електронного уряду, так і втручання в особисте життя фізичних осіб, господарську діяльність юридичних осіб.

Тому до принципів, на яких повинні ґрунтуватися цілі поєднання інструментів діяльності та зусиль електронного уряду, можна віднести такі: довіра та підзвітність; законність і розуміння; задоволення інтересів громадян і сервісність; доступність і рівний доступ; ефективне представництво та прийняття рішень; участь через пропозиції та консультації; залученість і засідання (дискусії) [197]. Деякі з цих засадничих положень деталізовано в аналітичній записці Організації економічного співробітництва та розвитку від 2003 р. щодо «імперативу електронного уряду». Причому фундаментальними категоріями, які повинні бути передбачені під час функціонування електронного уряду, є залученість членів громадянського суспільства в політичних процесах, гарантування вільного та підзвітного уряду та допомога в запобіганні корупції. Враховуючи викладене, під час організації діяльності електронного уряду потрібно враховувати такі положення: сервісність (антропоцентризм в аспекті врахування потреб та інтересів представників громадянського суспільства; оперативність, економність і якість обслуговування якнайбільшої кількості споживачів послуг); доступність (через зручність і швидкість роботи користувацьких сервісів); належність (відповідність загальній архітектурі систем електронного уряду, включаючи

загальний дизайн); масштабність (повна інтероперабельність систем); точність (в аспекті обігу даних, архівування й аудиту транзакцій); оперативність.

Європейська практика діяльності електронного уряду

Розвиненими секторами в аспекті функціонування електронного уряду на теренах Європи є розвиток електронних сервісів та електронна ідентифікація. Досить поширеною практикою в європейських країнах є те, що деякі органи публічної адміністрації вживають заходів щодо активного гарантування безпеки своїх даних і створення можливості надати підключення до високошвидкісного широко-смугового зв'язку.

Більшість країн-членів ЄС запроваджують поетапне впровадження просунутих електронних послуг, де вже існує висока присутність онлайн або сервіси з найбільшою кількістю користувачів. Стратегії для швидкого впровадження зазвичай мають найбільший вплив, оскільки «цифровий за замовчуванням» стандарт зумовлює відповідну неминучість. Досвід країн-членів ЄС засвідчує, що фактори успіху включають, зокрема, забезпечення ефективної координації; причому особливо з користувачами, первинні консультації з представниками громадянського суспільства, а також наміри спілкування й очікувані терміни. Громадськість повинна бути партнером зі свого боку [233]. Прикладами можна вважати Цифрову стратегію та «Стандарт цифрових сервісів за замовчуванням», які діють у Сполученому королівстві Великої Британії та Північної Ірландії.

Добре розвинена практика представлена в ЄС в аспекті забезпечення інтероперабельності систем за напрямом безпечного та безперервного надання послуг: електронна ідентифікація, технологія єдиного входу (SSO), електронний документообіг, автентичні ресурси (бази даних) та електронні сховища [233]. Прикладом таких основних засобів можна назвати DigiD у Нідерландах. Потрібно також наголосити на тому, що зараз країни-члени ЄС активно рухаються в бік повної взаємодії з користувачами, для того, щоб вони могли здійснювати інтеракції з публічною адміністрацією онлайн, включаючи надання інформації, управління оновленнями та використанням систем. Це неминуче вимагає орієнтації як на базові вимоги щодо інтероперабельності систем, так і використання основних засобів.

Особливо варто виокремити досвід *Естонії*, де відсутність стратегії електронної держави, спеціального відомства або міністерства інформаційного суспільства не перешкодило одержати високу міжнародну оцінку за успішне впровадження електронного уряду. Деякі автори пояснюють успіхи Естонії в контексті широких інституціональних

змін і впливу, які вони зробили на мотивацію ключових акторів, що приймали рішення про впровадження електронної держави [51].

По суті, в Естонії X-Road наразі є типовим прикладом «одночасності» у функціонуванні електронного уряду, коли його потенціал перевершує статус можливості для громадян та утверджується як право, закріплене в законі, а тому встановлює відповідні обов'язки публічної адміністрації. Хоча кожна з країн-членів ЄС знаходиться на різних стадіях застосування «одночасності», сфера дії вже стає цілком зрозумілою в аспекті переваг на транс'європейському рівні для громадян і бізнесу, які здійснюють свою діяльність у ЄС або пересуваються через кордон і хочуть, щоб їхні дані «слідували» за ними. «Одночасність» як така може включати в себе чисте збільшення державних витрат, оскільки переваги широко надаються юридичним і фізичним особам, у той час як початкові витрати покриваються за рахунок публічної адміністрації. Тому охарактеризована вище правова категорія зазвичай є частиною більш широкої програми електронного урядування.

В *Італії* активно впроваджується Італійська політика конфіденційності та служб. У коротко- чи середньостроковій перспективі траплялися ситуації, коли значна частина населення не могла або не хотіла долучитися до онлайн-сервісів. Щоб уникнути цифрового розриву, країна вживає заходів прогнозування відповідного відсотка та здійснення організаційної роботи щодо забезпечення альтернативних каналів або доступних служб підтримки (наприклад, телефонів довіри, сервісів або контактних центрів).

У *Франції* дуже добре розвинена електронна бюджетна система. Громадяни через веб-сайт (<http://www.impots.gouv.fr>) можуть подати податкову декларацію в Інтернет і негайно отримати зворотний зв'язок про заборгованість зі сплати податків. Сервісний складник електронного уряду за напрямом ідентифікації тут проявляється через електронну ID-картку медичного страхування Vitale, яка була запроваджена ще в 1998 р., а оновлена та перевидана в 2006 р. [249]. Перспективи на майбутнє при цьому пов'язані з підвищенням прозорості та простоти в діяльності електронного уряду, розвитком електронного підпису та визначенням подальших напрямів використання електронних форм. Додаткова інформація представлена на <http://www.service-public.fr>.

Реформування електронного уряду в Україні

Реформування в аспекті просування проекту «електронний уряд» в Україні необхідно здійснювати щодо вдосконалення завдань відповідних служб, організацій і суспільних інститутів: формування

системи взаємодії держави з громадянським суспільством за допомогою передових телекомунікаційних мереж; ефективний та широкий обмін електронними документами між населенням і урядом, органами державної влади; забезпечення гласності й прозорості місцевої та регіональної влади; підвищення ефективності публічного управління на основі сучасних моделей і методів електронних технологій; створення електронної системи моніторингу та підтримки прийняття рішень, створення умов для переходу до активних транзакцій з населенням [51]. Істотну роль в цьому сенсі відіграють такі напрями для реформування: сервісний складник, інформаційна безпека, цифрові стандарти за замовчуванням.

Інформаційна безпека діяльності електронного уряду

Важливим аспектом діяльності електронного уряду є акцентування уваги на інформаційній безпеці. Ці питання тісно пов'язані з інтероперабельністю систем і охарактеризованою концепцією «одночасності». Насамперед необхідно враховувати вимоги сумісності (технічні, смислові, правові та організаційні): здатність систем працювати разом, всередині або поза організаційними межами та кордонами ЄС, питання обміну даними, інтерпретації, (повторного) використання інформації.

Тому потрібно вжити заходів, щоб реалізувати ключові чинники, що дозволяють органам публічної адміністрації безперебійно надавати безпечні електронні адміністративні послуги під час просування до повної взаємодії з користувачем так, щоб існувала можливість безпосереднього контакту з публічною адміністрацією онлайн і забезпечувався належний рівень технічної безпеки під час обігу інформації. У цьому контексті можна сформулювати багаторівневу концептуальну модель, яка б дозволила вирішити поставленні перед електронним урядом задачі: безпечний обмін даними як середня ланка між індивідуальними послугами (первинний рівень щодо взаємодії координаторів, баз даних (реєстрів) і зовнішніх сервісів) і композитними сервісами (найвищий щабель).

Принагідно безпечний обмін даними стосується забезпечення доступу до всіх основних послуг, що проходять через середню ланку. Важливим компонентом цього процесу є рух до цифрових стандартів за замовчуванням, які означають, що електронні сервіси настільки широкодоступні та є більш привабливими, ніж всі альтернативи, які користувач може вибрати з онлайн-каналу, порівняно з іншими варіантами, якщо немає вагомих причин вчинити інакше [233]. Офіційна інформація повинна йти через безпечний, узгоджений та контрольований канал (безпека є потенційною перешкодою для взає-

модії, якщо вона не підтримується в узгодженому порядку між організаціями). Безпечний обмін даними вимагає використання кількох функцій адміністрування, включаючи послуги з управління, реєстрації та протоколювання [233]. Тобто йдеться насамперед про безпечний обмін даними/управління, що, в свою чергу, включає безпечне управління комунікаціями. Сполучною ланкою між цим рівнем запропонованої моделі та іншими шаблями є інструмент узгодження. Цікавого забарвлення питання безпеки набувають за напрямом транс-кордонних публічних послуг з метою їх спрощення для користувачів. Відповідні задачі вирішують великомасштабні проекти (у тому числі, пілотні) у реальних операційних середовищах за всією Європою: STORK для електронного ідентифікатора; PEPPOL для електронних закупівель; SPOCS для електронного бізнесу; eSOS для електронної охорони здоров'я тощо.

Оцінка діяльності електронного уряду повинна здійснюватися на основі різних аспектів кожного комунікаційного каналу та вимог спілки користувачів і встановлених цілей публічної адміністрації, що надає послуги, а саме: чи можна поліпшити спосіб, у який можна задовольнити потреби спільноти користувачів та/або чи потрібно досягти більшої кількості користувачів; чи необхідно мінімізувати витрати, роблячи процеси обслуговування й постачання послуг більш ефективним [216]. У цьому процесі простежується зростаюча тенденція щодо спільного порядку надання електронних адміністративних послуг (співпродукт), а також спрощення адміністративних процедур. Кожна окрема електронна адміністративна послуга потребує чітких параметрів (правил, вимог до інформації та послідовності процесів) і термінології, яка переводить правовий та адміністративний категоріальний апарат публічного сектора на мову, знайому для пересічних громадян і бізнесу [233].

До того ж суть комунікаційного каналу та вимог співтовариства користувачів і публічної адміністрації полягає в тому, що інтерфейси мають бути персоналізовані для окремих громадян або конкретних представників бізнесу. Онлайн-доступ повинен задовольнити потреби та інтереси користувачів, які хотіли б використовувати різні інструменти електронного уряду, запропоновані публічною адміністрацією, допомагаючи у визначенні їхньої орієнтації (визначення того, що потрібне) і навігації (цілі та прагнення). Головним завданням у цьому сенсі є розробка пакетів інтернет-послуг, повністю орієнтованих на користувача: мають бути достатньо повними, щоб передбачити будь-який можливий розвиток подій, і достатньо гнучкими, щоб користувачі могли вибирати шлях, що відображає їхнє положення.

Отже, потенційними заходами з остаточного впровадження та модернізації електронного уряду в Україні можна вважати загальне збільшення прозорості публічного управління; забезпечення необхідного рівня безпеки даних (електронний ідентифікатор з безпечною аутентифікацією); визнання різноманітності клієнтських сегментів і налаштування під них відповідних сервісів; визнання надійності послуг основним питанням; надання підтримки в обслуговуванні користувачів. Потрібними кроками при цьому можна вважати забезпечення зрілості системи надання послуг в електронному варіанті, бажання та спроможність отримати доступ до сервісів онлайн, уникнення цифрового розриву та відкритість за замовчуванням.

Ключовими категоріями, на підставі яких можуть здійснюватися зміни діяльності електронного уряду, є такі: доступність (визначення, чи члени громадянського суспільства мають доступ до Інтернету, а якщо ні, то як може бути забезпечено покриття); усвідомлення (з'ясування, чи громадянське суспільство достатньою мірою проінформоване про канали онлайн як опції для доступу до публічної адміністрації); здібності (визначення, чи існують які-небудь фізичні перешкоди для використання електронних адміністративних послуг для осіб з фізичними чи психічними вадами, а якщо є, то як забезпечити доступ таких потенційних користувачів); спроможність (існування в потенційних користувачів розуміння та компетенцій для взаємодії з онлайн-каналами, а якщо ні, то як найкраще вони могли б бути надані або як їх можна обійти); негативні оцінки користувачів (виявлення опору до використання електронних сервісів і відповідних причин).

Перспективи реформування електронного уряду на засадах сервісності

Сервісний характер взаємодії влади та громадянського суспільства в межах електронного уряду проявляється в тому, що все частіше органи публічної адміністрації використовують Інтернет, щоб надати послуги громадянам і бізнесу. На теренах Європи це дозволило швидко пройти шлях від пасивних (одностороннього доступу до базової публічної інформації) до інтерактивних (двостороннього залучення, що дозволяє проводити складні операції) форм [233]. З другого боку, у світі наразі нерідко проявляється неповна доступність онлайн-сервісів. Портали, як правило, функціонують гірше в країнах, де менше електронних адміністративних послуг. Тому при наданні сервісів електронним урядом із позицій «пожиттєвої» перспективи публічна адміністрація повинна враховувати такі чинники: користувачі якнайповніше мають бути обізнані про свої потреби;

«пожиттеві» події можуть перетинатися; користувачі досягають своїх «пожиттєвих» цілей зазвичай при поєднанні публічних і приватних послуг; користувачі «розпорошено» підходять до вказаних питань із акцентуванням уваги на серії окремих видів діяльності, не дотримуючись систематизованого та цілісного вимірів.

Що стосується оптимізації сервісного складника, то потрібно враховувати, що за допомогою інструментів електронного уряду послуги стають більш доступними та надаються швидше, дешевше та якісніше. Приріст продуктивності в публічному секторі є одним із ключових факторів продуктивності праці, що стимулює економічне зростання. Публічне управління як трудомісткий сектор було в минулому обмежене технологічними рамками. Водночас зараз у межах електронного уряду інформаційно-комунікаційні технології поєднують обчислювальну потужність, гнучкість і можливості мережі для практичного втілення невикористаного раніше потенціалу надання послуг краще, швидше та дешевше з орієнтацією на технологічні інновації. Це відображає та вимагає радикального зсуву в розумінні допоміжних функцій, а також інтерфейсу між публічною адміністрацією та користувачем, зокрема громадянами, представниками бізнесу або іншим органом публічної адміністрації. У контексті сервісної взаємодії оцифрування публічної адміністрації є не самоціллю, а засобом підвищення ефективності, щоб збільшити зручність і доступність, а також пропагувати етичні норми та скоротити можливості для корупції.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

щодо подальшого реформування правової бази й удосконалення практики реалізації електронної демократії та впровадження електронного урядування

1. В українських реаліях необхідно забезпечити програмно-інституційні механізми гарантування реалізації функціональних задач; вирішити питання консолідації в межах електронної держави різноманітних проектів-проявів електронної демократії залежно від основоположних засад діяльності у відповідній сфері, стандартизації та технічного нормування на рівні окремих суб'єктів публічної адміністрації та загальнодержавному рівні загалом; оптимізації всіх інформатизаційних процесів в електронній державі відповідно до вимог інформаційної безпеки та новітньої європейської практики; введення інновацій в електронний документообіг, інших форм електронної демократії у вигляді багатофункціональних порталів, орієнтованих на потреби користувачів. При цьому слід враховувати інфраструктурні, матеріально-технічні та інформаційно-комунікаційні, культурологічні виміри еволюційної парадигми таких систем щодо формування компетенції, визначення стандартів поведінки, ефективності діяльності, якості послуг тощо. У цьому контексті електронна демократія стосується насамперед повноцінної реалізації права особи на інформацію та формування чіткого та дієвого переліку засобів його реалізації (доступність і справедливий доступ), введення інструментів безпосередньої участі (ефективне представництво та прийняття рішень, отримання та надання даних і консультацій тощо) і підзвітності публічної адміністрації інтересам особи (якість-задоволення-довіра).

2. Оновлення формату взаємовідносин між органом законодавчої влади та народними депутатами повинно відбуватися за такими напрямками: легальний (у законодавчому процесі — організація документообігу та здійснення ефективної міжнародної діяльності), комунікативний (соціальні мережі та веб-сайти — зменшення перешкод для вільного спілкування), технологічний (еволюція технологій, модернізація інформаційних сервісів), інтерактивний (покращення інституційно-функціональних параметрів взаємодії, посилення без-

посередньої участі, запровадження інтеграції між парламентом і громадянами).

Для розвитку інституту електронного парламенту в порядку реалізації поставлених перед ним цілей, щоб бути ефективним, необхідно керуватися принципом SMART — спеціальний (specific), вимірюваний (measurable), досяжний (attainable), відповідний (relevant) з чітко визначеними строками (time-bound) парламент, коли функціонування складників електронного парламенту засноване на таких категоріях, як конкретність, вимірюваність, досяжність, актуальність і фіксованість за строками (термінами).

3. Повноцінне використання XML-формату за швейцарським зразком (модулі клієнтська «нарізка» (Cutter client), клієнтський запис (Transcription client), клієнт-композитор (Composer client), керівник (Supervisor), Web TV) у діяльності Верховної Ради України матиме численні переваги в організації роботи електронного парламенту в аспекті здійснення обміну документами, пошуку, встановлення зв'язків між документами та повторного використання, множинних форм виводу та каналів, узгодженості форматування, полегшення підготовки, збереження інформації та забезпечення доступу. Доцільно також скористатися передовим європейським досвідом у вигляді доступної версії AT4AM з відкритим вихідним кодом для законопроектної діяльності, а також перенести всі пошукові системи до платформ з відкритим вихідним кодом, заснованим на Apache Solr, з можливістю опублікувати на офіційному веб-сайті законодавчі акти у форматі PDF-файлів шляхом використання системи управління документами з відкритим вихідним кодом (Alfresco).

4. У контексті впровадження хмарних технологій у діяльність Верховної Ради України необхідно враховувати такі технолого-організаційні аспекти: вихід до мережі повинен здійснюватися або через базову систему аутентифікації з використанням імені користувача та пароля або за допомогою більш складних систем із використанням токенів; потрібна заміна всіх паперових документів електронними файлами, з якими можна ознайомитися через будь-який термінал; необхідно ввести в обіг приватні хмари та віртуальні приватні хмари (загальні служби), де хмарні обчислення повинні використовуватися як прискорювач; доцільно розподілити систему послуг на внутрішні (стратегія та планування; процедурні послуги (законопроекти та інші парламентські документи), консультування та підтримка клієнтів; реалізація власних проектів парламенту) і надання інших послуг (система електронної пошти, файлового сховища, магазину додатків, людських ресурсів та обладнання, які можуть бути на аутсорсингу); зосереджуватися потрібно не на пристрої, а на користувачі, який оцінюватиме якість послуг.

5. За напрямом запровадження хмарних сервісів потрібно також звернутися до більш прикладаного аспекту, а саме: визначення терміналів (кінцевого обладнання), які можуть бути прийнятними як спеціалізовані додатки до процедур у межах функціонування електронного парламенту (як централізована система). При цьому всі пристрої повинні бути зареєстровані в єдиній системі Верховної Ради України.

6. Необхідно ухвалити відповідний закон, який би за зразком підходів Західно-Центральної Європи регламентував процедуру електронного голосування. Потрібно забезпечити: формування програми становлення та розвитку електронного голосування та її економічне обґрунтування; створення законодавчої бази з питань вираження волевиявлення громадян в цифровому форматі та запровадження пілотного проекту; інформування пасивного та активного типу щодо системи електронного голосування; введення інституту спостерігачів; розуміння та належний користувацький рівень в системі електронного голосування; право виборців застосовувати будь-який зі способів електронного голосування; доступність системи електронного голосування; здатність протистояти, зокрема, несправності чи відмові в обслуговуванні; можливість перерахунку голосів, перевірки стану функціонування системи електронного голосування, у тому числі, щоб уникнути можливості шахрайства або несанкціонованого втручання, і вжиття заходів безпеки; вирішення інфраструктурно-технологічних питань у контексті чіткої регламентації компетенції публічної адміністрації, у тому числі, доступу, визначення кількісних і технологічних характеристик для «критичних» заходів; доступність і цілісність голосів, збереження їхньої конфіденційності та закритого режиму до процесу підрахунку; шифрування голосів у разі їх зберігання або передачі поза контрольованим середовищем; залишення голосів виборців та інформації «запечатаними», поки дані зберігаються в порядку, де вони можуть бути пов'язані. Перевірка достовірності інформації повинна бути відокремлена від рішення виборця на заздалегідь визначеному етапі електронних виборів або електронного референдуму.

7. Можливість повноцінної реалізації електронного суду в Україні зумовлена потребою в розумінні сутності динаміки, пов'язаної зі зміщенням складної природи від процесу функціонування доменів та інших елементів до підсилювачів, і фокусується на стабільності. Принциповим є створення динамічного простору для розробки рішень з урахуванням концепцій скеровуваної складності та виправданого спрощення. Це залежить від забезпечення взаємодії між правовими, технологічними, організаційними та інституційними сферами, від наявних ресурсів (бюджет, компетенція, інформаційно-

комунікаційні технології, ринок постачальників, управління тощо) і від інноваційного підходу (під час підготовки попередніх планів, бутстрепінгу та ін.).

8. Доцільно ухвалити окремий Закон України «Про електронний суд», який би регламентував питання електронного документообігу в судовому процесі, а також процедури проведення повністю електронних судових засідань (наприклад, наказне провадження в цивільному процесі): подання до суду учасниками процесу електронних документів, надсилання судом учасникам судового процесу електронних документів, ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, Єдиного реєстру електронних судових справ тощо.

9. Для України щодо введення моделі повністю електронного суду доцільно використовувати досвід таких європейських країн: запровадження єдиної національної юрисдикції для онлайн-процедур (Словенія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії); перехід від децентралізованої системи, заснованої на паперовій основі, до централізованої автоматизованої процедури, використання XML-форми для доступу та автоматичної перевірки даних на різних реєстрах і попередження подвійного рівня, створення економічних стимулів для використання системи електронного суду (зменшення розміру судового збору) (Словенія); інтеграція системи електронного суду з базами даних поліції, прокуратури та виконавчої служби, органів та установ виконання покарань (Естонія); введення спеціальної ідентифікаційної картки для користувачів системи електронного суду (Естонія); під час надсилання електронних документів (формат PDF і XML) на них повинен проставлятися електронний цифровий підпис (Італія). Імовірно, для України слушним виявиться досвід Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії щодо введення законодавчого регулювання у сфері електронного суду з метою підтримання вже створених сервісів (тобто спочатку можна модернізувати існуючі процедури, а потім відобразити ці зміни на нормативному рівні). Транскордонні європейські моделі, які безпосередньо стосуються електронного правосуддя, можуть становити користь для України в контексті запровадження аналогічних практик чи інтеграції з ними (e-CODEX, пілотні проекти).

10. У межах удосконалення проекту «Електронний суд» щодо отримання SMS-повідомлень (для судової повістки), електронних листів (для процесуальних документів у справі в межах відповідного процесу) бажано перевести цей процес у повністю цифровий варіант, наприклад, через інформаційно-довідкові кіоски. Необхідно оптимізувати процедуру щодо запровадження повністю електронного документообігу, застосування електронного цифрового підпису з метою здійснення ідентифікації належним чином.

11. Під електронним урядом слід розуміти єдину інфраструктуру ефективної та/або продуктивної взаємодії публічної адміністрації з усіма представниками громадянського суспільства на основі повсюдного використання інформаційно-комунікаційних технологій в аспекті підвищення політичної участі та впровадження більшої кількості та/або кращої якості інформації та інших послуг назовні для фізичних і юридичних осіб, а також внутрішньо для публічної адміністрації. При цьому варто повною мірою сприяти розвитку основоположних характеристик цієї правової категорії: покращення взаємовідносин між суб'єктами публічної адміністрації; оновлення моделі G2G (основа електронного уряду, що дозволяє обмін інформацією в єдиній системі публічної адміністрації за дворівневим виміром: національний рівень і за множинністю національного, регіонального та локального рівнів); повноцінне впровадження електронного документообігу та забезпечення вільного та оперативного доступу до реєстрів.

12. Еволюція використання інформаційно-комунікаційних технологій в електронному уряді повинна зумовлювати поглиблення демократичних зрушень у державі:

- дотримання урядом політики щодо інформаційно-технічного забезпечення у відповідній сфері (наприклад, виділення та розподіл ресурсів);

- коли зусилля з надання адміністративних послуг електронним урядом і розвиток електронних порталів досягають високого рівня розвитку та зрілості, стає очевидним, що попередні заяви уряду про політику у сфері демократизації потенціалу Інтернету або повинні бути повністю враховані, або їх потрібно відкинути. Електронна демократія в уряді може мати винятковий потенціал у разі доповнення вектором політичного розвитку на найвищому рівні та деякою маніфестацією «вимог» представників громадянського суспільства;

- публічна сфера онлайн повинна відігравати роль публічного інструменту встановлення планів і формування думок. З належними ресурсами, структурою та рівнем довіри електронний уряд може виконувати роль органу для обговорень під час прийняття рішень. При цьому враховуються зусилля громадянського суспільства в аспекті заснування публічних сфер інформаційної епохи або спільної взаємодії онлайн задля заохочення політичного діалогу між громадянським суспільством та урядом із конкретних питань, віднесених до його компетенції;

- наближення уряду до членів громадянського суспільства, коли участь останніх щодо впливу на прийняті урядом рішення є реальною. Причому на локальному рівні використання інформаційно-ко-

мунікаційних технологій повинно спрощувати представницьку підбірку громадян щодо результатів їхньої поглибленої участі. Ініціатива громадянського суспільства на цьому рівні може мати більш тривалий вплив на визначення «зовнішніх» питань на повістку дня.

13. Потенційними заходами з остаточного впровадження та модернізації електронного уряду в Україні можна вважати загальне збільшення прозорості публічної адміністрації; забезпечення необхідного рівня безпеки даних (електронний ідентифікатор з безпечною аутентифікацією); визнання різноманітності клієнтських сегментів і налаштування під них відповідних сервісів; визнання основним питанням забезпечення надійності послуг; надання підтримки в обслуговуванні користувачів, наприклад, функціонування телефонів довіри, створення форумів і чатів (оптимізація порядку відображення контактних даних і частих питань), а також забезпечення активного зворотного зв'язку з користувачами.

Ключовими категоріями, на підставі яких можуть здійснюватися зміни в цій сфері, є: доступність (визначення, чи члени громадянського суспільства мають доступ до Інтернету, а якщо ні, то як може бути забезпечено покриття); усвідомлення (з'ясування, чи громадянське суспільство достатньою мірою проінформоване про канали онлайн як опції для доступу до публічної адміністрації); здібності (визначення, чи існують які-небудь фізичні перешкоди для використання електронних послуг для осіб із фізичними чи психічними вадами, а якщо є, то як забезпечити доступ таких потенційних користувачів); спроможність (існування в потенційних користувачів розуміння та компетенцій для взаємодії з онлайн-каналами, а якщо ні, то як найкраще вони могли би бути надані або як їх можна обійти); відношення (виявлення опору користувачів до використання електронних сервісів і відповідних причин).

14. Електронне урядування повинно бути похідною адміністративно-правовою категорією стосовно публічного управління, де базисом у формуванні його людиноцентристського спрямування є підхід В. Б. Авер'янова про сприйняття адміністративного права через призму «публічно-сервісного права». У цьому контексті потрібно повною мірою враховувати додаткові точкові підходи, взяті на конкретному історичному етапі в статичному вимірі на зрізі уявлень про предмет вказаної вище галузі права. При цьому сутність зумовлюючого точкового підходу впливає з наукової думки про предмет поліцейського права (щодо віднесення до предмета відносин управління для забезпечення «загального блага»). Зумовлений точковий підхід пов'язаний з новітньою доктриною про предмет адміністративного права: слід виділяти трансформаційний (зміна уявлення про

сутність управлінських відносин від владно-управлінських до таких, що мають як примусовий, так і позапримусовий характер і посідають основне місце в предметі регулювання відповідної галузі права) і перетворювальний (модифікаційний) напрям (відхід від людиноцентристського до соціоцентристського сприйняття предмета адміністративного права).

15. Головні цілі запровадження електронного урядування зумовлюють його переваги для громадськості: можливість впливу на прийняття управлінських рішень із перспективою, що державні проекти базуватимуться на пріоритетах, визначених громадськістю, а не тільки урядом; поліпшення якості послуг, наданих органами публічної адміністрації споживачам; підвищення рівня інформування населення, яке зможе одержувати повну інформацію про законодавство, правила та послуги; інформованість із найважливіших питань дозволить звести до мінімуму політичні неузгодженості (контроль і нагляд з боку громадськості щодо формування та реалізації державної політики на внутрішньому та зовнішньому рівнях); зниження рівня корупції; підвищення професійного рівня представників влади та громадянського суспільства.

16. Оскільки зараз відбувається реформування адміністративно-територіального устрою України, можна, зокрема, очікувати реформування системи органів публічної адміністрації у сфері електронного урядування. Має бути визначено чітку ієрархію органів, їх компетенцію, повноваження суб'єктів нижчого рівня. Оптимальною виглядає така ієрархічна інституціональна структура: 1) вищий суб'єкт публічної адміністрації — Кабінет Міністрів України (загальна координація); 2) суб'єкти публічної адміністрації центрального рівня — Міністерство з питань електронного урядування (впровадження державної політики у сфері електронного урядування); Державне агентство з питань електронного урядування (функції з виконання законодавства у сфері електронного урядування); 3) суб'єкти публічної адміністрації місцевого рівня — основний спектр повноважень у сфері електронного урядування на місцевому рівні повинен бути закріпленим за органами місцевого самоврядування як представниками інтересів членів громад, які через ці органи можуть брати участь у локальному здійсненні електронного урядування, а до місцевих державних адміністрацій регіонального рівня доцільно віднести окремі делеговані повноваження (при реалізації комплексних інноваційних проектів, які потребують тісної співпраці між органами виконавчої влади та громадськістю).

17. Використання біометричних паспортів (ID-картки) доцільно здійснювати повномасштабно: із метою дистанційного забезпечення

реалізації компетенції публічної адміністрації в частині видання актів публічної адміністрації, сплати податків резидентами та нерезидентами, введення електронного паркувального абонементу з боку органів місцевого самоврядування; створення єдиного вікна для малих і середніх підприємств. Для України слушно видається практика надання кредитів чи грантів на запровадження реформ у сфері електронного урядування, зважаючи на складну політичну та соціально-економічну ситуацію в країні. В разі існування достатнього грошового забезпечення щодо запровадження електронної картки як основи безконтактної взаємодії між публічною адміністрацією та громадськістю можливе зведення особистого спілкування між ними до нуля, що кореспондує з провідною європейською практикою (зокрема, австрійським і французьким досвідом).

18. Актуальним є здійснення публічного управління в blockchain-юрисдикції з урахуванням переваг DІY послуг, зокрема щодо екстреного реагування на запити внутрішньо переміщених осіб чи осіб, які перебувають в зоні АТО. Визнання такої юрисдикції дозволить посвідчувати правочини, видавати індивідуальні та адміністративні акти тощо. До того ж у цій системі вже закладено фундамент у вигляді безпечної аутентифікації ідентичності онлайн, що дозволить вільно й оперативно обирати потрібні адміністративні послуги на місцевому рівні (належної якості, дешево та без урахування прив'язки до державних кордонів). Гарантією є визнання на світовому рівні законності правочинів (засвідчення правового статусу особи).

19. Необхідно забезпечити переведення адміністративних процедур і всього процесу надання адміністративних послуг в електронний формат, посилюючи сервісний характер взаємодії між публічною адміністрацією та суб'єктами приватного права щодо інформаційних, інтерактивних і транзакційних електронних адміністративних послуг через фронт-офіси, мід-офіси та бек-офіси за допомогою відкриття даних і мінімізації витрат. При цьому потрібно сформувати електронну мережу для взаємодії суб'єктів публічної адміністрації, залучених до надання адміністративних послуг (ліквідувати паралельні офіси на регіональному рівні, посилити співпрацю в межах Єдиного державного порталу адміністративних послуг), а також підвищити інформування споживачів послуг про порядок і переваги отримання адміністративних послуг, зокрема, в електронному форматі.

20. Правовідносини у сфері доступу до публічної інформації є передумовою електронного урядування при одночасному існуванні таких критеріїв: правовідносини мають бути публічно-правовими (адміністративними); суб'єктний склад — присутність публічної адмі-

ністрації (суб'єкта владних повноважень); здійснення конкретного виду діяльності у вигляді публічного управління; законодавче підґрунтя — регулювання як адміністративним, так і законодавством, яке вміщує норми публічного права в цілому; існування адміністративного права щодо вибору правила поведінки через звернення до суб'єкта публічної адміністрації (елемент публічності).

21. У контексті оптимізації забезпечення доступу до публічної інформації у формі відкритих даних на національному рівні необхідно розробити мережу сервісів за всіма сферами державної політики, а також тих, які потребують усі верстви населення (на підставі даних соціологічних досліджень). Важливо, щоб така мережа могла бути інтегрована в транскордонний європейський простір з метою забезпечення впровадження blockchain-юрисдикції та надання комплексних сервісів на наднаціональному рівні. Регіональну ж мережу сервісів потрібно уніфікувати шляхом розробки єдиного стандарту комплексних багатоканальних сервісів, а залежно від потреб представників кожної окремої громади — специфічних сервісів, які задовольнятимуть локальний публічний інтерес (насамперед за інформаційною, інфраструктурною та соціальною спрямованістю). Потрібно розробити нормативно-правову базу підзаконного рівня щодо типового стандарту забезпечення доступу до публічної інформації у формі відкритих даних на регіональному рівні.

22. Щоб електронні петиції стали «дружнім» інструментом електронної демократії, потрібні швидкість (ривок під час збору підписів і розгляду петиції); консолідація суспільства (розділення суспільства за вузькими групами інтересів можливе тільки щодо місцевих петицій); співпраця, домовленості, партнерські стосунки з бізнесом і владою; своєчасний моніторинг і повідомлення; переадресація електронних петицій їх отримувачами за належністю (виходячи зі сфер компетенції державних органів). Для збільшення ймовірності задоволення органами влади надісланих до них петицій в основі цих звернень повинен лежати такий механізм: актуалізація проблеми; створення ініціативної групи та обговорення; максимальний «інформаційний шум» (публічні заходи); формування бази зацікавлених учасників шляхом створення дружньої експертної спільноти (лідерів думок), консолідації найбільш авторитетних громадських організацій; пошуку спеціалізованих фондів (коштів, бази для розсилки), виходу в соціальні мережі, роботи з ВНЗ (залучення ініціативних студентів); візуалізація — інфографіка, реклама для розширення кола ініціаторів і розподіл повноважень між ними; залучення бізнесу (зацікавлених сторін і потенційних партнерів).

ГЛОСАРІЙ

Автоматизована система документообігу — комп'ютерні технології, що використовуються в програмно-апаратних комплексах для забезпечення електронного документообігу.

Авторизація — керування рівнями та технічними засобами доступу до захищеного ресурсу на підставі від ідентифікатора та пароля користувача або шляхом наділення відповідними повноваженнями на діяльність в інформаційній системі.

Аутентифікація — порядок визначення належності користувачеві інформації відповідно до пред'явленого ідентифікатора.

База даних — іменоване коло відомостей, які вказують на стан взаємозв'язків між об'єктами в конкретній предметній сфері.

Бюрократична структура — інтеграція різних органів публічної адміністрації, що супроводжується проблемами забезпечення інформаційної безпеки та збереження таємниці.

Веб-платформа — веб-сайт із акумульованою інформацією в конкретній предметній сфері, який містить додаткові інформаційні сервіси.

Веб-сайт — місце розташування контенту сервера та поєднані за змістом і навігаційно веб-сторінки, доступні в Інтернеті.

Відкритий уряд — єдина інфраструктура взаємодії публічної адміністрації, що має на меті підвищення відкритості та прозорості її діяльності.

Відомості — сприйнята користувачем інформація, що є інструментом взаємодії із зовнішнім світом в електронній формі.

Гриф — позначення на документі, що визначає порядок його використання.

Дані — формалізована інформація, прийнятна для обробки в автоматизованих системах із використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Делегована демократія — форма електронної демократії, за якої електорат передає свої повноваження з вираження волевиявлення делегованим особам, а не конкретним представникам.

Демократія з відкритим кодом — залучення представників громадянського суспільства до процесів державотворення згідно з принципом руху вільного програмного продукту.

Експлуатаційні стандарти — модель поведінки щодо використання за призначенням і технічної експлуатації об'єкта матеріального світу.

Електронна агітація — засіб впливу на представників громадянського суспільства в електронній формі з метою їх спонукання до відповідної активності.

Електронна бібліотека — зручна для користування інформаційна система з електронними документами для роботи в глобальній мережі передачі даних.

Електронна демократія — використання інформаційно-комунікаційних технологій в діяльності публічної адміністрації, інформатизація всіх сфер суспільного життя (*вузький підхід*); процеси забезпечення двосторонньої взаємодії громад і держави у забезпеченні впливу на всі процеси державного та суспільного життя в країні (*широкий підхід*).

Електронна держава — втілена в особі уповноважених органів форма організації суверенної влади, яка функціонує з метою надання електронних послуг для представників громадянського суспільства.

Електронна доставка — віртуальна служба, що надає доступ користувачу до електронних документів.

Електронна зала пленарних засідань — місце для впорядкування процесів електронного голосування та підрахунку голосів.

Електронна ідентифікація — процес застосування ідентифікаторів користувача, що є ідентифікованим або може бути конкретно ідентифікованим.

Електронна погоджувальна рада — центр ситуативного аналізу, який функціонує в електронній формі для підтримання діяльності парламенту стосовно планування та підготовки пленарних засідань.

Електронна пошта — інтернет-сервіс для обміну даними.

Електронна приймальня народного депутата — інформаційна система для реалізації парламентаріями та їхніми помічниками-консультантами своєї компетенції.

Електронна публічна адміністрація — система суб'єктів публічної адміністрації, до компетенції яких віднесено здійснення електронного урядування.

Електронна самопомога — електронна форма організації діяльності для подолання особистих проблем.

Електронна участь — поведінка з метою задоволення потреб та інтересів із використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Електронна форма — відображення даних, прийнятних для сприйняття людиною.

Електронне голосування — форма електронної демократії, яка становить процедуру здійснення волевиявлення з використанням інформаційно-комунікаційних технологій чи обладнання; автоматизований процес підрахунку голосів у цифровому форматі.

- Електронне досьє** — документи та матеріали з конкретної справи (питання) в електронній формі.
- Електронне законодавство** — представлена в електронній формі зовнішня форма виразу правових норм у ратифікованих міжнародних договорах і законах.
- Електронне опитування** — електронний сервіс оцінювання громадської думки.
- Електронне повідомлення** — систематизований, автономний, цілісний та змістовно завершений твір мовлення, що використовується при спілкуванні в електронній формі.
- Електронне посередництво** — спосіб вирішення конфліктів в електронній формі.
- Електронне правосуддя** — порядок розгляду та вирішення справ в електронній формі з метою забезпечення ефективності здійснення правосуддя та задоволення публічного інтересу в цій сфері.
- Електронне середовище** — простір для здійснення інформатизації на основі використання засобів створення, передачі, отримання, зберігання та знищення інформації.
- Електронне спостереження** — спосіб одержання інформації в електронній формі.
- Електронне урядування** — форма організації публічного управління, яка завдяки широкому застосуванню інформаційно-комунікаційних технологій сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності публічної адміністрації, наданню в дистанційному режимі комплексу адміністративних послуг для людини, суспільства, держави та бізнесу.
- Електронне цитування** — пряме використання в електронній формі першоджерела з посиланням на нього.
- Електронний документ** — матеріальний об'єкт із обов'язковими реквізитами, інформація в якому відображена в електронній формі.
- Електронний документообіг** — процеси створення, обробки, передачі, отримання, зберігання, використання та знищення електронних документів.
- Електронний ідентифікаційний код** — елемент реєстру, що надається особі пожиттєво в електронній формі.
- Електронний кабінет** — персональне автоматизоване робоче місце.
- Електронний комітет** — структурний підрозділ парламенту, що функціонує в електронній формі для автоматизації процесів та інформатизації процедур прийняття рішень депутатами.
- Електронний парламент** — орган законодавчої влади, що як один із центрів концентрації політичної влади спрямований на забезпечення ефективної взаємодії між парламентаріями (народними депутатами) і представниками громадянського суспільства з використанням інформаційно-комунікаційних технологій на засадах верховенства права, прозорості, доступності та підзвітності діяльності.

Електронний референдум — прийняття рішення в електронній формі громадянами з найважливіших питань державного та суспільного розвитку країни.

Електронний розпорядок — організація роботи в електронній формі.

Електронний суд — форма електронної демократії, яка стосується суцільної інформатизації всіх ланок та інстанцій судового процесу, судових процедур та ін. з метою забезпечення ефективності здійснення правосуддя та задоволення публічного інтересу в цій сфері.

Електронний уряд — єдина інфраструктура ефективної та/або продуктивної взаємодії публічної адміністрації з усіма представниками громадянського суспільства на основі повсюдного використання інформаційно-комунікаційних технологій в аспекті підвищення політичної участі та впровадження більшої кількості та/або кращої якості інформації та інших послуг назовні для фізичних і юридичних осіб, а також внутрішньо для публічної адміністрації.

Електронний цифровий підпис — інструмент ідентифікації волевиявлення підписувача на підставі криптографічного перетворення набору електронних даних, що дозволяє засвідчити його цілісність.

Електронні адміністративні послуги — процес і результат здійснення електронного урядування, що дозволяє задовольнити законні права, потреби та інтереси їх споживачів.

Електронні вибори — процес здійснення голосування та підрахунку голосів в електронній формі.

Електронні дискусії — метод колективного обговорення в електронній формі.

Електронні ініціативи — здатність і умови спонукання до нових видів діяльності в електронній формі.

Електронні кампанії — заходи спонукання до нових видів діяльності в електронній формі.

Електронні консультації — електронні послуги з надання фахових порад.

Електронні петиції — особлива форма колективного звернення, що встановлює порядок діалогу між державними органами та представниками громадянського суспільства.

Електронні платежі — фінансово-грошові розрахункові операції в електронній формі.

Електронні послуги — процес і результат інформаційної діяльності з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Електронні справи — систематизовані матеріали з конкретного питання, що містять інформацію в електронній формі.

Електронні урни — засіб здійснення електронного голосування.

Електронні форуми — різновид спілкування в електронній формі.

Захист інформації — правові, організаційно-технічні та інші заходи щодо охорони інформації та гарантування доступу до неї.

Інтерактивність — спосіб організації інформаційної системи на основі взаємного обміну між її складниками.

Інтернет — всесвітня електронна комунікаційна мережа загального доступу та користування, яка логічно зв'язана глобальним адресним простором і базується на інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами.

Інформатизація — комплекс організаційних, правових, економічних, політичних, виробничих та інших процесів, пов'язаних зі створенням, впровадженням, застосуванням і розвитком комп'ютерних систем для задоволення інформаційних потреб, інтересів людини, суспільства, держави.

Інформаційна безпека — суспільні відносини щодо створення, підтримання, пильнування, гарантії, охорони та захисту в належному стані режиму нормального функціонування людини, суспільства, держави, міжнародного співтовариства в інформаційній сфері.

Інформаційна система — організаційно-технічна упорядкована форма обробки інформації за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Інформаційне суспільство — умовно визначена категорія, через яку розкривається рівень комунікації людей із застосуванням сучасних технологій створення, передачі, отримання, зберігання інформації.

Інформаційно-комунікаційні технології — впорядковані інформаційні процеси з використанням технічних засобів, що незалежно від місця їх розташування гарантують створення, передачу, отримання, зберігання та знищення інформації.

Інформація — форма вираження інтелектуальної діяльності людини щодо відомостей, даних, кодів, сигналів, повідомлень, образів тощо через технології об'єктивізації.

Інфраструктура — поєднання організаційних систем і програмно-технічних засобів щодо забезпечення взаємодії інформаційних потоків і функціонування інформаційного суспільства.

Кабінет електронних сервісів — автоматизоване робоче місце для участі в процесах електронного урядування.

Канал зв'язку — частина інформаційної системи для об'єднання джерела та приймача електронних повідомлень.

Кібернетичний офіс — початкова стадія електронного урядування, спрямована на надання електронних послуг.

Комп'ютерні технології — неформалізовані технічні засоби (хард, софт, операційна система), за допомогою яких із даних виводиться контент.

Мобільний зв'язок — різновид електронних комунікацій, заснований на використанні інформаційно-комунікаційних технологій з терміналом, здатним вільно пересуватися.

Напівпряма електронна демократія — форма електронної демократії, відповідно до якої прийняття рішень передують електронні опитування й обговорення.

Національна ідентифікаційна картка — засіб для посвідчення особи.

Онлайн — у стані підключення в мережі.

Персональні дані — інформація про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована.

Пін-код — аналог пароллю під час авторизації.

Повністю електронне урядування (повністю цифрове суспільство) — завершальна стадія електронного урядування, коли відбувається інтеграція стратегічних планів розвитку електронної держави.

Портал — великий веб-сайт із різноманітними сервісами.

Програмний продукт — об'єктивований результат інформаційної діяльності, спрямований на задоволення законних мотивів, потреб та інтересів учасників інформаційних відносин.

Публічна інформація — форма вираження інтелектуальної діяльності людини через технології об'єктивізації, отримана або створена під час реалізації державними органами своїх законодавчо встановлених повноважень, що перебуває у володінні розпорядників публічної інформації, визначених законом.

Публічний інтерес — мотиваційне становище й об'єктивне вольове ставлення індивіда, групи індивідів, суспільства в цілому до явищ і предметів навколишнього середовища.

Публічний простір — сфера життєдіяльності суспільства, у якій ключову роль відведено функціонуванню інформаційно-комунікаційних технологій.

Реєстр — структурована інформаційна система; спеціалізована база даних.

Сервісне агентство — модель електронного урядування, на підставі якої представники громадянського суспільства отримують зворотний зв'язок із електронною публічною адміністрацією.

Соціальні мережі — соціальні структури та служби для забезпечення взаємодії користувачів в електронному середовищі.

Спеціальний зв'язок — передавання, випромінювання та/або приймання інформації з обмеженим доступом в інформаційних системах на підставі використання засобів захисту інформації.

Стандарти відкритих документів — еталонні характеристики зручних для користувачів електронних документів, які мають форму відкритих даних.

Стандарти публічної участі — еталонні характеристики діяльності в електронній формі щодо впливу на процеси державотворення.

Технічні стандарти — характеристики програмного продукту, що встановлюють способи та порядок його виробництва, зберігання, технічного обслуговування, ремонту тощо.

Технологія — методологія та технологічні процеси створення, передачі, отримання, зберігання та знищення інформації.

Форми електронної демократії — спосіб організації та здійснення двосторонньої взаємодії громад і держави у забезпеченні впливу на всі процеси державного та суспільного життя в країні.

Хмара — сховище даних.

Хмарні сервіси — інструмент для перенесення обчислювальних ресурсів і даних на віддалені сервери.

Хмарні технології — модель віддаленої обробки та зберігання даних.

Цифровий формат — різновид сигналів і форматів даних із дискретними станами.

ID-банкінг — спосіб аутентифікації та здійснення транзакцій за допомогою банківських платіжних карток.

ID-картка — засіб для посвідчення особи.

SMS-голосування — спосіб волевиявлення особи за допомогою текстових повідомлень, що пересилаються в мережі операторів мобільного зв'язку.

SMS-повідомлення — послуга обміну відомостями в текстовій формі в мережі операторів мобільного зв'язку.

XML-формат — стандарт впорядкування даних в електронному документі за ієрархією для обміну в електронній формі.

АЛФАВІТНО-ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія 40, 44, 67, 94, 97, 98, 122, 195
автоматизована система документообігу 78, 79, 81
авторизація 30, 77, 101, 142
адміністративне право 120, 127, 151, 154, 156—158, 193, 194, 196
адміністративні послуги 120, 127, 151
адміністративно-правове регулювання 151, 152
Албанія 40, 44
аутентифікація 20, 24, 33, 56, 68, 121, 139, 142, 186, 189, 193, 195

Б

база даних 17, 30, 42, 52, 128, 197
Бельгія 25
бізнес 7, 11, 38, 48, 65, 109, 114—122, 137—140, 144, 149, 152, 173, 178, 181—187, 196
Білорусь 160
Болгарія 44
Боснія 44
бюлетень 16, 18, 24, 26, 27, 95
бюрократична структура 144, 197

В

веб-платформа 140, 197
веб-сайт 21, 24, 26, 30, 35, 38, 41, 44, 47, 53, 59, 68, 77, 96—108, 112, 128, 131, 136, 140, 143, 146, 163, 176, 179, 183, 188, 189
виборець 16, 18, 19, 24, 26, 27, 95
виборча дільниця 13, 16, 21, 30
відкритий уряд 44, 109, 174, 175
відомості 10, 17, 18, 20, 24, 30, 66, 88, 139
Вірменія 40, 44
влада 11, 13, 25, 26, 35, 40, 42, 43, 53, 63, 65, 73—76, 78, 81, 96, 98, 101, 104, 106, 110, 111, 113, 114, 117—120, 124—127, 130—138, 143, 144, 146, 147, 150—175, 178, 179, 183—186, 188, 194, 196

Г

голосування 11—33, 36, 93—95, 97, 98, 100, 101, 107, 132, 134—136, 138
гриф 123, 197
громадянин 102, 104, 147, 175

Д

дані 20, 22—25, 74, 77, 85, 99, 128, 190
Данія 94, 98—99
делегована демократія 96
демократичний устрій 9
демократія з відкритим кодом 93, 96
державна політика 91—93, 105, 111, 150
державне управління 118—120, 150, 154, 160, 170—172
директива 66, 174

Е

експлуатаційні стандарти 16, 32, 33
електронна агітація 10, 105
електронна бібліотека 40, 52, 149
електронна демократія 8—12, 34, 91, 93—98, 103—115, 169, 171, 178, 180, 188, 192
електронна держава 8, 10, 13, 22, 92, 103, 104, 107, 110, 111, 114, 169, 180, 182, 188
електронна доставка 64
електронна зала пленарних засідань 52
електронна ідентифікація 10, 59, 175, 182
електронна погоджувальна рада 52
електронна пошта 10, 14, 49, 68, 75, 189
електронна приймальня народного депутата 51
електронна публічна адміністрація 159, 160
електронна самодопомога 59
електронна участь 10, 33, 34, 93, 97, 101, 102, 109
електронна форма 110, 139—142, 149
електронне голосування 10—13, 21, 22, 25—28, 32, 33, 94
електронне досьє 59
електронне законодавство 10
електронне опитування 10
електронне повідомлення 59
електронне посередництво 10
електронне правосуддя 10, 58, 59, 60, 62—64, 67, 88, 191
електронне середовище 10, 20, 48, 58, 101
електронне спостереження 10
електронне урядування 9, 11, 13, 116—120, 144, 145, 158, 159, 169, 193
електронне цитування 59

електронний документ 37, 59
 електронний документообіг 31, 37, 41, 51, 52, 59, 70, 73, 79, 111, 115, 145, 147, 175, 182, 188
 електронний ідентифікаційний код 10
 електронний кабінет 76
 електронний комітет 51, 56
 електронний парламент 10, 33—35, 51
 електронний підпис 30, 42, 59, 67, 109, 148, 183
 електронний референдум 10, 12, 16
 електронний розпорядок 59
 електронний суд 10, 58—61, 71, 73—77, 83, 88, 112, 191
 електронний уряд 111, 118, 145, 155, 163, 169—175, 180, 183, 192
 електронний цифровий підпис 13, 19, 20, 33, 65, 67, 69, 90, 111, 141, 145, 147, 191
 електронні адміністративні послуги 123, 138, 140, 184
 електронні вибори 10, 12, 16, 22, 190
 електронні дискусії 105
 електронні ініціативи 131
 електронні кампанії 10
 електронні консультації 10, 100
 електронні петиції 10, 40, 52, 123, 130, 131, 134—138, 196
 електронні платежі 59, 62, 65
 електронні послуги 67, 99, 142, 144, 159, 160, 167, 182, 193
 електронні справи 59
 електронні урни 14, 17
 електронні форуми 10, 93
 Естонія 22, 23, 40, 44, 66, 67, 94, 96, 100, 101, 103, 121, 123, 182, 183, 191

Є

Європейське Співтовариство 12
 Європейський Союз 40, 46, 171
 Європейський суд з прав людини 72, 124, 125

З

засоби голосування 24
 захист інформації 51, 53, 73, 80, 83—85, 145, 148, 161, 166—168
 звернення 52, 69, 84, 86, 88, 111, 127, 129—131, 133, 135—136, 139, 141, 159, 175, 196

І

інструмент 9, 11, 21, 33, 34, 39, 39, 41, 42, 46—48, 50, 52, 53, 60, 67, 92, 93, 95, 96, 98—100, 102—106, 109, 113, 114, 117, 118, 123, 124, 128, 130, 132, 133, 135—

138, 155, 161, 169, 171, 172, 176, 180—181, 185, 187, 188, 192, 196
 інтерактивність 42, 92
 Інтернет 6, 7, 10, 12, 15—17, 23, 24, 27—29, 34, 49, 58—59, 67, 70, 75, 92—95, 97, 103, 106, 109, 111, 149, 173, 174, 179, 183, 186, 192, 193
 інформатизація 5—7, 9, 17, 22, 31, 34, 41, 47, 51, 53—55, 58, 59, 70—74, 79, 103, 110—113, 138, 139, 145, 147, 160, 162—167, 177—179
 інформаційна безпека 15, 20, 31, 55, 61, 74, 82, 115, 139, 144, 149, 159, 184
 інформаційне суспільство 5, 7, 58, 70, 83, 94, 96, 100, 105, 109, 112, 119, 145—149, 162—165, 170, 182
 інформаційно-комунікаційні технології 8, 9, 11—14, 28, 33—36, 38, 39, 44, 45, 49, 50, 54, 58—60, 70, 72, 76, 92, 96, 109, 112, 116, 118, 120, 127, 138, 155, 160, 170, 172, 173, 175, 178, 180, 181, 187, 190—193
 інформація 16—19, 21, 41, 63, 77, 97, 98, 100, 103, 105, 107, 108, 181, 183, 184
 інфраструктура 15, 17, 20, 31, 38, 42, 45, 49, 54, 55, 58, 69, 88, 104, 128, 140, 172, 173, 178, 179, 192
 Ірландія 10, 40, 44, 177
 Ісландія 44, 104
 Італія 40, 48, 65, 67, 94, 104—105, 107, 175, 183, 191

К

кабінет електронних сервісів 141
 Кабінет Міністрів України 131, 161, 167, 194
 Казахстан 160
 канал зв'язку 8, 12, 99, 116
 Китай 159
 кібернетичний офіс 144
 комп'ютерні технології 52, 54, 178
 конвенція 63, 122, 124, 125
 концепція електронного урядування 109, 111, 117, 118, 145—147, 161, 164, 172, 174, 176, 179

Л

Латвія 94, 105, 131
 Литва 40, 139
 людиноцентристська доктрина 120, 156—158

М

міністерство 65, 96, 101, 108, 128, 135, 136, 141—143, 145, 161—165, 167, 177, 182, 194
 мобільний зв'язок 30, 58, 78

Н

надання адміністративних послуг 121,
138—142, 144, 145, 165, 192, 195
наднаціональне право 12, 160
напівпрямая електронна демократія 95, 98
національна ідентифікаційна картка 10
Нідерланди 40, 43, 48, 106, 182

О

онлайн 7, 11, 14, 15, 17, 22, 23, 27, 35,
41, 58, 59, 64, 68—70, 91, 102, 104, 106—
108, 119, 121, 139—141, 143, 171, 174,
176, 177, 180, 182—186, 191—193, 195

П

персональний комп'ютер 19
персональні дані 104
пін-код 24, 25, 27
повністю електронне урядування 144
повністю цифрове суспільство 144
Польща 40, 68, 69, 140
портал 10, 30, 53, 54, 62—64, 68, 75, 76,
92, 97, 98—102, 113, 115, 127, 128, 129,
131, 138—144, 163, 177—180, 186, 195
програмний продукт 83, 84, 142
публічна адміністрація 98, 99, 113, 152,
159, 160, 175, 186
публічна інформація 7, 8, 57, 70, 92, 111,
112, 121—129, 159, 164, 195—196
публічне адміністрування 151
публічне управління 151—154, 157, 187
публічний інтерес 126, 129—131, 196
публічний простір 9, 107

Р

реєстр 18, 25, 30, 33, 39, 62, 63, 66, 67,
70, 71, 74, 79—81, 85, 112, 127, 128,
139—142, 146, 149, 184, 191, 194
Російська Федерація 159, 160

С

сервісне агентство 144
сервісність 181
Сінгапур 145, 159
Словаччина 40, 94
Словенія 40, 62, 66, 94, 191
соціальні мережі 35, 43, 109, 137, 188,
196
спеціальний зв'язок 84, 85, 166—169
Сполучене Королівство Великої Бри-
танії та Північної Ірландії 44, 62, 66,
105, 191
стандарти відкритих документів 37
стандарти публічної участі 93, 97

Т

технічні стандарти 17, 32
технологія 5—16, 22, 23, 28, 29, 31, 33—
36, 38, 39, 52—54, 58—61, 64, 65, 70, 72—
76, 87, 92—98, 102, 108, 109, 112, 116,
118—120, 127, 138, 142, 146—149, 160,
162, 164, 170—182, 184, 187—190, 192,
193

У

Угорщина 40, 44, 94

Ф

Федеративна Республіка Німеччина 24,
106, 107
Фінляндія 40, 62, 96, 108, 131
форми електронної демократії 9, 10, 95,
96, 106, 112—114
Франція 25, 95, 106, 108, 109, 122, 139,
177, 183, 195

Х

хмара 45, 55, 56, 189
хмарні сервіси 50, 55, 56, 190
хмарні технології 19, 55, 56, 189

Ц

центральний орган виконавчої влади 25,
153, 161—165, 168, 169
цифровий формат 12, 14, 18, 20, 22, 26,
28, 37, 39, 41, 61, 62, 73, 190

Ч

Чехія 44, 139

Ш

Швейцарія 15, 25—27, 50, 94, 106, 122,
123, 189
Швеція 94, 96, 107

Ю

юрисдикція 62, 65, 66, 69—74, 79, 121,
124—127, 191, 195, 196

Я

Японія 159

ID-банкінг 141
ID-картка 33, 67, 109, 122, 183, 194
SMS-голосування 24
SMS-повідомлення 14, 24, 25, 59, 71, 75,
78, 79, 113, 141, 176, 191
XML-формат 38, 42, 45, 46, 47, 50, 66,
189, 191

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування / В. Авер'янов // Право України. — 1998. — № 8. — С. 8—13.
2. Авер'янов В. Б. Демократизація адміністративного права — ключове завдання його реформування / В. Б. Авер'янов // Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики. — К. : Факт, 2003. — 384 с.
3. Авер'янов В. Б. Зміна домінант у доктринальному тлумаченні предмета адміністративного права / В. Б. Авер'янов // Правова держава. — 2005. — Вип. 16. — С. 317—325.
4. Авер'янов В. Б. Реформування українського адміністративного права: необхідність переосмислення теоретичних постулатів / В. Б. Авер'янов // Актуальні проблеми держави і права. — 2003. — Вип. 19. — С. 6—9.
5. Административное право зарубежных стран / под. общ. ред. А. М. Козырина. — М. : «СПАРК», 1996. — 229 с.
6. Адміністративне право України / за ред. Ю. П. Битяка. — Х. : Право, 2001. — 528 с.
7. Адміністративні послуги: стан і перспективи реформування : зб. матеріалів / В. П. Тимошук, Н. Л. Добрянська, О. В. Курінний та ін. — К. : Москаленко О. М., 2015. — 428 с.
8. Антонов Я. Проблемы внедрения электронного голосования в контексте международного опыта / Я. Антонов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.academia.edu/7879928/Проблемы_Внедрения_Электронного_Голосования_в_Контексте_Международного_Опыта
[Problems_of_the_Introduction_of_Electronic_Voting_in_the_Context_of_International_Experience_](http://www.academia.edu/7879928/Problems_of_the_Introduction_of_Electronic_Voting_in_the_Context_of_International_Experience_).
9. Астафьева О. Н. Многообразие моделей этнокультурной идентичности в современном информационно коммуникативном пространстве / О. Н. Астафьева [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rsl.ru/rumchten/doclad/1452004821.doc>.
10. Афанасьев Д. Роль интернет-мережевих спільнот у становленні інформаційного суспільства в Україні / Д. Афанасьєв // Віче. — 2010. — № 2. — С. 2—4.
11. База комунальної власності [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://re.kievcity.gov.ua/>.

12. Баранов О. Електронний уряд в Україні? Буде! Коли? / О. Баранов [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. — 2002. — № 1 (376). — Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3050/33406/>.

13. Баранов О. А. Електронне урядування в Україні: аналіз та рекомендації. Результати дослідження / Баранов О. А., Жилияєв І. Б., Демкова М. С., Малюкова І. Г. / за ред. І. Г. Малюкової. — К. : ООО «Поліграф-Плюс», 2007. — 254 с.

14. Басараб М. Розхитати владний картель / М. Басараб [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://m.tyzhden.ua/publication/129179>.

15. Блінцова В. Концептуалізація ідеї електронної демократії / В. Блінцова // Інформація, комунікація, суспільство 2014 : матеріали 3-ої Міжнародн. наук. конф. ІКС—2014, 21—24 трав. 2014 р., Україна, Львів, Славське / Національний ун-т «Львівська політехніка», Кафедра соціальних комунікацій та інформаційної діяльності, Кафедра інформаційних систем і мереж. — Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2014. — С. 108—109.

16. Борьба с неправдивой информацией о событиях в Украине [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.stopfake.org/>.

17. В Києві відбувся семінар на тему: «Реалізація проекту «Електронний суд» — алгоритм дій [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-942/>.

18. В. Гройсман презентував журналістам можливості нового електронного парламенту [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rada.gov.ua/news/Tor-novyna/124542.html>.

19. В Уряді запрацювала система подачі електронних петицій [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249271211&cat_id=244276429.

20. Відміна грошової застави для корупціонерів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/215>.

21. Ввести обов'язковість надання гарантій (на два-три роки) за стан доріг від тих, хто бере гроші за їх ремонт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/558>.

22. Великі штрафи за викинуте на вулиці сміття = чисті дороги, двори, та міста [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/208>.

23. Вирок Бахмацького районного суду Чернігівської області від 11.06.2012 у справі № 1-283/11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24597130>.

24. Відновити оплату санаторно-курортних путівок для працюючих за рахунок коштів соціального страхування [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/10961>.

25. Відповідальність депутатів всіх рівнів перед виборцями шляхом складання повноважень у місячний строк, при невиконанні передвиборчих обіцянок [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/12531>.

26. Впровадити електронну систему голосування з відбитком пальців у Верховній Раді [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/66>.

27. Всемирная энциклопедия: Философия / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. — М. : АСТ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. — 1312 с.
28. Гирко Т. Швейцарія вступила в епоху електронного управління / Т. Гирко [Електронний ресурс // Наша газета]. — Режим доступу : <http://nashagazeta.ch/news/politique/20901>.
29. Голобуцький О. П. Електронний уряд / О. П. Голобуцький, О. Б. Шевчук. — К. : ЗАТ «Атлант UMS», 2002. — 174 с.
30. Господарський процесуальний кодекс України : закон України від 6 листоп. 1991 р. № 1798-ХІІ : із змін. і допов. станом на 28.03.2015 // Відом. Верховної Ради України. — 1992. — № 6. — Ст. 56.
31. Грицяк Н. В. Електронна демократія як механізм політичної взаємодії : [навч.-метод. рек.] / Н. В. Грицяк, С. Г. Соловійов. — К. : НАДУ, 2013. — 44 с.
32. Гройсман В. Електронний парламент. Від паперу до е-парламенту. Підсумки І етапу. ІТ-інфраструктура / В. Гройсман [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rada.gov.ua/uploads/documents/36112.pdf>.
33. Данілі'ян В. О. Глобальне інформаційне суспільство: культура і людина / В. О. Данілі'ян // Філософські обрії : наук.-теорет. часопис Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України та Полтав. держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. — К. ; Полтава, 2005. — Вип. 14. — С. 67—79.
34. Дать гражданство иностранцам, которые защищали и защищают Украину в зоне боевых действий! [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/504>.
35. Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства — глобальне завдання у новому тисячолітті» : Декларація ООН від 12.12.2003 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_c57.
36. Дельта Банк. Ліквідація системно важливого банку — ліквідація довіри до банківської системи і влади [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/1365>.
37. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. — К. : Факт, 2003. — 384 с.
38. Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 4 черв. 2014 р. № 255 : із змін. і допов. станом на 11.12.2014 р. // Офіційний вісник України. — 2014. — № 59. — Ст. 1597.
39. Дізнайтесь УСЕ про свого депутата. Рух ЧЕСНО контролює діяльність та оцінює доброчесність народних депутатів. Тут ми публікуємо результати перевірки кожного нардепа [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.chesno.org/>.
40. Доповідь про стан інформатизації та розвиток інформаційного суспільства в Україні за 2013 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://dknii.files.wordpress.com/2013/09/d0b4d0bed0bfd0bed0b2d196d0b4d18c-2013-09-16.pdf>.
41. Драгомирецька Н. М. Теоретичний аналіз комунікативної діяльності державного службовця : [монографія] / Н. М. Драгомирецька. — Одеса : Асторопринт, 2005. — 280 с.

42. Дробязко А. М. Особливості прийняття управлінських рішень в умовах публічного адміністрування / А. М. Дробязко // Друкований фаховий збірник наукових праць «Актуальні проблеми державного управління» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-2/doc/2/12.pdf>.

43. Дрожинов В. Электронное правительство информационного общества / В. Дрожинов, А. Штрик // PCWeek. — 2000. — № 15 (237) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pcweek.ru/themes/detail.php?ID=54207>.

44. Дурнова И. А. Зарубежный опыт проведения интернет-выборов и проблемы для России / И. А. Дурнова // Информационное право. — 2007. — № 2. — С. 22—32.

45. Електронна демократія: вперше в Україні! [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gurt.org.ua/news/events/266/>.

46. «Електронні петиції» (тестова версія) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://itd.rada.gov.ua/petitions/?tmpl=1>.

47. «Електронні петиції» на Офіційному інтернет-представництві Президента України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/>.

48. Електронні сервіси та прозорий офіс [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://vmr.gov.ua/>.

49. Єдина система місцевих петицій [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://e-dem.in.ua/>.

50. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/>.

51. Ємельяненко О. М. Електронний уряд: інноваційні підходи до політики і управління в інформаційному суспільстві : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. М. Ємельяненко. — Одеса : [б.в.], 2008. — 17 с.

52. За 3 пропуски (без поважних причин) пленарних засідань, знімати мандат з депутата [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/248>.

53. Загальне адміністративне право : [підручник] / за заг. ред. І. С. Гриценка. — К. : Юрінком-Інтер. — 2014. — 568 с.

54. Законодавчо затвердити право громадян України на захист [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/40>.

55. Запровадити в суверенній Україні в Одеському морському порту режим вільної економічної зони «Порто-франко» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/9785>.

56. Збільшення міри покарання державних службовців за хабарництво [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/48>.

57. Звернення до Верховної Ради щодо прийняття законопроекту 2188-1 «Про розширення інструментарію Фонду гарантування вкладів» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/3354>.

58. Зменшення кількості депутатів Верховної Ради України до 100 осіб [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/33>.
59. Зняття депутатської недоторканності [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/176>.
60. Зупинити рейдерське захоплення санаторію «Лермонтовський» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/4504>.
61. Иванов Д. Общество как виртуальная реальность / Д. Иванов // Информационное общество. — СПб. ; М., 2004. — С. 355—427.
62. Ізарова І. Розвиток електронного правосуддя в цивільних справах у європейських країнах / І. Ізарова // Юридичний вісник. — 2014. — № 6. — С. 222—227.
63. Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу : [монографія] / І. О. Ізарова. — К. : ВД «Дакор», 2015. — 336 с.
64. Ініціативи Президента України Петра Порошенка (електронне урядування). Випуск 6 (огляд матеріалів ЗМІ за 1—28 лютого 2015 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuviar.gov.ua/images/iniciativu_prezidenta/e-vryadyvanya/V6.pdf.
65. Інструменти е-урядування для українців: колекція посилань [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://digitle.wordpress.com/2015/12/12/123759301/>.
66. Інтерактивні мапи та відкриті дані про умови життя [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cityscale.com.ua>.
67. Кадастр Києва [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://mkk.kga.gov.ua>.
68. Карта аварій [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://amar.1551.gov.ua/>.
69. Карти — поточні роботи (депутати, громадські ініціативи) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dreamkyiv.com/maps/>.
70. Ключковський Ю. Стабілізація виборчого законодавства — одне з основних завдань сучасного розвитку України / Ю. Ключковський // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2008. — № 3(13). — С. 19—23.
71. Кодекс адміністративного судочинства України : закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV : із змін. і допов. станом на 26.04.2015 // Відом. Верховної Ради України. — 2005. — № 35—36, № 37. — Ст. 446.
72. Колісник В. П. Становлення сучасного інформаційного суспільства та поширення спотвореної інформації / В. П. Колісник // Інформаційне суспільство і держава: проблеми взаємодії на сучасному етапі : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 26 жовтн. 2012 р. / редкол. : С. Г. Серьогіна, В. Г. Пилипчук, І. В. Яковук. — Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2012. — С. 17—21.
73. Коліушко І. Б. Електронне урядування — шлях до ефективності та прозорості державного управління / І. Б. Коліушко, М. С. Демкова // Інформаційне суспільство. Шлях України. — К. : Бібліотека інформаційного суспільства, 2004. — С. 138—143.
74. Конверський А. Є. Логіка : [підруч. для студ. юрид. ф-тів] / А. Є. Конверський. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 304 с.

75. Конституція України : офіц. текст, прийнятий на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (із змін. і допов.). — К. : Парламентське видавництво, 2002. — 72 с.

76. Концепція «Запровадження системи електронного голосування в Україні» : проект Постанови про схвалення Концепції запровадження системи електронного голосування в Україні від 18.06.2012 № 10629 : відкрито 12.12.2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10629&skl=7.

77. Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції та інших установ судової системи [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://court.gov.ua/userfiles/concept.pdf>.

78. Концепція електронного суду України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://kbs.org.ua/files/koncept_d.pdf.

79. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III : із змін. і допов. станом на 01.01.2016 // Відом. Верховної Ради України. — 2001. — № 25. — Ст. 131.

80. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI : із змін. і допов. станом на 06.06.2015 // Відом. Верховної Ради України. — 2013. — № 9—10, № 11—12, № 13. — Ст. 88.

81. Кузнецов С. Л. Электронное правительство — что это такое? / С. Л. Кузнецов // Делопроизводство. — 2010. — № 1. — С. 25—28.

82. Кузьменко О. В. Правова детермінація поняття «публічне адміністрування» / О. В. Кузьменко // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. Наукові праці національного авіаційного університету. — 2010. — № 3(12). — С. 20—25.

83. Курінний Є. В. Реформування українського адміністративного права: декілька тез про сутність процесу / Є. В. Курінний // Адміністративне право і процес. — 2013. — № 2(4). — С. 5—15.

84. Кушакова-Костицька Н. В. Електронне правосуддя: українські реалії та зарубіжний досвід / Н. В. Кушакова-Костицька // Юридичний часопис Національної акад. внутр. справ. — 2013. — № 1. — С. 103—109.

85. Лисицький В. І. Електронний уряд України — з чого починати? / В. І. Лисицький // Вісник Ін-ту економічного прогнозування. — 2003. — № 1. — С. 10—16.

86. Ліквідувати зарплатне рабство, припинити порушення фінансових прав громадян [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/10024>.

87. Люстрація прокурорів и судей и публикация результатов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/256>.

88. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги : [2-ге видання перероблене] / М. Мак-Люен. — К. : Ніка-Центр, 2008. — 392 с.

89. Малишенко Л. О. Впровадження електронної демократії: концептуальні підходи та особливості процесу реалізації в Україні : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Л. О. Малишенко. — Одеса, 2009. — 18 с.

90. Малишенко Л. О. Електронний уряд як механізм реформування державного управління в інформаційному суспільстві / Л. О. Малишенко // Вісник СевНТУ. — 2011. — Вип. 123 : Політологія. — С. 203—206.
91. Мамченко М. Діри в системі / М. Мамченко, В. Хрипун // Судебно-юридическая газета. — 2015. — № 25 (293). — С. 3—6.
92. Мельник Р. С. Категорія публічне управління у новій інтерпретації / Р. С. Мельник // Адміністративне право і процес. — 2013. — № 1(3). — С. 8—14.
93. Мишишин В. І. Аналіз особливостей побудови систем електронного урядування в Україні / В. І. Мишишин, П. І. Жежнич // Інформаційні системи та мережі : [зб. наукових праць] / відп. ред. В. В. Пасічник. — Львів : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2011. — 387 с. : іл. — (Вісник / Національний університет «Львівська політехніка». — № 699). — С. 164—175.
94. Мій будинок [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.municipal.kiev.ua:8080/kyev/>.
95. Міністерство інфраструктури України — відкриті дані [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mtu.gov.ua/timeline/Vidkriti-dani.html>.
96. Можливість дострокового відкликання будь-якої вибраної особи, що не виправдали довіри виборців [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/39>.
97. Мій город [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://moy-gorod.od.ua/>.
98. На офіційному веб-сайті Верховної Ради України у рамках реалізації пріоритетних заходів зі створення Електронного парламенту запроваджено сервіс «Відкриті дані» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rada.gov.ua/news/Povidomlennya/120728.html>.
99. Надавати громадянам України паспорт тільки українською (без мови окупанта) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/319>.
100. Надсилання судової повістки у вигляді SMS-повідомлень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/49449-nadsilannya_sudovoi_povistki_u_viglyadi_sms-povidomlen.html.
101. Не знищуйте позашкільну мистецьку освіту [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://itd.rada.gov.ua/petitions/Petition/Index/675?aname=published>.
102. Облік публічної інформації [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kievcity.gov.ua/public-info/>.
103. Овсянников Ю. Н. «Полицейское право» в истории правовой мысли Западной Европы и России : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Ю. Н. Овсянников. — СПб., 2002. — 28 с.
104. Овчинников В. А. Теоретико-практические аспекты электронной демократии и электронного голосования / В. А. Овчинников, Я. В. Антонов // Юридический мир. — 2013. — № 4. — С. 18—21.
105. Одеський портал відкритих даних [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://data.ngorg.od.ua/>.

106. Оніпко О. Шляхи вдосконалення технології виборчого процесу / О. Оніпко // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2006. — № 4(6). — С. 67—74.

107. Офіційний портал публічних фінансів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://spending.gov.ua/>.

108. Перевірка законності будівництва [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://monitor.mkk.kga.gov.ua/>.

109. Перевірка стану оформлення паспорта для виїзду за кордон [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dmsu.gov.ua/perevirkastanu.php>.

110. Питання Міністерства освіти і науки України : указ Президента України від 25 квіт. 2013 р. № 240/2013 : із змін і допов. станом на 25.12.2013 // Офіційний вісник України. — 2013. — № 34. — Ст. 1206.

111. Піддубчак О. А. Нові форми комунікації державних інститутів та громадянського суспільства в контексті впровадження «електронного уряду» / О. А. Піддубчак // Державне управління: теорія та практика. — 2011. — № 1. — С. 1—6.

112. Підняти розмір мінімальної академічної та соціальної стипендій до розміру прожиткового мінімуму з розрахунку на одну особу на місяць, як записано в п. 6 ст. 62 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/1450>.

113. План модернізації державного управління : пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування / [А. Вишневський, В. Афанасьєва, Р. Гекалюк та ін. ; за заг. ред. Т. Мотренка]. — К. : Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2010. — 396 с.

114. Плугатар Т. А. Сутність механізму адміністративно-правового регулювання діяльності міліції України / Т. А. Плугатар // Форум права. — 2011. — № 2. — С. 741—744.

115. Повністю оновити суддівський корпус за прикладом патрульної поліції, відкривши прозорий конкурс на кожну посаду судді [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/5381>.

116. Подати петицію онлайн — Petitions247.net/ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.petitions247.net/>.

117. Подача закону про відміну депутатської недоторканності на засідання Верховної Ради, 31 серпня [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/35>.

118. Поллок М. Что даст Украине электронное правительство / М. Поллок // Украинский бизнес ресурс [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/power/chto-dast-ukraine-elektronnnoe-pravitelstvo-378862>.

119. Положення про автоматизовану систему документообігу суду : рішення Ради суддів України від 26 листоп. 2010 р. № 30 : із змін і допов. станом на 05.06.2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://court.gov.ua/969076/polozhenniapasds/>.

120. Помічники народних депутатів. Відкрита база даних помічників народних депутатів України, створена на основі офіційної інформації Апа-

рату Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://posipaky.info/>.

121. Порядок надсилання учасникам судового процесу (кримінального провадження) текстів судових повісток у вигляді SMS-повідомлень : наказ Державної судової адміністрації України від 1 черв. 2013 р. № 73 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ab.mk.court.gov.ua/sud1401/lectronn/newpilot>.

122. Порядок створення комплексних систем захисту інформації, проведення експертизи та видачі Експертних висновків і Атестатів відповідності [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dstszi.kmu.gov.ua/dstszi/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=39479&cat_id=38689&ctime=1127824089206.

123. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 06.07.2015 у справі № 910/13483/15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46473781>.

124. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 30.06.2015 у справі № 910/13454/15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45982063>.

125. Пошук дошкільного навчального закладу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dnz.kiev.ua/>.

126. Правила реєстрації Користувачів та роботи в системі обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ecourt.mail.gov.ua/registration/>.

127. Призначити М. Саакашвілі прем'єр-міністром України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/1606>.

128. Присвоить Андрею Кузьменко звання народного артиста України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/2933>.

129. Про адміністративні послуги : закон України від 6 верес. 2012 р. № 5203-VI : із змін. та допов. станом на 01.01.2016 // Відомості Верховної Ради. — 2013. — № 32. — Ст. 409.

130. Про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України : указ Президента України від 30 черв. 2011 р. № 717/2011 : із змін. і допов. станом на 19.06.2012 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 52. — Ст. 2068.

131. Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу до публічної інформації у формі відкритих даних : закон України від 9 квіт. 2015 р. № 319-VIII // Відом. Верховної Ради. — 2015. — № 25. — Ст. 192.

132. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації» : закон України від 27 берез. 2014 р. № 1170-VII : із змін. та допов. станом на 20.04.2014 // Відом. Верховної Ради. — 2014. — № 22. — Ст. 816.

133. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції : закон України від 2 лип. 2015 р. № 577-VIII // Відом. Верховної Ради. — 2015. — № 35. — Ст. 341.

134. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : закон України від 23 лют. 2006 р. № 3475-IV : із змін. і допов. станом на 09.12.2015 // Відом. Верховної Ради України. — 2006. — № 30. — Ст. 258.

135. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України : постанова Кабінету Міністрів України від 3 верес. 2014 р. № 411 : із змін. і допов. станом на 03.09.2014 // Офіційний вісник України. — 2014. — № 73. — Ст. 2066.

136. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань електронного урядування України : постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовт. 2014 р. № 492 : із змін. і допов. станом на 01.10.2014 // Офіційний вісник України. — 2014. — № 80. — Ст. 2269.

137. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України : постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовт. 2014 р. № 630 : із змін. і допов. станом на 02.10.2015 // Офіційний вісник України. — 2014. — № 95. — Ст. 2729.

138. Про затвердження Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України : постанова Кабінету Міністрів України від 30 квіт. 2014 р. № 197 : із змін. і допов. станом на 25.07.2015 // Офіційний вісник України. — 2014. — № 51. — Ст. 1345.

139. Про затвердження Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України : указ Президента України від 31 трав. 2011 р. № 633/2011 : із змін. і допов. станом на 09.07.2011 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 41. — Ст. 1665.

140. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України : указ Президента України від 8 квіт. 2011 р. № 437/2011 : із змін. і допов. станом на 21.01.2014 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 29. — Ст. 1245.

141. Про затвердження Порядку взаємодії Державної виконавчої служби України та Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини під час забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини та виконання рішень Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 23 верес. 2013 р. № 1989/5. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1642-13/conv>.

142. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : закон України від 5 лип. 1994 р. № 80/94-ВР : із змін. і допов. станом на 19.04.2014 // Відом. Верховної Ради України. — 1994. — № 31. — Ст. 286.

143. Про інформацію : закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII : із змін. і допов. станом на 21.05.2015 // Відом. Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

144. Про Кабінет Міністрів України : закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII : із змін. і допов. станом на 16.01.2016 // Відом. Верховної Ради України. — 2014. — № 13. — Ст. 222.

159. Програмний комплекс «Е-Парламент» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://corpsite.am-soft.ua/wp-content/uploads/2014/03/Електронний-парламент.pdf>.

160. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження наказного провадження у цивільному та господарському судочинстві [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57662.

161. Против перевода районных музыкальных школ на коммерческую оплату [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://itd.rada.gov.ua/petitions/Petition/Index/825?aname=published>.

162. Прямая демократия Швейцарии в цифровую эпоху [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.swissinfo.ch/rus/detail/content.html?cid=36670692&link=cto>.

163. Разводовський В. Й. Адміністративно-правове регулювання правовідносин у транспортній сфері України : [монографія] / В. Й. Разводовський. — Х. : НУВС, 2004. — 284 с.

164. Референдум про вступ в НАТО [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/52>.

165. Руда Т. Електронне судочинство у Польщі / Т. Руда, Л. Шутко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pravo.org.ua/2010-03-07-18-06-07/cyvilnesudochynstvo/1875-elektronne-sudochynstvo-u-polshchi.html>.

166. Сервіси Київської міської державної адміністрації [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://new.kievcity.gov.ua/>.

167. Скасування акцизу на імпорт автомобілів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/63>.

168. Скасування розмитнення і акцизного податку на імпорт авто [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/55>.

169. Служба оперативної дорожньої інформації м. Києва [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://traffic-info.kiev.ua/>.

170. Соловійов С. Г. Проблеми розвитку електронної демократії в умовах модернізації державного управління України : [наук. розробка] / С. Г. Соловійов, В. Г. Даниленко. — К. : НАДУ, 2012. — 68 с.

171. Справа «Affaire Parti Communiste Unifiée de Turquie et autres c. Turquie» від 30.01.1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-62691#{"itemid":\["001-62691"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-62691#{).

172. Справа «Îlascu and others v. Moldova and Russia» від 08.07.2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61886#{"itemid":\["001-61886"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61886#{).

173. Справа «Yonghong v. Portugal» від 25.11.1999 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-5646#{"itemid":\["001-5646"\]}.1-61886](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-5646#{).

174. Створити сайт із всіма чиновниками України, де можна лишати відгуки про їх роботу і оцінку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/532>.

175. Стельмах О. Електронне голосування з використанням штрих-коду / О. Стельмах // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2007. — № 1. — С. 77—81.

176. Тихомиров Ю. А. Публичное право : [учебник] / Ю. А. Тихомиров. — М. : БЕК, 1995. — 496 с.
177. У Вищому адміністративному суді працює «Електронний суд» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.vasu.gov.ua/123328/>.
178. Ухвала Господарського суду м. Києва від 28.05.2015 у справі № 910/13454/15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44444641>.
179. Ухвала Господарського суду м. Києва від 28.05.2015 у справі № 910/13483/15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44444878>.
180. Ухвала Пролетарського районного суду Донецька від 05.09.2013 у справі № 262/6074/13-к [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33900579>.
181. Цивільний процесуальний кодекс України : закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV : із змін. і допов. станом на 04.06.2015 // Відом. Верховної Ради України. — 2004. — № 40—41, № 42. — Ст. 492.
182. Чебаненко О. Інформаційний супровід роботи сучасних парламентів / О. Чебаненко // Парламент. — 2010. — № 3. — С. 2—32.
183. Чи боїться влада Здолбунівщини своїх громадян? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zdblunivcity.net/chy-bojitsya-vlada-zdblunivschyny-svojih-hromadyan>.
184. Шелудько Г. І. Електронне голосування як різновид виборчих інформаційно-комунікативних технологій: зарубіжний та вітчизняний досвід / Г. І. Шелудько // Recent Studies of Social Sciences. — 2015. — № 15-8. — С. 76—80 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zenodo.org/record/18081/#.VY0EzFK8qZI>.
185. Шулер Д. Обговорення в Інтернет і громадянський розум / Д. Шулер ; за ред. Д. Латропа і Л. Руми ; пер. з англ. А. Іщенка // Відкрите урядування: колективна робота, прозорість і дієва участь. — К. : Наука, 2011. — С. 134—150.
186. Юсупов В. А. Научные основы государственного управления СССР / В. А. Юсупов, Н. А. Волков. — Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1972. — 98 с.
187. Allison I. Bitnation and Estonian government start spreading sovereign jurisdiction on the blockchain / I. Allison [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ibtimes.co.uk/bitnation-estonian-government-start-spreading-sovereign-jurisdiction-blockchain-1530923>.
188. Austrian information Portal [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.partizipation.at/index.php?english>.
189. Austrian Wahlkabnet.at [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://wahlkabine.at/about-wahlkabine.at/>.
190. Automated system for enforcement of authentic documents (COVL) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/civiljustice/news/docs/crystal_scales_of_justice_slovenia.pps.
191. Baudrillard Jean In the Shadow of the Silent Majorities, or, The End of the Social and Other Essays / Translated by Paul Foss, John Johnson and Paul Patton. — New York : Semiotext(e), 1983. — 128 p.

192. Bo Rothstein. The Quality of Government: Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective / Bo Rothstein. — Chicago : University of Chicago Press, 2011. — 285 p.

193. Brief history of E-Democracy.org in the UK [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pages.e-democracy.org/UK>.

194. Budd L. E-governance: managing or governing? / L. Budd, L. Harris. — New York, NY : Routledge, 2009. — 280 p.

195. Charbit C. Governance of Public Policies in Decentralised Contexts. the multi-level approach : OECD Regional Development Working Papers 2011/04 / C. Charbit [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.oecd.org/governance/regional-policy/48724565.pdf>.

196. Clift S. E-Governance to E-Democracy: Progress in Australia and New Zealand toward Information-Age Democracy 2003 / S. Clift [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.publicus.net/articles/edempubliсnetwork.html>.

197. Clift S. L. E-Government and Democracy / S. L. Clift [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.publicus.net/articles/cliftegovdemocracy.pdf>.

198. Code of Good Practice on Involvement [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ngo.ee/node/278>.

199. Coleman S. The transformation of citizenship? In B. Axford, & R. Huggins (Eds.) / S. Coleman // New media and politics. — 2001. — P. 109—127.

200. Danish OdderNettet [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.odd.dk/site.aspx?MenuID=19&Langref=1&Area=&topID=&ArticleID=1209&expandID=95&moduleID=>.

201. Danish Project ROSTRA [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.epractice.eu/cases/Rostra>.

202. Dowe C. Political communication and digital developments: pol-di.net in Germany / C. Dowe // A new agenda for e-Democracy : Position papers for an oll symposium [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.oii.ox.ac.uk/archive/downloads/publications/OIIPP_20040506-eDemocracy_200408.pdf.

203. Draft Strategy on European e-Justice 2014—2018 of 21.12.2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2013:376:0007:0011:EN:PDF>.

204. Dryzek J. S. Deliberative Democracy and Beyond / J. S. Dryzek. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 200 p.

205. E-CITY — актуальні проблеми [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://e-city.in.ua/>.

206. E-democracy development in Estonia : Case of TOM portal [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan016676.pdf>.

207. Eichholzer H. eVoting — Erfahrungen der Gemeinde Bertschikon — Ein Projektbericht / H. Eichholzer [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.sgvv.ch/d/fokus/Seiten/070306_evoting_eichholzer.aspx.

208. Electronic Government: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications / Ed. by A.-V. Anttiroiko. — Hershey PA : Information Science Reference, 2008. — 4780 p.

209. Enoksen J.-A. What is e-government? / J.-A. Enoksen [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://derzhava.in.ua:8081/egov/Shared%20Documents/E-Government_01.doc.
210. Estonian Information Society Strategy 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.riso.ee/sites/default/files/elfinder/article_files/estonian-information-society-strategy_2013.pdf.
211. Estonian Portal osale.ee [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.osale.ee.
212. European Commission's e-Government Benchmarking Report for 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ec.europa.eu/digital-agenda/en/news/eu-egovernment-report-2014-shows-usability-online-public-services-improving-not-fast>.
213. E-Voting wird im Jahr 2008 weitergeführt — weitere Gemeinden und Stadtkreise werden zugelassen [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ji.zh.ch/Internet/ji/de/aktuelles/medienmitteilungen/aktuelle_news/evoting_2008.html.
214. Finnish discussion forum otakantaa.fi [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.otakantaa.fi/fi-FI>.
215. Fukuyama F. What Is Governance? / F. Fukuyama // Governance. — 2013. — Vol. 26. — Issue 3. — P. 347—368.
216. Galal H. Galal-Edeen. An Evaluation Approach for Multi-Channel e-Government Services / Galal H. Galal-Edeen, Manal A.-K. Abdel-Fattah // Proceedings of the 8th European Conference on e-Government / Edited by Dr Dan Remenyi. — Switzerland : Ecole Polytechnique, Lausanne, 2008. — P. 241—250.
217. Gerlach J. Three Case Studies from Switzerland: E-Voting / J. Gerlach, U. Gasser // Berkman Center Research Publication. — 2009. — № 2009-03.1. — P. 1—17 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://cyber.law.harvard.edu/sites/cyber.law.harvard.edu/files/Gerlach-Gasser_SwissCases_Evoting.pdf.
218. Handbook on E-democracy : EPACE theme publication [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ega.ee/wp-content/uploads/2015/02/EPACE_handbook_edemocracy.pdf.
219. http://www.4qconference.org/liitetiedostot/bp_long_descriptions/LithuaniaA_long.pdf.
220. IPEX after the Treaty of Lisbon [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ipex.eu/IPEXL-WEB/about/aboutIplex.do>.
221. Kettl D. F. The Transformation of Governance: Public Administration for Twenty-First Century America (Interpreting American Politics) / D. F. Kettl. — U.S.A. : John Hopkins University Press, 2002. — 224 p.
222. KYIV BUILDINGS HISTORY. Карта будівель Києва з датами будівництва [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dollhead.github.io/KyivBuildings>.
223. Latvian Public policy Website [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.politika.lv/en/354/>.
224. LiquidFeedback — Interactive Democracy [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://liquidfeedback.org>.
225. Margolis M. E-Government, customers and citizens / Margolis M., Moreno-Riano G. // Understanding E-Government in Europe / Edited by P.G. Nixon, V.N. Koutrakou, R. Rawal. — U.S.A. : Routledge, 2010. — 324 p.

226. Mehmet Z. Sobaci. E-Parliament and ICT-Based Legislation: Concept, Experiences and Lessons / Mehmet Z. Sobaci. — USA : IGI Global, 2012. — 371 p.

227. Meier A. eDemocracy & eGovernment : Stages of a Democratic Knowledge / A. Meier. — Society Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2012. — 226 p.

228. Meyer D. How Germany's Pirate Party is Hacking Politics / D. Meyer [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gigaom.com/2012/05/01/germany-pirate-party/>.

229. Multiannual European e-justice Action Plan 2014—2018 of 14.06.2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014XG0614%2801%29>.

230. Parycek P. Elektronische Demokratie: Chancen und Risiken für Gemeinden / Parycek P., Seeboeck W. // E-Democracy: Technologie, Recht und Politik, OCG publication / A. Prosser, R. Krimmer. — Vienna, 2003. — № 174. — P. 16—20.

231. Projects: France : e-government and e-voting in France [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ocg.at/ak/edemocracy/wiki2/en/doku.php?id=projects:france:e-government_and_e-voting_in_france.

232. Public Sector Information directive [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.opengovpartnership.org/country/united-kingdom/commitment/public-sector-information-directive>.

233. Quality of Public Administration — A Toolbox for Practitioners [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kdz.eu/de/file/14683/download>.

234. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) : Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1410627>.

235. Recommendation Rec(2004)11 of the Committee of Ministers to member states on legal, operational and technical standards for e-voting : Adopted by the Committee of Ministers on 30 September 2004 at the 898th meeting of the Ministers' Deputies [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>.

236. Recommendation Rec(2004)15 of the Committee of Ministers of the Council of Europe 'Electronic governance («E-governance»)' and explanatory memorandum: Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 15 December 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1410627>.

237. Regulation (EU) № 1382/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing a Justice Programme for the period 2014 to 2020 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32013R1382>.

238. Ricou O. A Survey of French Local e-Democracy / O. Ricou // Proceedings of the 8th European Conference on e-Government / Edited by Dr Dan Remenyi. — Switzerland : Ecole Polytechnique, Lausanne, 2008. — P. 455—462.

239. Rozklad.in.ua [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.facebook.com/rozklad.in.ua/posts/915606515172181>.

240. Šaparnienl D. From E.government to E.governance: E.initiatives in Europe / D. Šaparnienl // 21th NISPAcee (Belgradas) konferencijos medžiagoje. — 2013. — P. 16—18.
241. Senate replaces printed parliamentary documents with iPad [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.eerstekamer.nl/nieuws/20110913/senate_replaces_printed.
242. Shailendra C. E-Government and E-Governance: Definitions/Domain Framework and Status around the World / C. Shailendra, J. Palvia, Sushil S. Sharma [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.iceg.net/2007/books/1/1_369.pdf.
243. Statutes of the ECPRD [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/pub/statutes.do>.
244. Stratigie suisse de cyberadministration [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.egovernment.ch/egov/00833/00834/index.html?lang=fr>.
245. The Council of Europe's Standards on e-Voting : Pnyx Compliance with the Council of Europe's Security & Audit Standards on e-Voting [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.scytl.com/wp-content/uploads/2013/05/Pnyx_Compliance_with_CoE_Standards.pdf.
246. Towards a European e-Justice Strategy : Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee of 30.05.2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/civiljustice/docs/com_2008_329_en.pdf.
247. Tsagarousianou R. Electronic Democracy: Rhetoric and Reality / R. Tsagarousianou // Communications. — Volume 24. — Issue 2. — P. 189—208.
248. Velicogna M. e-Justice developments in Europe from CEPEJ data and in-depth case studie / M. Velicogna [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.coe.int/t/DGHL/COOPERATION/CEPEJ/Source/GT_EVAL_20_21_Nov_2014_MF.pdf.
249. Wauters P. Online Availability of Public Services: How Is Europe Progressing? / P. Wauters, G. Colclough. — Diegem : Capgemini, 2006. — 86 p.
250. Westminster City Council [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.westminster.gov.uk>.
251. Whitepaper EDEM [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ref.gv.at/PG-EDEM-E-Democrasy-E-Partic.1827.0.html>.
252. World e-Parliament Conference 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ictparliament.org/sites/default/files/report_werc_2012.pdf.
253. World e-Parliament Report 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.unpan.org/publications/content/PDFs/World%20E-parliament-report-2012.pdf>.

Наукове видання

Барікова А. А.

ЕЛЕКТРОННА ДЕРЖАВА: нова ефективність урядування

Монографія

Шеф-редактор В. С. Ковальський,
доктор юридичних наук, доцент

Юрінком Інтер — редакція
наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *О. Б. Доценко*

Редактор *М. І. Ромась*

Комп'ютерна верстка *О. М. Коваленка*

Художнє оформлення *О. Б. Доценко*

Підписано до друку 23.09.2016. Формат 60 × 90/16.

Умовн. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 14,15.

Наклад 300 прим. Зам. № .

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром ТОВ «Юрінком Інтер»
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 3954 від 13.01.2011

З питань придбання літератури звертатися
до видавництва «Юрінком Інтер» за адресою:
04209, м. Київ, вул. Героїв Дніпра, 316, тел. 411-64-03, 411-69-08